

MAGYAR NYELVŐR

144. ÉVF. * 2020. ÁPRILIS–JÚNIUS * 2. SZÁM

Kazinczy és kora

Kazinczy kétszáz éve

Kazinczy nevének hallatán a legtöbb magyar rögvést a nyelvújításra gondol, nem véletlenül. E rövidre zárt társítási tartomány nem is annyira a széphalmi mester tevékenységének eredménye, hanem e munkásságra ráarakódott kétszáz évnyi értelmezésnek, iskolai oktatásnak, valamint a kulturális emlékezet számos elemének a folyománya. És talán az sem akkora baj, hogy ez a kép a teljes magyar kultúrán belül leegyszerűsítve jelenít meg egy olyan életművet és korszakot a többi szereplővel és eseménnyel, amely kétség kívül meghatározó fordulatot hozott a magyar nyelv és a magyar kultúra történetében.

Hiszen a 18. század utolsó harmadától a 19. század első harmadának végéig tartó korszak nem csupán a szóalkotás ideje volt. Sőt sokkal inkább a magyar nyelv standard változatának (az irodalmi nyelvnek) a kiválasztó és rögzítő (kodifikáló) korszaka, amely elválaszthatatlan a magyar polgári és nemzeti mozgalom kifejlésével, az európai szintű szépirodalom (általában a művészetek) megindulásával, a városiasodás valódi kezdeteivel, a magyar nyelv hivatalossá tételével és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával. A valóban összetett politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokban az itt szóba hozott fejlemények a magyar nemzet és a magyar nyelvközösség fokozatos öntudatra ébredéseként funkcionáltak, a modernizálódó közösség önreferáló és önreflexív műveleteiben. E tekintetben a nyelvre irányuló figyelem messze több volt, mint szóalkotás vagy akár a nyelv „korszerűsítése” – sokkal inkább a magyar kultúra önállóságának tudatos tényezője lett. Az önreflexivitás szinte egy csapásra a figyelem előterébe emelte a magyar nyelv történetét, hagyományait, jelen gyakorlatát és a kívánt jövőbeli teljesítményét. Az egyébként látványos történelmi mozzanat egyértelműen a kultúra egészének mozgásfolyamatába illeszkedett, sőt azt irányította. Az ekképp kialakult hagyomány – ismeretes módon – máig része a magyar kultúra önmeghatározásainak az ízlés, az esztétika, az irodalmi kánon és a nyelvre irányuló értelmező figyelem területén egyaránt.

Ebben a folyamatban bizonyult Kazinczy Ferenc elkötelezett cselekvőnek, vitatársnak és vezetőnek. Írásaiból kiderül, hogy mennyire ösztönösen, majd tudatosan fordult a művészetek és a nyelv felé, folyamatos önképzéssel, kísérletezéssel, a módszeres, európai látókörű tájékozódással. Diszkurzív személyiségével valójában a nyilvánosság egyfajta egyszemélyes előfutára és helyettesítője lett a levelezésével. Az igen gazdag életmű számtalan összetevőjéből talán ezt érdemes most kiemelni:

a kiterjedt ismereteken alapuló, elvszerű, néha makacsul védett nézetek gondos és érvekkel alátámasztott kidolgozását, egyúttal a vitára való nyitottságot.

Kazinczy Ferenc *Ortológus és neológus, nálunk és más nemzeteknél* című tanulmánya a Tudományos Gyűjteményben jelent meg 1819-ben, kétszáz éve. Ez az esszé a főntebb röviden jelzett korszak történeti folyamatainak egyrészt jelképévé vált (a nevezetes, szállóigévé lett mondataival), másrészt le is képezi ezt az időszakot: az önreflexió és önreferálás fontosságát, e fontosság fokozatos felismerését és működésbe hozását.

A Magyar Nyelvőr az itt olvasható tanulmányokkal emlékezik Kazinczy e művére és általa a nyelvről folytatott diszkurzus korabeli részleteire és eredményeire. A tanulmányok nem monografikus feldolgozásra törekednek, sokkal inkább a Kazinczy-életmű különböző oldalaira, vonatkozásaira hívják föl a figyelmet. Ezért köszönti a Nyelvőr a szerzők között az irodalomtörténészt és a folkloristát is: a cél az, hogy minél több oldalról láthatóvá tegyük Kazinczy ezredforduló utáni befogadhatóságát, hatástörténetét. Ennek jegyében Pethő József a korszak nyelvértelmezéseiben uralkodó jellegzetes klasszicista és romantikus organikus fogalmi metaforákat mutatja be. Szilágyi Márton a *Fogságom naplója* szövegébe szőtt idegen nyelvű részleteket elemzi és értelmezi a személyes história és a művelődéstörténet közegében. Tolcsvai Nagy Gábor a *Pályám emlékezete* szerzőjének énkonstruáló nyelvi (főképp szubjektívizációs) eljárásait vizsgálja. Tamás Ildikó a nyelvújítás, a standardizáció hatását részletezi a folklóralkotások dokumentálásának és tudományos feldolgozásának a folyamatában, az Arany János által szerkesztett két folyóirat tanulmányai alapján. Kulin Ferenc Kazinczy nyelvhez való viszonyát a beszéd, a társakkal való cselekvő beszélés történeti és szociokulturális, nemzeti és egyetemes, személyes és személyközi nézőpontjából fejti ki, azt hangsúlyozva, hogy kései korszakában Kazinczy számára a másokkal folyó magyar nyelvű beszéd adja a nyelvben való részesedés lényegét.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Metaforizáció és nyelvszemlélet a nyelvújítás diszkurzusában¹

1. Bevezetés

A magyar nyelvújítás című, negyedszázaddal ezelőtt írt tanulmányát Tolcsvai Nagy Gábor (1995: 370) ezzel a nem alaptalan – de aztán mások mellett éppen saját, új szempontok érvényesítésével új meglátásokat kidolgozó tanulmányaival többször is megcáfolt – kételynek a felvetésével indította: „Talán elcsodálkozhat az olvasó [...], hogy olyan témát jelöl a fenti cím, melyet már ezerszer tárgyaltak a szakma klasszikusai, és bizonyos lehetetlen újat vagy érdekeset mondani róla.” A jelen dolgozat vonatkozásában bennem is felmerülő „mi újat, érdekeset lehet még mondani a nyelvújításról?” kérdéssel összefüggésben, a téma legáltalánosabb előzetes megközelítésekor szükséges azonban nyomatékosan arra is utalni, hogy a nyelvújításról – mint ezt részben éppen a régebbi és a legújabb vonatkozó szakirodalom rendkívüli bősége is jelzi – számos lezáratlannak tűnő értelmezés, értékelés létezik ma is egymás mellett, nemegyszer egymás ellenében. Ezzel függ össze az is, hogy elsődlegesen irodalomtudományi szempontból, de a nyelvészeti megközelítés számára is tanulsággal Margócsy István (1996: 251) nem túl régen a teljes újragondolás lehetőségét vagy inkább szükségességét így vetette fel: „Ha megpróbáljuk a lehetetlent, s valamelyest is elfogulatlan szemmel olvassuk újra a XVIII. század végének jó pár fontos megnyilatkozását a magyar nyelvet illetően, szinte természetesen zavarba kell, hogy jöjjünk, oly tarkabarka, oly nehezen értelmezhető képet kapunk – s ha nem hagyjuk magunkat egyszerűen elhithetni a majd kétszáz éve folyamatosan hagyományozódó irodalomtörténeti tézisektől [...] s az egyes kijelentéseket, álláspontokat, tényeket a maguk helyén próbáljuk meg újra megérteni, alighanem arra a megoldásra kell, hogy jussunk: újra kell gondolni az egész helyzetet, nyelvestül, irodalmastul...” Az alábbiakban az ehhez az újragondoláshoz való hozzájárulás szándékával, annak egyik lehetőségeként vetem fel a nyelvújítás diszkurzusában megjelenő metaforák szerepének, nyelvméleti jelentésének a vizsgálatát. Módszertani szempontból ehhez egyik leginkább inspiráló, elsődlegesnek nevezhető kiindulópontom Kertész András (2005) *A nyelvészet metaforái* című, a kognitív szemantika metaforaelméletét (összegzően lásd pl. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2010) metaelméleti felhasználásban alkalmazó akadémiai székfoglalójának az az alapfeltevése volt, hogy a metaforák szerepének vizsgálatával magukról a nyelvészeti elméletekről is releváns megállapításokhoz juthatunk. Ezzel összefüggésben szükséges azonban mindjárt itt leszögezni, hogy Kazinczy és a magyar nyelvújítás két nagy táborra, az „ortológus” és a „neológus” irány vonatkozásában csak tágabb értelemben beszélhetünk nyelvészeti elméletekről, ezért is alkalmazom a következőkben inkább a nyelvszemlélet, nyelvfelfogás kategóriákat.

¹ A tanulmányban ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű „Fiatallódó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A téma pontosabb körülhatárolása, illetve a fogalmi tisztázás részeként előzetesen érdemes röviden a nyelvújítás mibenlétére is kitérni. A nyelvújítás egy meglehetősen elterjedt vélekedéssel szemben nem tekinthető pusztán szókincsbővítésnek, tudniillik annak részeként egyaránt fontos volt a sztenderd kialakítása, rögzítése, a stílusváltozatok bővítése stb. Benkő Loránd tömör megfogalmazásával élve: ez a nyelvi mozgalom „összemérhetetlenül tágabb körű, szélesebb perspektívájú volt a szókincsgyarapításnál, mégpedig nemcsak a nyelv és a nyelven kívüli tényezők kapcsolatának alapvetően fontos területein, de akár a nyelv zártabb körén belül is, az ortográfiától a stílusig menő szélességben” (Benkő 1982: 6; vö. még Tolcsvai Nagy 2007). A nyelvtant („Grammatikai Jegyzések”-et) írni készülő Kazinczy egyik levelében ezért is sorolja a következőképpen nyelvújításának az összetevőit: „új szavaim, új syntaxisom, új frázisaim, sok helyett egészen különböző orthographiám” (KazLev. III. 158–9).

A témához felhasználható óriási mennyiségű korpuszból (vitairatok, tanulmányok, levelezés) kiindulópontként Kazinczy az *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányát (a továbbiakban: Kazinczy 1819) és levelezését (KazLev.) vettem alapul. A diszkurzus további résztvevői „literátusok, írók, költők, tanárok, papok és műkedvelők [...], akik a korszakon belül először egymástól függetlenül működnek, majd többé-kevésbé változó táborokba, esetleg iskolákba, de nem műhelyekbe vagy paradigmákba tagozódnak be” (Tolcsvai Nagy 2004: 42). Már csak azért is, mert a következőkben igen gyakran hivatkozom majd Kazinczy levelezésére, szükségesnek tartom még itt megjegyezni azt is, hogy e „túlsúly” ellenére ugyanakkor osztom Czifra Mariannak (2012: 76) Tolnai Vilmos (1929: 20) véleményére vonatkozó kételyét, miszerint Kazinczy levelezése, kétségtelen jelentősége mellett is, önmagában alkalmas lenne arra, hogy a nyelvújítást „hitelesen”, azaz komplexitásában, a maga egészének jellegét tekintve megismerjük. A jelen esetben azonban nem is a teljes kép adása, hanem egyfajta megközelítési mód felvetése és az abból adódó első elemzési eredmények és tanulságok megfogalmazása volt a célom.

A módszertanra vonatkozóan végezetül azt is meg kell említenem itt, hogy a metaforizációt vizsgálva a metaforák mellett a képi konceptualizáció más megvalósulásait is figyelembe vettem, így a hasonlatot, a képi analógiát is.

2. A nyelv és nyelv megújításának metaforái

A metaforizációt az alábbiakban két elkülöníthető, de jellegénél fogva és különösképpen a nyelvújítás diszkurzusában, nyelvalakító tevékenységében, tehát a vizsgált szövegekben is szorosan összefüggő területen vizsgálom: egyrészt mint a nyelvre mint valamilyennek elgondolt entitásra közvetlenül vonatkozó metaforizációt, másrészt pedig mint a nyelv megújítására, a nyelvvel kapcsolatos tevékenységre vonatkozó képi konceptualizációt.

A fenti értelemben szűkebben vett, azaz közvetlenül magára a nyelvre vonatkozó metaforákban megjelenő nyelvszemlélettel kapcsolatban a legalapvetőbbnek tűnő kér-

dés a nyelvről való gondolkodásban „alighanem az egyik legrégebbi kérdés: a nyelv eszköz vagy szubsztancia volta” (Tolcsvai Nagy 2017: 38). Röviden a két felfogás különbsége így összegezhető: az első „a nyelvet az egyén számára készen adott közlő eszköznek tekinti, olyan dologszerűen metaforizált entitásnak, amely a változás, a változtatás és a további tanulás szüksége nélkül a beszélő rendelkezésére áll”, míg a nyelvet szubsztanciaként, lényegként értelmező nézet szerint „a nyelv az emberi tevékenység, méghozzá az alkotó, dinamikus cselekvések sorának a része. A nyelv és a nyelvet beszélő ember kölcsönhatásban állnak, egymást alakítják, egymást hozzák létre” (uo.).

Ez a kettősség, pontosabban az ezzel összefüggő állásfoglalás, mindenekelőtt a változás, a változtatás legitimitásának, módjának a diszkurzus középponti vitakérdéssé válásával, a nyelvújításban is meghatározó jelentőséggel merül fel. A nyelv szubsztanciaként való felfogásában, annak részeként a változás és ezzel együtt a változtatás – bár természetszerűen korlátozott – lehetőségeit kifejező, magában foglaló fogalmi metaforák kiemelkedő szerepet kapnak Kazinczy és általában a nyelvújítást támogatók szövegeiben.

Kazinczy és a nyelvújítási diszkurzus egyik leggyakoribb idetartozó fogalmi metaforája A NYELV ORGANIZMUS. Mielőtt részletesebben megvizsgálánánk néhány, ezt az alapmetaforát variáló fogalmi metaforát és metaforikus kifejezést, érdemes kitérni arra is, hogy a nyelv organizmusként való konceptualizálása nem jelenti automatikusan a neológus szemlélet vagy program elfogadását, sőt olykor éppen hogy az ortológia is kiindulópontként él ezzel a metaforával. A különbség abban áll, hogy az ortológia a nyelvet olyan önműködő természeti organizmusként fogja fel, amelyen nem kell, nem szabad változtatni, azaz „a nyelv ugyan változik, de azt nem az ember változtatja, ezt nem is teheti” (Tolcsvai Nagy 2004: 48). Ez az ortológus szemlélet jelentkezik Zsombori József (1815: 154–5) allegorikus megfogalmazásában:

„Külömben is Nyelvünk még csak tavaszi korban vagyon, s nem sokára a' fog történni vele, a' mi egy virágos fával. Majd a' felesleg való virágok lehullanak, és míg a' termés ideje elközelít, a' hasztalan fattyujjövések kiasznak. Ha a' gyümölcsözés idejét maga utján siettetjük, igen jó; de soha a' dolgot ne erőltessük, mert így többet fogunk ártani, mint használni. Minden dolognak meg-van a maga ideje. Minden növény maga nemiben, idejében, földjében, egében, természetéhez illő tápláló szerekkel: tulajdon erejének vezetése, nevelése, nem pedig tekerése, facsarása által gyarapodik és teljesedik. Így a Nyelv is!”

Debrecen „ortológiáját” indulatosan kárhóztató, 1805-ben Cserey Farkasnak írt levelében Kazinczy viszont A NYELV ORGANIZMUS metafora egyik jellegzetes megvalósulását, A NYELV ERDŐ analógiáját éppen ellenkező értelemben, a változás és – ahhoz nyilván hozzáértve – a változtatás természetes, szükségszerű volta mellettí érvként használja fel:

„Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt. Azon felyül, hogy ez az emberi lélek természetével ellenkezik, ellenkezik a' Horátz tanításaival is. Quod si tam graecis novitas invisá fuisset, etc. etc. 's a' Nyelvet öszve hasonlítja az erdőkkel, mellyek

hullatják a' leveleiket, 's új leveleket vernek. Nézzük-el a' száz esztendővel ezelőtt élt Német írókat, és azokat a' kik 50 eszt. olta élének, nézzük-el, mely erőszakot vittek véghez nyelveken és ez által menynyire mentek?" (KazLev. III. 303; hasonló értelem-ben idézi Horatiust: KazLev. III. 309).

A NYELV ORGANIZMUS fogalmi metafora különböző jelentésekkel és számos változatban jelenik meg Kazinczy és általában a neológia érveléseiben is, így gyakori a NYELV NÖVÉNYZET, azaz egyes növények együttese, nagyobb egysége, például A NYELV (VIRÁG)MEZŐ, A NYELV KERT metafora, mint ahogyan A NYELV EMBER metafora is. Az *Ortológus és neológus*...-ban például az idegen nyelvekből való átvétel melletti érvelésbe épül be a NYELV (VIRÁG)MEZŐ metafora:

„ha virágokat Római mezőkön szabad szedni, 's nem azért szabad, mivel a' Római nyelv eránt nem tudom mely tekintettel tartoznánk, hanem mivel azok szép virágok: nem látjuk, miért volna véték, hogy új Iskola itt is nyílt, 's miért legyen tilalmas virágok az új nemzetek mezejiken is szedni, ha ezek is szépek. Példát az illy kölcsönzés-re nyelvünk századok olta mutathat, 's nagy bővségben..." (Kazinczy 1819: 12).

Kazinczy Szemere Pálnak írt egyik levelében, szintén az idegen nyelvekből való átvételek legitimitása mellett érvelve, Döbrenteiével szembeállítva és így magyarázva-védve saját álláspontját, olyan (részben már köznapi használatban a képi jelleget nem is szaliens módon hordozó) metaforikus kifejezésekben bontja ki a nyelvet értelmező fogalmi metaforának a stílusra, stílusértékre vonatkozó jelentését, mint a *sokszíniű, szag, szín*:

„Döbr. Eggszínűvé, Kaz. *Sokszíniűvé* akarja tenni a' Nyelvet. (Charactersprache.) Döbr. semmit nem tűr a' min *idegen szag* van, bár a' *szag* és *szín kedves*: Kaz. kész elfogadni mindent a' mi idegen, ha szép, és ha nálunk is szép marad; mert tudja, hogy Külföld termése volt a' rózsza is:
A' művelés belföldivé tevő,
'S Heszpéri eget szítt e' tetők' gyümölcse" (KazLev. XX. 368).

Minden bizonnyal főként Herdernek (1767) az emberi életkorokban jelentkező, a „rossztól” (vom Schlechten) a tökéletesedés felé vezető, majd újra visszahulló körforgásként értelmezett változást mindenre (Kreislauf aller Dinge), így nem utolsósorban a nyelvre is vonatkoztató elméletének hatására² fontos szerepet kap a nyelvújítás diszkurzusában a NYELV EMBER fogalmi metafora. Így az *Ortológus és neológus*...-ban is, a változás, újítás programjának igazolásához szolgáló érvként:

² „So wie der Mensch auf verschiedenen Stufen des Alters ercheinet: so verändert die Zeit alles. [...] vom Schlechten zum Guten, vom Guten zum Vortrefflichen, vom Vortrefflichen zum Schlechten, und zum Schlechten: dieses ift der Kreislauf aller Dinge. [...] So ifts auch mit der Sprache" (Herder 1767: 27; Herdernek Kazinczyra és a magyar nyelvújítás diszkurzusára gyakorolt nagy hatásáról lásd pl. Csetri 1990: 51–2 és passim; Tolcsvai Nagy 2004: 35–6; Bíró 2010: 422–8 és passim).

[A nyelv] „elérvén így férfiu korát, vagy megfordúl útján 's a' nemzet' hanyatlásával ő is hanyatlik, vagy megifjodván a' nemzet, ő is megifjúl, 's újjá-születve szép pályáját újra kezdi. [Új bek.] A' mi Nyelvünk is ez úton éré-el serdülni kezdett ifjúi korát” (Kazinczy 1819: 7).

Ugyanakkor az alapjában kétségtelenül inkább a változást involváló A NYELV EMBER fogalmi metafora – a fent bemutatott Zsombori-idézetben megjelenő A NYELV FA fogalmi metaforához hasonlóan – a statikusság, változhatatlanság ortológ nyelvszemléletének alátámasztására is alkalmas lehet. Ahogyan például Verseghy „azt tanítá, hogy Nyelvünk már elérte férfikorusága' pontját, 's így azon igázítani, változtatni, azt bővíteni, abban újat teremteni nem szabad” (Kazinczy 2009: 553). A Révai-tanítvány Horvát István, a neologizmus táborának kiemelkedő képviselője Verseghyvel vitázva szintén A NYELV EMBER fogalmi metaforára építi gondolatmenetét, és így jut ellentétes eredményre, a magyar nyelv történeti áttekintéséből azt a következtetést vonva le, hogy a 18. század végének, sőt a „maradék”-nak is joga van a nyelvi változtatáshoz:

„a XVIII. században édes ősi vagyunk lassanként s mintegy észrevehetetlenül az *aggúlt vénséghez* s ezt követő *kihaláshoz közelgett*. [...] sokan azon búsultak, hogy nyelvünk *temetőbe vitetik* [...] Volt a mi nyelvünknek a Révai tanítása szerint is *gyermeki kora, ifjúsága és férfiallapatja*, de nem akkor, amikor álmódossa ezeket az időket Verseginék tanulatlan agya. A XVI. és XVII. századról, mint *férfikorról* csaknem mindenütt tisztelettel szól kedves tanítónk, valamint kárhóztatja mindenütt a mostani meghasonlott szokásban a *vénség idejének* csúfos maradványait. De ő azonban még a *férfikort* sem teszi mindenben egyedül való bírónak: mert mi nagyobb világgosságra jutván többet fedezhetünk fel nyelvünk természetében. S amit Révai hallatlan szorgalmával ki nem tanulhatott még a nyelv titkaiban, amint sokszor egyenes szívvel önkényen maga vallja: ki tanulják azt vagy más mostani jeles írók vagy a következő maradék, mely be letekintvén mélyebb vizsgálással a nyelv történetébe, azt ugyan óvni fogja a XVIII. század. század végének dögös maradványaitól” (Pennaháborúk, 378–9; a kiemelések tőlem: P. J.).

A NYELV EMBER metafora egyik érdekes és gyakori variációjában a nyelv SZÜZ-ként jelenik meg, Margócsy István (2006: 103) szerint „a nyelvújítás problémájának kapcsán e korban e metafora teljesen általánosként működött”. Ez a konceptualizáció a korabeli (részben ma is élő) társadalmi etikának a szüzességre vonatkozó értékítéletét szemantikai tartalomként magában foglalva elsődlegesen azoknak a nyelvszemléletében jelenik meg, akik „a nyelvnek tisztaságát, ártatlanságát védik, s az idegen kulturális vagy nyelvi behatásnak minden fajtáját [ideértve elsődlegesen a nyelvújító tevékenységet: P. J.] organikus és erkölcsi megrontásnak élik meg” (uo.). Ezt a metaforizációt használja a *Tudományos Gyűjteményben* 1818-ban megjelent, *A magyar nyelv fő törvényeiről* című tanulmány szerzője, aki értekezésében „az orthographianak sarkalatos törvényei”-t kívánja bemutatni. Úgy véli, hogy azok, akik a „régí íróknak példájokat” tekintik törvénynek „abban a buzgó hiszelemben vannak, hogy csak így nyerhet a' nyelv állandó egyenlőséget; hogy csak *így fog a' nyelv' szüzesége sérelem nélkül maradhatni*; hogy különben a nyelv lassanként

elveszti eredeti természetét, még végre a magyar nyelv nem magyar nyelv leend...” (A magyar nyelv fő törvényeiről, 1818: 43; a kiemelés tőlem: P. J.)

Nem véletlen tehát, hogy a neológia nézőpontjából, a nyelv, pontosabban a szókincs állandó bővülésére utalva Dessewffy József ironikus gúnnyal „szedi izekre” A NYELV SZŰZ metaforát:

„A’ néha mélyebben gondolkozó Tsászár Úr, minekutána elfelejtette volna, hogy nyelvünket anyanyelvnek mondotta, aszt szűznek hirdeti, a ki minden elegyedéstől irtózik. De a’ szűzek nem szaporodnak, és nem tudom, hogy lehessen a boldogságos Szűzen kívül a’ termékenységet a’ Szüzességgel össze egygyeztetni. Nem merem remélni, hogy a Szent Lélek Úr Isten sugja nekünk mindenkor az új Magyar szavakat” (KazLev. IV. 403).

A NYELV EMBER metafora forrástartományának egy újabb aspektusa bomlik ki Kazinczy levelének következő részletében, ahol az olyan metaforikus kifejezések mint a *szabad*, a *maga gustussa*, a *szolgájává* tulajdonképpen a nyelv univerzális és specifikus (nyelvspecifikus) voltának kérdésére mutatnak: „a’ mi nyelvünk szabad élő nyelv lévén, nem köteles, hogy mindenben rabszolgája legyen a’ régieknek követésében, hogy azokkal maga gustussa szerint ne élhessen. Illó, hogy ha más nemzetet követünk valamiben, ne tegyük épen magunkat az ő szokásoknak szolgájává, hanem éljünk magunk élő szabadságunkal” (KazLev. XIV. 475).

A fentiekben A NYELV ORGANIZMUS metaforát, illetve annak variánsait vettük szemügyre, és mint láttuk, ezek a nyelvújítási diszkurzusban főként a változás, változtatás melletti vagy elleni érvelésben jelentkeztek. Most csak rövidebben, kevesebb példával térek ki arra, hogy természetesen más nyelvmetaforákat, illetve metaforarendszereket is lehetne vizsgálni ennek az argumentációnak a részeként, ilyen például az *Ortológus és neológus*...-ban is szereplő A NYELV FOLYÓ metafora. A folyó az ókortól kezdődően az állandó változás toposza, tehát nem meglepő, hogy ez a metafora (vagy a folyó képi analógiája) a neológusok írásaiban a nyelv dinamikus voltának gyakori képi megjelenítése, mint ahogyan a következő esetben is: „Egyedül a’ kiholt nép’ nyelve nem változik többé: az élő népek’ nyelve minden nyomon változik, ’s örökké fog változni, hasonló a’ Horátz’ folyamjához, mellynek elfutását a’ paraszt csak várja, ’s az még is fut, változik, ’s az marad a’ mi volt” (Kazinczy 1819: 7).

A nyelvi változtatás, a neológia legitimitását érintő, egyúttal a neológia és az ortológia közötti különbség szempontjából is az egyik legalapvetőbb kérdés a nyelvújítás diszkurzusában a „kié a nyelv?” (vö. Bíró 2010: 554–5) kérdése. A sors íróniájának fogható fel ebben a vonatkozásban, hogy napjainkban számos helyen Kazinczyhoz mint szerzőhöz kötve bukkan fel az általa ingerülten, azaz emocionálisan, ám erős elvi alapon elutasított, valójában Zsombori Józseftől (1815: 155) származó, aforisztikusan jól hangzó kijelentés: „Jó igen jó volna, minden Magyar Irónak, előre meggondolni azt, hogy a’ Nyelv nem az enyim sem nem a’ tied, hanem édes miénk”. Nem véletlen, hogy maga Kazinczy a nagybetűs írásmóddal hangsúlyozza a Zsomboriétól gyökeresen különböző véleményét az *Ortológus és neológus*...-ban: „A’ Nyelv MIÉNK, és így ENYÉM is” (Kazinczy 1819: 19). E gondolat részletezésé-

ben is fontos és többértelmű szerepet kap A NYELV FOLYÓ (FOLYAM) metafora: „Az egész társaság’ folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó érvel tehetem a’ mit én ítélek czéломra hasznosnak. És ha azt azért zavarom-fel, hogy medrét mélyebbé tegyem, vagy egyenesbb futásba vegyem, igyekezetemet minden Jó javallani fogja” (Kazinczy 1819: 19–20). Az allegóriává kibontott folyómetafora a nyelvszemlélet szempontjából több fontos eleme miatt is figyelemre méltó, így például az egyén és a közösség szerepe, jogai és lehetőségei a nyelv alakításában vagy a célszerűség („haszon”) mint a változtatás motivációja szempontjából. Nem érdektelen a „felzavarás” jelentésmozzanata sem, amelynek egyik lehetséges értelmezése a nyelvújítási „harcokra” való vonatkoztatás.

A szabadság és a kööttség alapvető kettőssége nemcsak az egyén és a közösség nyelvhez való viszonyának kérdéskörében, hanem A NYELV ORSZÁG, A NYELVI RENDSZER TÁRSADALMI RENDSZER fogalmi metaforákban is a fókuszban áll. Az idetartozó metaforizációban a nyelvi rendszer vagy a nyelvhasználat érthető módon főként a korabeli monarchikus társadalom- és államszervezet analógiájával konceptualizálódik: „azt tartom, hogy a’ nyelv szokásának tyrannismusát sok helyett tisztelnünk kell” (Kazinczy Kis Jánosnak; KazLev. VIII. 32), „Az usus nagy tyrannus; ’s sok esetben parancsol a’ Grammatikának” (Kazinczy Buczy Emilnek; KazLev. XII. 432). Csokonai alábbi okfejtésében más összefüggésben, funkcióval áll A NYELV ORSZÁG fogalmi metafora, az idegen szavak átvétele, „honosítása” kap alátámasztást kifejtésével:

„Én a’ szókat úgy nézem a’ nyelvben, mint a’ polgárokat a’ hazában. [...] Vagynak [...] olyanok, a’ mellyek eredet szerént ugyan nem magyarok; de vagy a’ Nyelv’ Királyától, az *Usustól*, petsétes levelet kaptak, vagy a’ Magyar Tudósok’ Diétáján *hungarizáltak*, Ezek Indigenák és Libertinusok: és ezekben, ha polgári just kívánnak szerezni, megkívánhatja a’ Nemzet, hogy a’ tős-gyökeres Magyar szók felett, se nyilván se titkon, sem erővel sem szép szín alatt, elsőségre ne héjazzanak, hogy külföldi ruhájokat levetkezzék, idegen hangejtéseket megszelidítsék, és még a’ legutolsó Magyar jobbágy’ füleinek is botránkozást ne tsináljanak, ’s annak száját elviselhetetlen rabotával ne nyomorgassák. Így áll fel osztán törvényesen a’ Magyar Nyelv’ országa; így szaporodnak miriádokra annak hasznos és díszes polgárjai” (Csokonai 1802).

Az e részben tárgyaltak tágabb, kor- és történeti összefüggésben való elhelyezéseként,³ az eszme- és stílustörténeti háttér felvázolásaként legalább röviden arra is érdemes kitérni, hogy a nyelvújítás diszkurzusában megjelenő, fent bemutatott metaforák – különösen A NYELV ORGANIZMUS fogalmi metafora és ennek alterációi – nem csupán egyetemesek, hanem szorosan a korhoz is kötődnek, azaz széles körben ismert fogalmi összefüggéseként működtek és hatottak a klasszicizmus, szentimentalizmus és a romantika határán, az európai művelődésben. Míg a racionalista felvilágosodás számára a nyelv jellemzően pusztá eszköz, „egy már meglévő, az embernek rendelkezésére álló, de mindenkori hangulatától, érzéseitől független va-

³ Itt köszönöm meg Tolcsvai Nagy Gábornak, hogy felhívta figyelmemet ennek az elhelyezésnek a szükségességére; ez valóban olyan fontos vonatkozás, amely akár egy külön dolgozatot is megérdemelne.

lóság [...], létező »res«, de élet nélkül [...], séma, gép, az emberi lélektől idegen, eszközszerű valóság” (Szekrényessy 1937: 11), addig a herderiánus és általában az ekkor kibontakozó romantikus felfogás számára már éppen hogy emberi jellegű, az emberhez hasonló organizmus. Bopp sokszor idézett 1827-es összegzése szerint: „A nyelveket olyan természetes lényeknek kell tekintenünk, amelyek meghatározott törvények szerint jönnek létre, magukban egy belső életelvet hordozva fejlődnek ki, és aztán fokozatosan elhalnak” („Die Sprachen sind als organische Naturkörper anzusehen, die nach bestimmten Gesetzen sich bilden, ein inneres Lebensprinzip in sich tragend sich entwickeln, und nach und nach absterben; Bopp, Franz 1827/1836: 1). Az ebben a metaforában esszenciálisan megjelenő szemléletmód aztán a 19. század olyan nagy hatású nyelvészeti munkáiban és irányzataiban jelenik meg alapként, illetve kap részletező kifejtést, mint Becker (1827) *Organism der Sprache* című könyve vagy a családfaelmélet kidolgozójának, August Schleichernek és követőinek a munkássága.

3. A „szép játék”: a különbözőség egysége

A nyelvújítás egyik legfontosabb területe az elsősorban nyelvészeti megfontolások alapján megközelített differenciáció volt (részletesen bemutatja ezt például Tolcsvai Nagy 2004: 32–6; 2007; 2009), amely az *Ortológus és neológus...*-ban is középpontban áll. Kazinczy itteni, gyakran idézett szembeállítására szerint „az Orthologusokat ez az Eggység’ üzése vitte tévelygésre, mert a’ mit a’ Stilisticának csak némelly nemeire kellett volna kiterjeszteni, általjában minden nemeire terjesztik-ki. [...] Eggy szóval, ők az EGGYSÉG’ EGGYSÉGÉRE törekszenek, melly csak a’ speculáló Bölcs’ káprázolatiban találhatik: a’ Természet mind a’ testi mind a’ lelki világban mindent a’ KÜLÖMBÖZÉS’ EGGYSÉGE (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, ’s a’ Neologus ezt követi” (Kazinczy 1819: 18–9). A Concordia Discors elve Kazinczy életművében ebből következően is természetesen gyakran megfogalmazódik (lásd pl. KazLev. XI. 173; KazLev. XVI. 49 stb.), nemegyszer metaforikus konceptualizációban, hasonlatban, mint az *Ortológus és neológus...* alábbi, A NYELV SZIVÁRVÁNY fogalmi metaforára épülő részében:

„A’ nyelv olyan mint az ég’ íve a’ maga egymásba-futó színeinek gyönyörű játékával. Elbontja a’ szép játékot, a’ ki a’ színeket a’ magok nemeikre akarja osztani. Hadd játszák játékokat itt is a’ törvény, szokás, analogia, euphonia, izlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság ’s poetai szállongás, ’s hagyjuk a czirkalmat és lineát máshova” (Kazinczy 1819: 24).

Filológiai szempontból is érdekes lehet, hogy ennek a hasonlatnak a közvetlen előzményét olvashatjuk Kazinczy Szentmiklóssy Alajosnak 1818. február 27-én írt levelében: „Nekem úgy tetszik, hogy a’ Nyelv nagyon jól hasonlít az ég’ ívéhez: ebben is a’ színek úgy folynak egymásba, hogy a’ szem meg nem kaphatja a’ különbözőség határ vonásait, de hogy más a’ kék szín, más a’ veres, más a’ fejér, azt jól látja” (KazLev. XXIII. 260). A különbözőség egységének sokszínűsége, „szabályozott

szabadság”-a, azaz a helyzethez és a nyelvhasználóhoz alkalmazott nyelvhasználat eszménye és követelménye más metaforákban is kifejezést kap. Például A NYELVHASZNÁLAT TÁNC metaforában is, amely a kötöttség és kötetlenség egységét, azaz a kötött séma tudásával, de mégis másként, akár még „hamisan” is megvalósuló alkalmazás lehetőségét az *Ortológus és neológus...*-ban így fogalmiasítja: „Hamisan lépni a’ tánczban csak annak szabad, a’ ki tánczolni igen jól tud” (Kazinczy 1819: 25).

A Kazinczyéval rokon, a nyelv „törvényes regulátlanságát” szintén megengedő felfogást mutat Teleki Józsefnek A NYELV KERT fogalmi metaforát az angolkert és a franciakert összehasonlításával kibontó gondolatmenetének a konklúziója: „Meg kell tehát tartanunk nyelvünknek mostani regulásságát, azt a’ legnagyobb feltékenységgel őrizvén, tsak azon részeit ne bántsuk a’ hova a’ kertésznek kérlelhetetlen ollója nem jutott, tsak ott hagyunk a’ fáknak szabad növést hol ez a’ nagy egész regulásságának nem árthat” (Teleki 1816/1821: 316). Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy az angol- versus franciakert témája Kazinczy írásaiban, leveleiben is többször előkerül (ehhez lásd pl. Granasztói 2010; Bódi 2014), olykor a konkrét, referenciális jelentésen túlmutatva, általánosító érvénnyel, a metaforikus értelmezés lehetőségét is megnyitva, mint például a hotkóci angolketről írt beszámoló következő részletében: „de vissza tértünk e’ a’ természethez? azt tettük e’ a’ mit minden *szépítő mesterségnek* tenni kell, hogy a természetnek segédjére keljen?” (Kazinczy 1806: 278; a kiemelés Kazinczytól).

4. Háború és per: a nyelvújítás vitái

Minden bizonnyal a nyelvújítás legismertebb metaforái A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora különböző variációi. Ezek nem csupán a nyelvújítás korának diszkurzusában töltöttek be meghatározó szerepet, hanem mind a mai napig elevenen tovább élnek az e diszkurzust értelmező recepcióban is. Ahogyan Czifra Mariann (2011: 326) írja: „ez a metaforika olyannyira hozzátapadt Kazinczyhoz, s általa a tízes évek vitairódmájához, hogy szinte részévé vált a róla, s egyben a korszakról való beszédnek”. Példaként hadd utaljak most csak az újabb szakirodalomból Bíró Ferenc (2010) a nyelvújítást tárgyaló nagy összefoglalásának címére: *A legnagyobb pennaháború és e munka olyan fejezetcímeire, mint Az új ellenfél: „Debrecen”; Széphalom ostroma, Békekötés.*

Kazinczy részéről a CSATA/HÁBORÚ metafora használata nagyon is indokolt volt, hiszen szándékosan akarta élezni az ellentéteket, így provokálva a vélemények kifejtésére a grammatikusokat, az írókat, azaz mindkét oldal: az ortológia és a neológia híveit egyaránt, mivel meggyőződése volt, hogy „a’ tudománybeli csatáknak meg van a’ magok haszna; a’ dolog jobban kiörlődik, opinionum commenta delet dies, rationis iudicia confirmat, ’s azok az ideák, mellyek annakelőtte csak kevés főben voltak-meg, ’s talán ott is csak homályosan, elhatnak a’ Publicumra, ’s közönségessé lesznek” (KazLev. IV. 373; vö. még KazLev. XIII. 487–8). Optimizmusa nemcsak a végkifejletre vonatkozott, hanem magának az elvek ütköztetésének módjára is: „Egyedül azt óhajtom, hogy ha a’ csatázók élesen szöllanak ’s tüzzel

bánnak is egymással, ne fakadjanak alacsonyságokra” (KazLev. IV. 375). Az „alacsonyságokra fakadásnak”, a személyeskedő, durva támadásoknak azonban nagyon is fennállt a veszélye, és nemegyszer valóban idáig fajult a vita. Van, aki a „háborús metaforikának” ebben meghatározó szerepet tulajdonít (lásd Onder 2010; vö. Lakoff–Johnson 1980: 4–7), ez azonban minden bizonnyal még további vizsgálatokat igényel.

A VITA HÁBORÚ mellett az elvek ütköztetésének másik, az *Ortológus és neológus*...-ban is lényeges szerepet kapó fogalmi metaforája (vö. Onder 2009) a HÁBORÚ metafora szerkezetéhez és szemantikai összetevőihöz sok tekintetben hasonló A VITA PER: „A’ melly nemzeteknél a’ Helicon’ járvány Istenségei korábban foghatának lakást, mint egynél több ’s nagy okok miatt nálunk, a’ Nyelv eránt támadott peren, nagyjában tekintvén a’ vizsgálkodást, régen által estek: mi, kiknél a’ dolog nem segélteték úgy mint máshol, ’s a’ kik így Philologiai ismeretekben halkabban haladhatánk; most perlünk egymással” (Kazinczy 1819: 3–4; az *Ortológus és neológus Tudományos Gyűjteményben* megjelent változatától bővebb, második kidolgozásában még nagyobb szerepet kap ez a metafora, lásd Czifra 2013: 267).

A „klasszikus” VITA HÁBORÚ metaforához kötődő metaforikus kifejezés (*megfűjták a’ kürtöt*) és allúzió (*Hannibál a’ kapuk előtt*) mellett a hitviták, a felekezeti ellentétek metaforikája (*schismát csinálok a’ nyelvben; az ő Grammatikai egyedül idvezítő hiteken* stb.) jelenik meg a következő levélrészletben, amelyet, akár csak arra gondolva, hogy a nyelvújításnak mennyire markáns felekezeti vonatkozásai voltak (vö. pl. Csetri 1990: 32), valószínűleg nemigen tekinthetünk pusztán esetlegességnek: „Most megfűjták a’ kürtöt, hogy Hannibál a’ kapuk előtt áll, hogy én schismát csinálok a’ nyelvben; én pedig azt a’ panaszt teszem ellenek, mint igen buzgó Protestáns, hogy ők el akarják fojtani a’ lelkiismeret szabadságát és valaki az ő Grammatikai egyedül idvezítő hiteken kívül van, mind arra anathémát kiáltanak” (KazLev. XV. 124).

5. Összegzés

A nyelvújítás diszkurzusában megjelenő fogalmi metaforák, különösen e metaforák nemegyszer részletező, olykor allegorikus jellegű kidolgozásai a diszkurzusban részt vevők nyelvszemléletének számos lényeges vonását előtérbe helyezik. Mivel a fentiekben elsősorban Kazinczy szövegeit vizsgáltam, az összefoglalásban is az ő nyelvelfogására, nyelvújítási programjára vonatkozó legfőbb elemeket lehet a leginkább megalapozottan kiemelni. A metaforikus konceptualizációban a leginkább szembetűnőek azok az elemek, amelyek azt igazolják, hogy Kazinczy nyelvértelmezése, nyelvszemlélete – mint ahogyan az ittenitől eltérő kiindulópontból és jóval tágabb összefüggésrendszerben Tolcsvai Nagy (2009) is bemutatja – mai nézőpontból is funkcionális megalapozottságúnak minősül. Az a már előzményeiben Herdernél is jelentkező, de majd Humboldt (1985: 102) nyelvelméletében kifejtett meglátás, hogy a nyelvet „nem tekinthetjük kész, egészében áttekinthető vagy lépésről lépésre közölhető anyagnak”, a neológiában is fontos szerepet kap. A funkcionális nyelvfel-

fogás következő előfeltevései, mint azt a metaforaelemzések igazolják, meghatározóak Kazinczy és a neológia szemléletében: a nyelv történeti jelenség, amely időben változik; a nyelvi rendszer dinamikus használati lehetőségei egyszerre engedik meg a rendszer stabilitását és szükség szerinti alakítását, egy nyelv közösségi és egyéni változatokban működik, azaz a nyelv egyszerre egyéni, személyes és közösségi (vö. Tolcsvai Nagy 2015).

Kazinczynak és általában a neológiának a magyar nyelv és a nyelvről való gondolkodás későbbi alakulásában, mint köztudott, számos releváns vonatkozásban is döntő jelentőségű hatása volt, ez a belátás a nyelvújítással foglalkozó szakirodalom jelentős részében megjelenik. Az azonban, hogy e hatásban része volt a metaforákban kifejtett elveknek, fogalmaknak, pontosabban fogalmazva: az, hogy ez a kifejtés éppen metaforákkal, illetve hogy milyen metaforákkal valósult meg, igen ritkán kerül szóba. Ezért is remélhető, hogy a metaforikus konceptualizáció szerepének további feltárása hozzájárulhat a nyelvújítás és annak hatásai teljesebb megértéséhez.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró Ferenc 2010. *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Bódi Katalin 2014. Gólyafészek és angolkert Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 802–831.
- Czifra Mariann 2011. A „nyelvújítási harc” korlátai. Egy kognitív metafora értelemképző szerepe a nyelvújítás narratívájában. *Irodalomtörténet* 3: 321–40.
- Czifra Mariann 2012. Szövegek hálójában. A Kazinczy-levelezés kánonképző szerepe a nyelvújítás narratívájában. *Széphalom* 22: 53–76.
- Czifra Mariann 2013. *Kazinczy Ferenc és az ortológusok*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Granasztói Olga 2010. Kazinczy és korai angol tájképi kertek Magyarországon. In: Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 193–206.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kertész András 2005. A nyelvészet metaforái. In: Vizi E Szilveszter (szerk.): *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 59–77.
- Kövecses, Zoltán 2010. *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Margócsy István 2006. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései. *Beszélő* I. rész: 10: 95–109; II. rész: 11: 90–8.
- Margócsy István 1996. A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 251–9.

- Onder Csaba 2010. A legjobb szándékok. A nyelvújítási harc néhány vonásáról. *Árkádia* (Szakmódszertani portál) <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-a-nyelvujitas-kora/109-a-legjobb-szandekok-a-nyelvujitasi-harc-nehany-vonasarol>. (A letöltés ideje: 2019. 12. 30.)
- Onder Csaba 2009. „...ő lesz dictátor közöttünk?” A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában. In: *Illetlen megjegyzések. Tanulmányok és esszék*. Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 151–70.
- Szekrényessy Margit 1937. *Romantika a német és magyar nyelvfilozófia tükrében*. Minerva, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. 1813. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története II*. Gondolat Kiadó, Budapest, 40–56.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv* 105: 263–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. A nyelvudomány szerepe a tudás és a közösségi lét megalapozásában. *Magyar Tudomány* 2: 172–7.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A nyelv kulturális, ideológiai értelmezése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 32–45.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

FORRÁSOK

- A magyar nyelv fő törvényeiről 1818. = G. L.: *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII., 39–66.
- Becker, Karl Ferdinand 1827. *Organism der Sprache*. Verlagsbuchhandlung von Ludwig Reinberg, Frankfurt am Main.
- Bopp, Franz 1827/1836. Über J. Grimm’s deutsche Grammatik. In: Bopp, Franz: *Vocalismus oder sprachvergleichende Kritiken über J. Grimm’s deutsche Grammatik und Graff’s althochdeutschen Sprachschatz mit Begründung einer neuen Theorie des Ablauts*. Nicolaische Buchhandlung, Berlin.
- Csokonai 1802. = Csokonai Vitéz Mihály: Előbeszéd [A’ Tavaszhoz]. MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*. http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_04_k. (A letöltés ideje: 2019. 12. 28.)
- Herder 1767. = Herder, Johann Gottfried von: *Ueber die neuere Deutsche Litteratur*. Bd. 1. Riga. 1767.
- Kazinczy 1806. = Kazinczy Ferenc: Hotkócz – Anglus kertek. *Hazai Tudósítások* 1806/33: 276–279.
- Kazinczy 1819. = Kazinczy Ferenc: Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. *Tudományos Gyűjtemény* 1819/XI: 3–27.
- Kazinczy 2009. = Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.
- KazLev. = *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI*. Közzéteszi dr. Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1890–1911/XXII. (I. pótkötet). Közzéteszi: Harsányi István. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1927/XXIII. (II. pótkötet). Közzéteszi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

- Pennaháborúk = *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták. 1781–1826.* Összeállította: Szalai Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Teleki 1816/1821. = Teleki József: A' Magyar Nyelvnek Tökélletesítése új szavak és új szóllás-módok által. In: Horvát István: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* Trattner János Tamás, Pest.
- Zsombori 1815. = Zsombori József: Egy-két észrevétel a' magyar nyelv mostani állapotjáról. *Erdélyi Muzéum. Harmadik Füzet.* Trattner János Tamás, Pest, 1815, 152–170.

Pethő József
főiskolai tanár
Miskolci Egyetem BTK
<https://orcid.org/0000-0002-5680-6738>

SUMMARY

Pethő, József

Metaphorisation and attitudes to language in the discourse of the Hungarian language reform movement

The paper discusses the role and linguistic-theoretical meaning of metaphors appearing in the 18th-century Hungarian language reform movement. The corpus is mainly provided by Ferenc Kazinczy's contemporary study "Orthologist and neologist [i.e., conservatives and moderns from the aspect of language use] in Hungary and abroad" and his correspondence, besides other documents of the period (studies and pamphlets). Of the metaphors pertaining to language and language reform, the study interprets the conceptual metaphors "LANGUAGE IS AN ORGANISM" and "LANGUAGE IS A RIVER" and their variations in detail. As far as the debates surrounding the language reform are concerned, the study discusses the metaphors "DEBATE IS WAR" and "DEBATE IS A LAWSUIT." As the interpretation of these metaphors reveal, the following presumptions of the functional concept of language are crucial in Kazinczy's and the neologists' view: language is a historical phenomenon, changing in the course of time; the dynamic possibilities of language use simultaneously allow for the stability of the system and its transformation if necessary; language operates in communal and individual variations, that is, language is communal and individual or personal at the same time.

Keywords: Hungarian language reform movement, language theory, conceptual metaphor, language as a living organism vs. language as an artifact, functional linguistics

Nyelvek és nyelvi rétegek Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében¹

Kazinczy Ferencnek a nyelvhez való viszonya sokoldalúan földolgozott témakörnek számít. Nyelvészeti és irodalomtörténeti monográfiát is találhat az érdeklődő olvasó, amely nagy anyagismerettel és bőséges terjedelemben foglalkozik azzal a szerteágazó kérdéssel, hogy Kazinczy milyen nyelvelméleti nézeteket vallott, és hogyan viszonyult az úgynevezett „nyelvkérdés”-hez, azaz ahhoz az eszmétörténeti vitához, amely a 18. század végén és a 19. század elején a nyelvhasználat elvi és gyakorlati kérdéseiről zajlott (vö. két reprezentatív monográfiával: Benkő 1982; Bíró 2010). Az alábbiakban nem ezt a kérdéssírányt folytatom, hanem a nyelvhez való viszonyulást mentalitástörténeti keretben kívánom megragadni. Ehhez Kazinczynak egy olyan művét választottam legfőbb forrásanyagként, amelyet általában nem szoktak a nyelv iránti érdeklődés legfőbb dokumentumaként kezelni. A *Fogságom naplója* valóban nem tartalmaz tételes, kifejtett nyelvészeti álláspontokat, viszont hihetetlenül izgalmasan tükrözi azt a nemesi-rendi mentalitást, amely Kazinczy viselkedését is meghatározta. Ilyenformán pedig arra is lehetőséget ad, hogy finom és aprólékos szövegelemzéssel a nyelv használatának számos, máshol nem explikált elemét is kibontsuk és megvizsgáljuk.

Kazinczy művének olvasója alighanem azt a benyomást szerezheti első pillantásra is a *Fogságom naplójáról*, hogy ez nem egyszerűen egy emlékirat (mert a címmel ellentétben nem naplóról van szó, hiszen több évtizedes távolság van a lejegyzett események megtörténte és rögzítése között, vö. bővebben Szilágyi 2017: 53–70), hanem egy többnyelvű irodalmi mű. Pontosabban: memoárként tükrözi a többnyelvű kommunikációt, hiszen a magyartól elütő részletek mindig vagy a dialógusok, vagy bizonyos szövegek idézése kapcsán bukkannak fel, és nem a narrátori részekben. A narrátor egyrészes magyar nyelvhasználatát világossá teszi, hogy itt nem a nyelvi kompetencia hiányáról vagy fogyatkozásáról van szó, hanem olyan írói eszközről, amely a többnyelvűséget a jellemzés részeként illeszti bele saját poétikai megoldásai közé. Ezért aztán külön jelentősége lehet a megfelelő kommentároknak, amelyek egyrészt fordítással látják el, másrészt értelmezik az idegen vendégszövegeket (Kazinczy 2011).² Persze éppen az események megtörténtének és a szöveg létrehozásának igen nagy időbeli távolsága miatt a dialógusok dokumentatív pontosságát aligha lehet feltételezni. Vagyis a továbbiakban az egyes, értelmezendő jelenetek esetében csak a szöveg teremtette belső valóság, az írói intenció megragadására nyílik lehetőség, és természetesen mit sem tudhatunk arról, hogy az, amit Kazinczy valamilyen szándék vagy megfontolás alapján ábrázolt, hogyan is játszódott le valójában. Ezt a megfontolást folyamatosan észben kell tartani, még ha erre minden esetben nem hívom is fel külön a figyelmet.

Van olyan eset, ahol Kazinczy sajátos módját választja annak, hogy érzékeltesse: egy beszélgetés milyen nyelven zajlott le. Például a közvetlenül szabadulása utáni események rögzítésekor az őt és két rokonát (testvérét és unokaöccsét) ebédre meghívó „commendáns”-nál,³ azaz börtönparancsnoknál folytatott eszmecsere alapve-

¹ A dolgozat az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportja keretében készült (vezető: Debreczeni Attila).

² A kritikai kiadás egy évtizede készült el.

³ Kazinczy munkácsi raboskodása idején Joseph Fritschner volt a börtönparancsnok. Életrajzát lásd Kazinczy 2011: 429.

tőn németül adja vissza, az ebbe beékelte magyar nyelvű mondatok ilyenformán inkább tartalmi idézetnek tekinthetők, és nem annak jeleként, hogy több nyelven zajlott volna a társalgás. A jelenetben az ott jelen lévő „hatvan esztendő féléves Kisasszony”, Fanny a narrátort a műben így szólítja meg: „Mondja meg nekem az Úr, ha megszalasztaná, le merne e itt ugrani?” Erre azonban a narrátor németül reagál, majd Fanny kisasszony második megszólalása már csupán magyarul kezdődik, de németül végződik: „Nem uram – mondá Fanny Kisasszony –; ich habe Sie selber gesehen” (Kazinczy 2011: 137).⁴ Tanulságos, ha ehhez a részlethez ugyanennek az esetnek a Kazinczy naplójában 1812-ben feljegyzett változatát is hozzászámítjuk, ahol is még a beszélgetés egésze németül van rögzítve:

„A' Commend[áns] nótelen, öreg ember volt. Gazdasszonya képében vele lakott egy öreg Tisztne, kinek lyánya is öreg vala és félszemü. Felkelvén az asztaltól, a' Kisassz[ony] az ablakhoz vitt, melly alatt 2 ölnyre egy kertecske volt. – H[er]r v[on] K[azinczy] monda; wären Sie im Stande hier hinauszuspringen, aber so, daß wenn man sie schreckte, Sie in einem tempo wieder im Zimmer wären? A' Commandantra pillantottam. Az nevetett teljes lélekből. Én is tehát. A' Kisassz[ony] megvallotta, hogy közel 4 hónap oltá nézte mindennap a' deszkából öszve rakott tyúkol' repedései között mint táplálom társaimat. O wie oft habe ich Sie wegen der edlen That gesegnet” (az 1801. június 28-i bejegyzés: Kazinczy 2011: 39).⁵

Nyilván ez a korábbi változat tükrözheti hitelesebben a beszélgetés körülményeit és nyelvhasználatát. A változtatás ez esetben nem tartalmi, hanem éppen nyelvi természetű: a német és a magyar nyelvű dialógusok keveredése a *Fogságom naplója* végleges szövegében itt éppen azt akarja kifejezni, hogy a társalgás egésze nem magyarul zajlott: Fanny kisasszonyról semmi okunk feltételezni a magyar nyelv ismeretét, Kazinczy viszont alapos némettudással rendelkezett.⁶

Van más megoldás is a *Fogságom naplójában*. Ennek az eljárásnak egy sajátos, újabb funkciója akkor ragadható meg, amikor Kazinczy alighanem így érzékelteti egy tőle megértett és beszélt nyelv státuszának alacsonyabb mivoltát. A *Fogságom naplója* egyik rövidke szlovák (pontosabban: „tót”) szövegrészét ugyanis Kazinczy lefordítja, azaz nem várja el az olvasótól, hogy ezt is magától értetődően megértse (míg a latin, német és francia szövegrészek esetében nyoma nincs annak, hogy ezt a szerző fordítás útján értelmezni kívánja). Vagyis Kazinczy számára a szlovák nyelv ismerete ugyan természetes volt, de mások számára nem tekintette a műveltséghez tartozónak, mivel tudása nem jelölt státuszt, és voltaképpen nem volt másra használható, mint a hétköznapi érintkezésre. A leírt szituáció azt is magában foglalja, hogy a narrátor képes kommunikálni ezen a nyelven. Hiszen valamivel később a narrátor az őrzésére berendelt, ismeretlen nemzetiségű katonát egymás után három nyelven, magyarul,

⁴ A német részlet fordítása: 'én magam láttam'.

⁵ A német részletek fordítása: 'Kazinczy úr... nem találna Ön itt módot arra, hogy kiugorjon, de úgy, hogyha megijesztik, hirtelen ismét a szobában legyen?; Ó, milyen gyakran áldottam Önt ezért a nemes tettéért.'

⁶ Ezen a ponton talán érdemes azt is megemlíteni, hogy Kazinczy felesége, gróf Török Zsófia (Sophie) alapvetően német anyanyelvű volt: fennmaradt levelezése legalábbis teljes egészében német (vö. Biczó szerk. 1933). Vagyis a házaspár egymás között alighanem inkább németül beszélt, bár Török Sophie nyilván tudott magyarul.

németül és szlovákul is megszólítja, fölkinálván neki mindhárom nyelvet mint kommunikációs eszközt, és ezt úgy rögzíti a szövegben, hogy mindhárom kérdése eredeti nyelven szerepel ott: „Magyar Ked? Nem, felele. Ist er ein deutscher? Nem felelt. Slowak scze? Nem felelt” (Kazinczy 2011: 82). Miközben azonban az egész rögzített dialógust, amely logikailag nem képzelhető el másként, mint „tótul” elhangzónak, magyarul adja vissza. S ebben az esetben ugyanez az eljárás figyelhető meg, mint korábban idézett példában: az egész párbeszéd idegen nyelven való elhangzását csak az érzékelteti, hogy egyetlen mondatot az adott idegen nyelven (szlovákul) is megad a szerző. A „tót katoná” szlovák szavait a narrátor a következő módon idézi: „Us su precš, mondá a’ katoná. (Már oda vannak)” (Kazinczy 2011: 79). Az itt rögzített, rövid, szlovák nyelvű szöveg egyébként azért is tanulságos, mert azt bizonyítja: Kazinczy a beszélt nyelv alapján rögzítette, és nem az ekkortájt formálódó szlovák irodalmi nyelv normái vagy az egyházi szláv írásbeliség szabályai alapján – ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy pontosan értette és fordította a szlovákot.⁷ Ez már csak azért sem csodálható, mert ugyan Kazinczy szlovák tudásáról alig van más adatunk (egy fontos kivétel idézésére a következőkben sort keríték), de zempléni és abaúji nemesemberként ő egy olyan területen nőtt fel, ahol a szlovák–magyar nyelvi érintkezések mindennaposak voltak, és ahol akár a jobbágyság, akár a házicseléség vonatkozásában gyakran lehetett találkozni szlovák anyanyelvű beszélőkkel, a velük való szót értés ilyenformán fontos lehetett. Figyelemre méltó, hogy Kazinczy saját „tót” nyelvismeretét csak áttételesen említette meg, amikor édesanyjának ezen nyelvben való járatlanságát akarta hangsúlyozni egy nekrológszerű visszaemlékezés keretében: „’s ámbár a’ házasság olly vidékre szállította által, hol a’ föld’ népe tótul beszéll, ’s ámbár férje ’s gyermekei mind ezt [ti. a „tót”-ot], mind azt a’ másikat [ti. a németet], szállották körülte, ő eggyenyelvű maradt” (Kazinczy 2009: 163). Bossányi Zsuzsanna ebben az összefüggésben tehát inkább kivételnek, furcsa zárványnak bizonyul, szemben férjével és gyermekeivel, akik közé természetesen Kazinczy Ferenc is odaértendő.

Egy másik, a rejtett nyelvismeretre rávilágító eset leírása még egyszer fordul elő a *Fogságom naplójában*, és ez is a budai fogság időszakához kapcsolódik. 1795. május 30-ra datálja Kazinczy azt az esetet, amely az első mondata szerint egy vizsdatérő, többször ismétlődő találkozás egyike lehetett – különben Kazinczy az őrt álló katoná nevét sem ismerhette volna, hiszen egy ilyen szituációban a katonák nem szoktak csak úgy bemutatkozni egy őrizetesnek. „Szobámban gyakran fordúla meg egy Rakics nevű rácz közlegény. De Goszpode, úgymond, mi dolog az, hogy te víg vagy, míg mások mindég buslakodnak. Mit csináltál, hogy ide hoztak?” (Kazinczy 2011: 81). Kazinczy Rakics kérdését magyarul írja le, éppúgy, mint az ő rá adott válaszát, viszont egyértelműen hangsúlyozza a katoná „rác” nemzetiségét, sőt egy szerb szót is a szájába ad, így erősen kérdéses, milyen nyelven kell elképzelnünk ezt a dialógust. Az a valószínűbb (akár a korábban idézett példák alapján is), hogy a beszélgetés inkább szerbül hangozhatott el, és ezt egyetlen szerb mondat idézése érzékelteti – ezt erősíti, hogy néhány sorral lejjebb Kazinczy rögzíti Rakics egy jellegzetesnek érzett szófordulatát. Ez pedig szerbül van: „Pride bida i na Nemcza!” (A mondat fordítása: ’Jön még bánat a németre is!’) (Kazinczy 2011: 81). Ez azért

⁷ Ezeket a megállapításokat a szlovákista történész Demmel Józseffel folytatott konzultációnak köszönhetem.

zavarba ejtő, mert Kazinczy esetleges szerb nyelvtudásáról sincsenek információink (későbbi, a szerb irodalomra vonatkozó reflexiói német közvetítéssel megszerzett ismereteket mutatnak, erről alapvetően és összefüggésében lásd Fried 1979) – bár az elképzelhető, hogy a szlovák alapján egy egyszerűsített „szláv” kommunikációra képes lehetett. S ebben az esetben azért foglalta össze magyarul a lefolytatott beszélgetést, mert részleteiben és eredeti formájában azt már nem tudta felidézni, csak a tartalmára emlékezett. S természetesen arra a mondatra, amelyet eredeti nyelven adott meg, és amely már egy korábbi feljegyzésének tanúsága szerint is egy szerb (vagy legalábbis: szláv, azaz szlovákul is értelmezhető) vezérszó alapján vált újra előhívhatóvá.⁸ Persze ne hallgassuk el azt sem, hogy ez a példa némileg gyöngíti a korábban elmondottak főntebbi értelmezését: Kazinczy ugyanis a tőle leírt szerb nyelvű mondatához nem csatolt fordítást, pedig aligha arról van szó, hogy számára szerbül tudni nagyobb presztízst jelentett volna, mint szlovákul. Ez a hiány inkább úgy magyarázható, hogy Kazinczy kuriózumként, egy számára fontos emlék kísérőjelenéseként őrizte meg ezt a mondatot az emlékezetében, és talán szabatos lefordítására kevésbé volt képes, mint a „tót” nyelvű szövegtöredék esetében. Aligha tudunk tökéletes és kielégítő magyarázatot adni az eltérésre, ez is csupán feltevés.

Ezek azonban éppen kivételességük miatt beszédes példák, és nem tipikusak. Kazinczy többnyire nem is ezt a megoldást választotta, és ilyenformán a feltároló kommunikációs szituációk rendre társadalmi csoportok közötti érintkezési lehetőségeket tesznek láthatóvá. Ezt példázza a Martinovicsék kivégzéséről szóló passzus, amely a mű bizonyosan legismertebb és legtöbbet idézett része. Kazinczy – aki természetesen nem személyes benyomásait rögzítette a kivégzés leírásakor, hiszen ha figyelmesen olvassuk a szöveget, világos lesz, az ott elmondottak többségének ő nem lehetett tanúja: ő a cellájában tartózkodott, amíg a kivégzések tartottak (vö. bővebben Szilágyi 2017: 83–103) – nem a kopár leírást választotta, hanem jelenetезve ábrázolta az eseménysort, dialógusokat is alkotva. Ezekből igen sokrétű kommunikációs szituáció bontakozik ki. Ebből most csak néhány jellegzetes elemet emelek ki. Szentmarjay – Kazinczy beszámolója szerint – úgy igazodik a kivégzés nézőközönségének nyelvi-etnikai sokszínűségéhez, hogy egyértelmű, de nem nyelvhez kötött közlésformát választ: „hangosan füttyölé el a’ Marseillei Marsot, ’s annyiszor, a’ menyinyi strófája az éneknek volt” (Kazinczy 2011: 80). Laczkovics másként tesz: Kazinczy szerint legalábbis ő eleve több nyelven kommunikál a kivégzésre összegyűlt tömeggel. Kazinczy magyar, német és francia megszólalását rögzíti (Kazinczy 2011: 80). Hajnóczy József németül beszél az őrzésére rendelt Novák kapitánnyal és az őt kivégzése előtt felkereső, lutheránus pappal, Molnár Jánossal, de amikor visszatér az ítélet-hirdetésből, a levetett láncot megcsörgetvén, latinul kiált fel.⁹ Mint ahogy kivégzése előtt nyilvánosan latinul fordul Nyéki Németh János királyi jogügyi igazgatóhoz is – miközben az őt kísérő katonának magyarul szól oda (Kazinczy 2011: 80).

⁸ A történet emlékeztetőjét Kazinczy a *Feldolgozni valók* című előzetes vázlatában így adta meg ugyanis: „Rakics, pride” (Kazinczy 2009: 44).

⁹ Az itt Hajnóczy szájába adott szavakat Sághy Ferenc levélbéli beszámolója Martinovics Ignácnak és Hajnóczynak együtt tulajdonítja; az eltérés értelmezésére lásd Szilágyi 2017: 89–90.

A latinitásnak ebben a helyzetben láthatólag sajátos kettős jelentése van. Egyfelől a per lefolytatásának és a kihallgatásoknak a nyelve (ezért szólítja meg Hajnóczy latinul utolsó, hivatalosnak szánt kérése alkalmával a magyarul és németül is tudó Nyéki Némethet), másfelől pedig a fogolytársakhoz, a humanista iskolázottságú, művelt emberekhez való szólás lehetőségét hordozza, és ezzel az elkülönülés lehetőségét teremti meg. Hajnóczy szavai – Kazinczy beállítása szerint – a méltatlan rabságból megszabadító halál elfogadásáról („Amici, malo mori quam hoc vel tribus annis gestare.”)¹⁰ éppen ennek a csoportnak szóltak. Annak előzetes, hallgatóságos feltételezésével egyébként, hogy az örök ebből a latin nyelvű kommunikációból eleve ki vannak rekesztve, ha hallják is, úgy sem értik – aki pedig érti, az érzelmileg úgyis a beszélő oldalán áll. Ennek korábbi példája az, amikor a narrátor egyik fogolytársát, Verseghyt akarja megnyugtatni: „Éjjel az ajtó zárához tartám számat, ’s ezt sugám neki bátorítására: Pejusque leto flagitium timet,¹¹ ’s ezt hangosan énekelte, hogy ha megszólítanak is, azt hazudhassam, hogy én Horázból énekelgeték, ’s csak unalmam’ elérésére” (Kazinczy 2011: 75). Ez utóbbi esetben a latin használatának újabb, exkluzív rétege is láthatóvá válik: annak, akinek az üzenet szól, nemcsak nyelvi kompetenciával kell rendelkeznie, hanem képesnek kell lennie azonosítani a horatiusi szöveghelyet, és értelmeznie is kell az utalást.

Ennek az azonosításnak a legszebb a példája az a történet, amelyben a Kufsteinből Munkácsra szállított Kazinczy 1800. július 6-án Linzben egy fogadóban találkozik a számára korábban személyesen ismeretlen Marcus Anton Gotsch-csal.¹² Megismerkedésüket a *Fogságom naplója* így adja vissza:

„Marcus Antonius Gotsch azon fogadóban tarta szállást. Jött, ’s engem kihivata fogolytársaim közül, ’s ajánlotta szolgálatját mindenre a’ mit kívánhatok. A’ gonosz idő a’ jó embereket is gyanússá teszi, ’s nekünk magunkra kelle vigyáznunk; soha sem tudtam, barátom e az ember vagy geheime Polizey’ embere. – Professor úr, mondám, nekem könyvek kellenének: a’ Cicero’ Levelei, és más Classicusok, de kivált egy jó görög Lexicon. Ment, ’s hozta a’ Schneider’ nagy Lexiconát,¹³ ’s azt meg is vettem; de nem Cicerót; az nem vala meg. Nekem adá a’ magáét, de annak czimlapja sem volt. Gotsch jó ember lehete. Bele írá nevét, ’s ezt veté alá: *Magnis tamen excidit ausis.* – Hic situs est Phaëton, currus auriga paterni, quem si non tenuit, magnis tamen excidit ausis,¹⁴ mondám neki az ő négy szavaira. – Gotsch indúlatosan csókola meg erre” (Kazinczy 2011: 120).

Ez esetben – az egyébként nyilván németül folytatott beszélgetésben – a latin idézet azonosítása a lelki rokonság és az azonos műveltségszerkezet feltárulásával

¹⁰ A latin mondat fordítása: ’Barátaim, inkább meghalok, mint hogy ezt három évig hordozzam’ (Kazinczy 2011: 79).

¹¹ „a bűn ijesztvén csak s nem a földi vég”, Az idézet helye: Horatius, Ódák, 4. könyv, 9, 50 (Horváth István Károly fordítása).

¹² Marcus Anton Gotsch életrajzát lásd Kazinczy 2011: 429.

¹³ Valószínűleg a következő szótárról van szó: Johann Gottlob Schneider, *Kritisches Griechisch-Teutsches Handwörterbuch, beym Lesen der Griechischen profanen Scribenten zu gebrauchen*, I–II. Bd., Züllichau, 1797–1798.

¹⁴ „merész volt hősi bukása”.

„Itt nyugszik Phaëthon, kocsis apjának szekérében, nem lehetett ura bár, de merész volt hősi bukása.” Az idézet helye: Ovidius, *Metamorphoses*, II, 3289 (Devecseri Gábor fordítása).

lesz azonos, hiszen itt már nem egyszerűen az a kérdés, hogy a beszélgetőtárs tud-e latinul (a Kazinczytól kért könyvek ezt egyébként is egyértelművé tették), hanem a megismerkedés központi mozzanatává a négy szóból álló idézet fejből történő folytatása lép elő. Gotsch ugyanis nem véletlenül választotta ki ezt a kis Ovidius-idézetet: ezen keresztül, pontosabban ennek applikálásával Kazinczy helyzetére kívánt reflektálni. Azzal, hogy Kazinczy azonnal fel tudta idézni ezeknek a szavaknak a pontos szövegtörzsetét, világossá vált: Kazinczy elérte ezt a szándékot és nyugtázta is. Gotsch-nak az erre való reakcióját, a csókot (amely persze lehetett a szabadkőműves összetartozás jele is, bár Gotsch szabadkőművességéről nincs adat), maga a szöveg is tartalmazza – Kazinczy pedig a történet felidézéséhez kapcsolt kommentárjában vallja meg, hogy a linzi professzort „most gondolkozásaim társának tekintem” (Kazinczy 2011: 120). A latinitás korabeli használatának szociolingvisztikai státusza azzal a sajátos szereppel is összefüggött, amelyet éppen ez a történet szemléltet igen látványosan.¹⁵

A nyelvhasználat vizsgálata pedig ezen a ponton már át is vezet a társadalom rendi tagoltságának az érzékeltetéséhez. Nyelvhasználat és társadalmi érintkezés összefüggéséhez tartozik ugyanis az, hogy a mű igen látványosan bizonyítja: a rendi társadalom szerkezetével összefüggő hierarchikusság nem került alárendelt szerepbe a fogság és a per extrém szituációjában sem. Sőt a rendi státuszt a per során is feltűnően tiszteletben tartották. Erre szolgált látványos példát az a jelenet, amikor a budai fogságban lévő, a kihallgatásokra postavasban kísért Kazinczy Ferencet cellájában felkeresi Aradi István jurátus, és hivatalosan átadja neki a „certificatoriját”, azaz az idézést,¹⁶ majd latinul, Kazinczyt „tekintetes úrnak” szólítva elnézést kér azért, mert az irat címezésében rosszul adták meg Kazinczy titulását (Kazinczy 2011: 72). A szituáció persze nemcsak a rendi státusz nyelvi vetületei miatt sokatmondó, hanem általánosabb tendenciái miatt is: a de facto tagadhatatlan kiszolgáltatottságot – hiszen Kazinczy már vasban van, és fogságban – de jure még mindig átértelmezi a rendiség logikája, amely alapján tisztességesen és a formák kötelező betartásával kell megidézni a nemesembert. S mivel ez mégsem sikerül, meg kell szervezni a bocsánatkérést, amely nyelvi értelemben mintha nem is a jelen szituációhoz lenne szabva. A helyzet iróniáját itt Kazinczy nem kívánja érzékeltetni, noha alighanem tisztában volt vele. Legalábbis erre utal a *Fogságom naplója* egy másik szöveghelye, ahol viszont már a szerző egyértelműen önmagán ironizál. A Brünne (Spielbergbe) érkező Kazinczy úgy írja le első börtöncellájának elfoglalását, hogy éppen a sértetlenül megőrzött nyelvi formulák rendies udvariasságát szembeállítja a szituáció borzalmas valóságával.

„Fél óra múlva azután jó a kancsal Profósz, ’s ismét két gyertyával. E[ue]r Gnaden, folgen Sie mir. [a német mondat fordítása: Nagyságos Úr, kövessen.]

¹⁵ A problémáról lásd még Balogh 2015: 204–30.

¹⁶ A peres eljárás során ugyanis a vádlottat a bíróság perbehívó levéllel idézte meg, és ez nemes embernek akkor is járt, ha – amint ez felségsértési perekben történt – már előzetesen letartóztatták, és a perbehívás bilincsben érte. A per során követett eljárási szabályokról bővebben lásd Benda szerk. 1952: 9–11. Arady István tanúsítványát Kazinczy február 23-ra szóló, törvényes megidézéséről lásd MNL OL Vert. A. 44. Fasc. Kazinczy periratai. 2. szám. Lásd még KazLev XXIV. 38–40.

Soha nekem az E[ue]r Gnaden titulus kedvesebben nem hangzott. Jól megyen a' fogoly dolga, a' ki E[ue]r Gnadennek tituláztatik, mondám.”

S amikor Kazinczy szembeül a neki szánt földalatti cella borzalmas körülményeivel, azzal kommentálja korábbi várakozásának meghiúsulását: „Ekkor látám én mit ér az E[ue]r Gnaden titulus” (Kazinczy 2011: 93–4).¹⁷

Kazinczy fogságának változatos helyszíneit, illetve saját, némileg eszményre emelt magatartását úgy mutatja be, hogy ő éppen nem törődött a rendi normák rá vonatkozó szabályaival. Ez a magatartás, amely eltekintett a státusszal összefüggő viselkedés íratlan szabályaitól, a *Fogságom naplója* belső összefüggései szerint a túlélés egyik lehetőségének minősült. Árulkodó jelét ennek a Brünn melletti Obrovicz kapcsán írja le Kazinczy, jelezvén azt, hogy a magánzárka megroppantó egyedüllétét éppen azzal lehet ellensúlyozni, ha a fogoly a börtönszemélyzet minden tagjával kommunikációra készen érintkezik, és nem zárkózik be saját rendi státuszának sáncai mögé:

„Director és Controlór nem szenvedheték egymást; az egy kövér, ripacsos, pisze orrú német, ez egy kis németecske, érezvén, hogy nemes-ember, a' ki amaz nem volt; de azt is érezvén, hogy amaz gazdagabb mint ő, 's feleségében, ki a' Gouvernőrnél szobalány vala, amannak patrociniuma van, a' mi neki nincs. Irigykedének egymással, mellyikét fogjuk inkább szeretni. Mind ketteje eljárt hozzánk, 's minthogy én szerencsének tartottam, ha szólhaték valakivel, én mindkettőjüket örömmel fogadtam, míg a' két Szláv érezteté velek, hogy ő Mihályfalván (Várad mellett) Úr volt, 's ezeknek nincs Mihályfalvájok. Így mindketteje engem szerete leginkább és Pater Makkot, a' többi eránt alkalmasan elhidegedett” (Kazinczy 2011: 97).

A viselkedésbeli különbség itt már személyekre lebontva is megmutatkozik: a két Szláv folyamatosan és többször is példája lesz a fogságban a szolidaritást nélkülöző magatartásnak, szembeállítva Kazinczy saját viselkedésével.

A rendi logika mutatkozik meg abban is, hogy a per során Madách Sándor ügyvéd Batsányi Jánost a vádlottakról készített feljegyzésében „auctor et poeta”-ként határozta meg, míg Kazinczyt „plurimum comitatum tabulae assessor”-ként (több megye táblabírájaként), Verseghyt pedig „ex-Paulinus”-ként.¹⁸ Madách Sándor listája egy általánosabb felfogást tükröz. Azt mutatja, hogy a társadalmi státusz szempontjából Kazinczy és Verseghy ilyen módon volt leírható, míg a rendi kategóriákon kívülnek minősülő Batsányit csak egy – ha szabad ilyen szójáttékkal élnem – „rend-kívüli” minősítés keretébe lehetett beilleszteni. A nyelvválasztásban és a különböző megszólító formulák használatában ennek a rendi kategóriarendszernek a nyelvi vetületei mutatkoznak meg. S ezzel részben összefügg a kérdésnek egy másik oldala is, nevezetesen a társadalmi érintkezés normáinak a fönntartása a felségsértési perben elítélt Kazinczy Ferencsel – immár nem a *Fogságom naplójából*, hanem Kazinczy egyéb feljegyzéseiből tudjuk, hogy nem sokkal szabadulása után, 1803-ban több egykori bírójánál is tisztelgő látogatást tett. Ezek a találkozások pedig a feljegyzések retorikájának tanúsága

¹⁷ Érdekes, hogy Kazinczynak, ahogyan ez az egyik 1808-as leveléből kiderül (Kazinczy Cserey Farkasnak, Széphalom, 1808. ápr. 9., KazLev V. 386–8) a prófosz nevééről (Sturm) és pályafutásáról is elég részletes információi voltak, ezeket mégsem illesztette bele a *Fogságom naplójába*.

¹⁸ Erre a jelenségre felhívta a figyelmet Labádi 2003: 271. A tőle hivatkozott lista: Benda szerk. 1952: 814–8.

szerint sem neki, sem vendéglátóinak nem voltak mások, mint társadalmilag normálisnak tekintett érintkezési formák, amelyekért sem Kazinczy nem kíván magyarázkodni, sem arról nem számol be, hogy ezeknek a viziteknek az ötletét a felkeresni kívánt személyek elhárították volna. Ez esetben Kazinczy feljegyzéseinek magától értetődő, kurta és rövid dokumentatív jellege a legfontosabb információ: az író természetesnek veszi a látogatások létrejöttét, semmi magyaráznivalót nem érzékel ezzel kapcsolatban – noha naplójának megfogalmazásai számos ponton megengedik azt a feltételezést, hogy számított majdani olvasókra, amikor ezeket a szövegeket megírta.

Az még talán önmagában nem meglepő, hogy Kazinczy 1803-ban fölkereste a bírái közé tartozó Bay Ferencet („Ez a ’ nagylelkű és jólelkű ember igen szívesen fogad. [...] Bayval sokat beszélgeték fogságom felől...”; 1803. május 10-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 284), hiszen Bay a per során sem viselkedett vele ellenségesen.¹⁹ A perben bíróként részvevő Mailáth György²⁰ meglátogatása is érthető néhány nap múlva, különösen, ha Mailáth feleségének a Kazinczytól számon is tartott rokoni kapcsolatairól sem felejtkezünk el. Kazinczy őket 1803. május 13-án, pesti útja alkalmával kereste fel személyesen:

„Visitek Generalis Beleznaynél, Personális Semseynél ’s Causar[um] Reg[alium] Director Majláth György Úrnál, kinek fogságom’ ideje alatt Szláv György és János rabtársaimnak testvérek, Özvegy Baranyi Péterné, hitvese leve. Az Asszony régi ismeretségünk szerint igen kegyesen fogad, a’ Causar[um] Reg[alium] Director maga is úgy” (1803. május 13-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 284–5).²¹

Jóval legtanulságosabb a per során a vádat képviselő Nyéki Németh János felkeresése.²² Némethről ugyanis Kazinczy semmi jót nem mond a *Fogságom naplójában*.²³ Kazinczy 1803. október 4-én Nagykállóban mégis találkozott vele, amikor Németh királyi komisszáriusként, a vármegyei tisztújítással kapcsolatos panaszok kivizsgálására odaérkezett. Kazinczy naplójában a találkozásról a következőképpen emlékezett meg:

¹⁹ Ludányi Bay Ferenc életrajzát lásd Kazinczy 2011: 422.

²⁰ Székelyi Mailáth György életrajzát lásd Kazinczy 2011: 441.

²¹ A rövidítéseket a kiadás nem egészítette ki, ezt az érthetőség kedvéért én toldottam be az idézetbe.

²² Nyéki Németh János életrajzát lásd Kazinczy 2011: 444.

²³ Kazinczy egy korábbi, alkalmi feljegyzésében ezt rögzítette Németh halálakor („Széphalom, ipsis idibus Martii, 1807.”): „Nyéki Német János, 1794ben Királyi Ügyek’ Directora, azután a’ Bécsi Finanz Directoriumnál, majd a’ Magyar Cancellariánál Consiliárius, 1803ban Szabolcs V[árme]gyébe küldött küldött Királyi Com[m]issárius, végre Septemvir, megholt Pesten Januar. 24dikén, 1807. – Mi rabok Budán 1794nek Decembere oltá 1795nek Júliusáig tőle függöttünk, ’s ő volt Processusunkban az ellenünk dolgozó Prókátor. Gyűlöltetett általunk ’s neve örök átokban van azoknak emlékezetekben, a’ kik szenvedtek. Velem, meg nem tudnám mondani miért, sokszor igen szépen bánt mind Budán még, mind azolta. – 26d. Januáriusban temettetvén el, (Lásd a’ Kultsár István hazai Tudósításainak IX. számát) Rosti az ifjú Sárközi levele szerint 25dben temettetett el a’ Pesti Ispótyly temetőjében.” Kazinczy saját kezű feljegyzése a következő levél után: Sárközy István – Kazinczynak, [Nagybajom], [1807. febr.] – MTA KIK M. Ir. Lev. 4-r. 30. sz. Kiadva: KazLev IV. 490. Az idézet a kéziratot követi. A feljegyzésre Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet.

„Kilenczkor mentem Referend. Némethhez. Béjelentő cselédje nyitva hagyá maga után az ajtót. Még nem volt magánál, midőn beléptem. Szörnyű monosyllabú vala. »Meg nem ismertem az Urat.« Nem csuda; olly sok esztendőök és olly irtóztató szenvedések megváltoztathattak, mondám. Hallgatott. Ő is megváltozott; elhízott a' mi vérünkön, 's képét a' bor-ital a' Hajnóczy, Szentmarjay és Őz vérének színére festette. Kiki kiismerheté rajta a' vért és bort 's pénzt szomjuzót. Dienes felől tudakozódott, ha testvérem e? az aratás felől? Kért hogy ebédeljek ott. Nagy contestatiókkal [kérelmekkel – Sz. M.] eresztett-el” (1803. október 4-i bejegyzés: Kazinczy 2009: 310).

Ezekből a sorokból egyrészt az látszik, hogy Kazinczy – saját szavainak tanúsága szerint – önként kereste fel Némethet, másrészt a találkozás a nemesemberek közötti tisztelgő látogatások koreográfiáját követte, és noha mindketten számon tartották, hol és milyen körülmények között találkoztak korábban, a bejegyzés nem ügyész és egykori halálra ítélt találkozásaként rögzíti az eseményt, noha a formák mögött megbúvó feszültségek azért a leírásból is jól kitélnek. S ez még akkor is igen figyelemre méltó, ha nyilván több, mint véletlen, hogy Kazinczy 1803-ban dokumentálható módon egymás után három olyan embert is fölkeres, akik részesei voltak az ellene indított vizsgálatnak és az ítéletnek – mindez összefügghet a fogság időszakát dokumentálni kívánó szándékkal is, amelynek végső eredménye az 1828-ban lezárt *Fogságom naplója*. Még ha Kazinczy feljegyzéseiből nem is tudjuk megítélni, hogy ezeket a találkozásokat az író fölhasználta-e a fogság időszakára vonatkozó információszerzésre, és ha igen, milyen mértékben (láttuk, Bay esetében külön említette, hogy sokat beszélgettek a fogságról).

Kazinczynak a per és a fogság időszakát megörökítő szövegei (a *Fogságom naplója* mellett még meglehetősen sok, különmemű és szétszórt feljegyzés naplóban, levélben) azért érdemelnek különleges figyelmet, mert jóval többről informálnak, mint egy politikai per szubjektív vetülete. Ez a hallatlanul izgalmas és sokrétű elemzést lehetővé tevő forrásanyag a rendi társadalom működésébe és az ebben a keretben természetesnek ható köznemesi mentalitásnak a ritkán feltáruló mélységeibe, valamint ennek nyelvi, szociolingvisztikai vetületeibe enged egyedülálló bepillantást.

SZAKIRODALOM

- Balogh Piroska 2015. *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*. Argumentum Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 175.)
- Benda Kálmán szerk. 1952. *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A magyar jakobinusok iratai II.)
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biczó Ferenc szerk. 1933. *Kazinczy Ferencnének, gróf Török Zsófiának férjére vonatkozó eddig kiadatlan levelei (Függelékül néhány egykorú levél)*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel ellátta dr. Biczó Ferenc. Különnyomat a Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium 1931–32-ik évi Értesítőjéből, Szabó Lipót könyvnyomdája, Kaposvár.
- Bíró Ferenc 2010. *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Fried István 1979. *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kazinczy Ferenc 2009. Özvegy Kazinczy Józsefné' született Bossányi Susána' emlékezete [1813]. In: Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás).
- Kazinczy Ferenc 2011. *Fogságom naplója*. Sajtó alá rendezte: Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás.)
- KazLev = *Kazinczy Ferenc levelezése* I–XXI. kötet. Sajtó alá rendezte: Váczy János. MTA, Budapest, 1890–1911. – XXII. kötet. Sajtó alá rendezte: Harsányi István. MTA, Budapest, 1927. – XXIII. kötet: 1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye. Sajtó alá rendezte: Berlász Jenő – Busa Margit – Cs. Gárdonyi Klára – Fülöp Géza. Akadémiai, Budapest, 1960. – XXIV. kötet. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. – XXV. kötet: Hivatali levelezés. Sajtó alá rendezte: Soós István. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.
- Labádi Gergely 2003. *Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poeta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez*. In: Dajkó Pál – Labádi Gergely (szerk.): *Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*. Szeged (Tiszatáj könyvek), 269–306.
- Szilágyi Márton 2017. *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*. Irodalomtörténeti füzetek 177., Budapest.

Szilágyi Márton

egyetemi tanár

ELTE BTK

<https://orcid.org/0000-0002-3042-3800>

SUMMARY

Szilágyi, Márton

Languages and linguistic layers in Ferenc Kazinczy's *Fogságom naplója* (*Diary of My Captivity*)

The study discusses Ferenc Kazinczy's (1759–1831) relationship to languages by examining his memoir on his own seven-year imprisonment. The analysis is not based on his theoretical commentaries on languages: it interprets, in a mental history framework, in what way and in what function Kazinczy used the various foreign languages. For instance: What communicative role did Kazinczy attribute to the Latin language? What sociolinguistic status was assigned by him to the Slovak and Serbian languages, which he was able to use but did not consider that ability to reflect real language skills? Therefore, his relationship to the Slovak and Serbian languages was merely of practical importance and belonged to the world of orality. The examples of *Fogságom naplója* (*Diary of My Captivity*) allow us to consider them not only as instances of Kazinczy's individual judgement, but as the understanding of a typical Hungarian nobleman.

Keywords: Ferenc Kazinczy, *Fogságom naplója*, German, Latinity, Slovak, Serbian, language use, mental history, sociolinguistics, feudal estate system in Hungary.

Az én szubjektívizációs megkonstruálása a *Pályám emlékezete* szövegében¹

1. Bevezetés

Kazinczy Ferenc gazdag és terjedelmes életművével immár két évszázada foglalkozik a magyar szellemtudományi kutatások sora. E vizsgálatok legismertebb része az úgynevezett nyelvújításra irányul, de nagy múltja van a magyar irodalomtörténetben és fordítástörténetben betöltött helyéről, történeti eseményekben való részvételéről és szervezőmunkájáról szóló értelmezéseknek. Talán kevesebb figyelem jutott Kazinczy saját személyiségének nyelvi, irodalmi megkonstruálására, arra, ahogyan önmagát fölépíti, megjeleníti levelezésében és emlékirat-jellegű, próza- és stílustörténeti szempontból is jelentős műveiben. Az alábbiakban Kazinczy életművének eme összetevőjéről lesz szó. Közelebről a *Pályám emlékezete* személyiségkonstruáló nyelvi eljárásairól, a világban-benne-lévő-szobjektum önreflexív beszédéről, beszédmódjáról. A *Pályám emlékezete* bizonyonnyal számos újdonságot mutat a korábbi korok magyar emlékirat-irodalmához képest. A Kazinczy-szöveg nem is emlékirat, sokkal inkább életesemények olyan elbeszélése, amelyet az elbeszélő nézőpontja határoz meg, az eseményekhez, azok további résztvevőihöz és az így létrejövő történő helyzetekhez viszonyítva, saját (ön)reflexív elbeszélése módozataival. A nyíltan egyes szám első személyű kiindulóponthoz (mint referenciapont) a szubjektívizációs mozzanatok sora kapcsolódik módszeresen. A tanulmány az E/1. önreferáló és önreflexív konstruálási módjait, azon belül az ezekhez kapcsolódó, saját magára és a társszereplőkre vonatkozó szubjektívizációs elbeszélő módok, jellemzések, megjegyzések viszonyait elemzi, a kognitív nyelvtan elméleti és módszertani keretében. (A személyjelölés vizsgálatához lásd a Magyar Nyelvőr 2018. évi 3. számában *A személyjelölés poétikája* rovatcím alatt megjelent tanulmányokat.)

Kazinczy több önéletrajz-jellegű írást készített, és itt nem csupán a *Pályám emlékezete* több változatáról vagy a *Fogságom naplója* szövegéről van szó. Csupán említeni lehet e helyt, hogy *Az én Életem* címmel ismeretes önéletrajza esemény- és epizód-történeteiben, a felidézett személyes élményekben nagymértékben fedi a *Pályám emlékezete* tematikai rendjét. Ugyanakkor *Az én Életem* más stílusban készült (ahogy az alcím ezt pontosan jelzi: „Barátimnak, Literatúránk’ barátjainak, ’s legközelebb gyermekeimnek”), magának Kazinczynak az önkonstruálása is legalább részben más nyelvi eljárásokkal történik meg. E műben ugyanis a közvetlen objektívizációs, áttétel nélküli, keresetlen véleménynyilvánítás jelentős, szemben a *Pályám emlékezete* közönségnek szánt, szépirodalmi igénnyel kidolgozott szubjektívizációs eljárásaival.

A jelen tanulmányban a *Pályám emlékezete* 1828-ban a Tudományos Gyűjteményben „Pályám’ Emlékezete” címmel megjelent szövegváltozatára, annak szövegrészleteire hivatkozom, a kritikai kiadás szövegközlése alapján (vö. Kazinczy 2009); az idézetek utáni oldalszám e kiadás helyeit jelöli. A *Pályám emlékezete* cí-

¹ A tanulmány az NKFIH 129040 *A magyar nyelv igei konstrukciói* című kutatás pályázati támogatása keretében készült.

men megnevezhető szövegváltozatok száma hat, amely változatok szövegszerűen igen nagy átfedésben vannak egymással: „A [*Pályám emlékezete I–VI.*]–ban olyan panelszerűen elmozduló szövegelemeket láthatunk meg, amelyek ha elmozdulnak is, alapvetően megtartják szerkezeti, szintaktikai és lexikai kidolgozásukat, felépítésüket, és e szövegrészek következetesen megfeleltethetőek egymásnak” (Orbán 2009: 789). A szövegközlés részleteire lásd a kötet sajtó alá rendezőjének jegyzeteit (Orbán 2009).

2. A korszak művészetbölcseleti háttére

Minden emberi cselekedet a maga közegében, szociokulturális kontextusában megy végbe, mind a cselekvő(k), mind más érintettek számára és nézőpontjából. Kazinczy Ferenc életműve és az itt tárgyalt *Pályám emlékezete* szempontjából ez kivált érvényes és számba veendő. A 18. század utolsó harmada és a 19. század első néhány évtizede az európai művészetben és bölcseletben közismerten a klasszicizmusból a romantika felé tartó korszakként van számon tartva, már a kortársaknak is. Illetve a francia kartéziánus racionalizmus és az angolszász Locke-féle empirizmus mellett mind hatásosabb a Leibnitz-féle idealizmus, majd Hegel, de főképp Herder, Goethe, Schelling, a Schlegel testvérek munkássága.

A klasszicizmus egyik fő elve, a különbözőség egysége, mindinkább megmutatta egy fő jellemzőjét: a kifejezés gazdaságossága, a mesterségbeli tudás, a retorizáltság valójában ellentétek és feszültségek egysége, amely egység egyre kevésbé maradt fenn tartható (vö. Wellek 1970: 5–28). Ebben a folyamatban jelent meg a művészet elméleti megközelítéseiben az organikusság, amelynek során a fizikáról (a matematikai ráció-ról, az ész szabályairól) a biológiára tevődik át a figyelem középpontja.² Az irodalmi műfajok rendje egyre inkább egység és változatosság keretében a biológiai fajok sokféleségének analógiájára lett értelmezve.

Míg a klasszicizmus a természet utánzását hirdette (Arisztotelész nyomán), az egyetemes, az embert mint olyant, a tipikust, és nem az egyedit és lokálist előtérbe állítva, ahol az irodalomnak törvényei vannak, az észre és a tapasztalatra alapozva, addig a rá következő fő irány inkább a szubjektív fontosságát, a líraiság alapállását, az ego egzaltáltsága kezdte hirdetni. Ez utóbbi számára az inspiráció, a képzelet, az invenció immár nem az örök mimetikus művészi szabályok szerint működik, hanem az autoritás, ész helyett az ízlés irányítja. A szépség egyetemes és örök fogalmával szemben a helyes döntés ösztöne válik a fő művészi alkotóerővé, amely tanulható és spontán is lehet (Wellek 1970: 24). A klasszicizmus elvárt egyetemes műveltségen alapuló intellektuális teljesítménye mellé, helyébe a kreatív génusz lép, fokozatosan.

Ez az a közeg, amelyben a művészet és közegeként a kultúra történetisége és nemzeti egysége és annak megjeleníthetősége jelentőséget kap, háttérbe szorítva az irodalomnak a klasszicizmus által kijelentett fő célját, a morális megtisztulást.

² Lásd példaként a Magyar Nyelvőr jelen számában Pethő József tanulmányát a korszak organikus metaforikus nyelvértelmezéseiről.

A magyar irodalom a 18–19. század fordulóján legjobb alkotói révén ugyanezt az utat járta be: a klasszicizmusban benne állt, de a személyiség alkotó cselekvését, az ahhoz való jogot és köteleiséget már a klasszicizmus normatív szemléletével szembe is helyezte (Szegedy-Maszák 1980). A részletes bemutatásra itt csak utalni lehet, egy fejleményt azonban érdemes kiemelni, a *Pályám emlékezete* egy vonatkozásában: jellemző eljárásként jelent meg vers és próza egymásba fordíthatósága a korszakban (Szegedy-Maszák 1980: 64–5). Nem csupán átírásról van szó, hanem a kétféle beszédmód közötti átváltásokról és átalakításokról, Ányos, Bessenyei és Csokonai műveiben. E fejlemény alakította a magyar prózaritmus kidolgozását, és a prózaritmus Kazinczy prózai írásainak fontos jellemzője.

3. Kazinczy életmódja mint a *Pályám emlékezete* egy alapja

A szerző életrajza nem lehet közvetlen tényező egy irodalmi mű értelmezésében, még emlékirat esetében sem (ahogyan Kazinczy itt vizsgált műve annak tekinthető – erről lásd alább). Kazinczy saját jól dokumentálható életvezetésével saját történeti korában azonban mások számára demonstrálva alternatívát mutatott, egyfajta megoldási módot a rendi társadalom már nehezen tartható szociokulturális mintáival szemben (a társadalomtörténeti feszültségekre és változásokra lásd Gergely szerk. 2005: 57–123, 154–90).

Kazinczy Ferenc egész életében dolgozott, nemes ember létére a korban szokatlan módon, méghozzá „civil” tevékenységet folytatott, egyszemélyes irodalom- és kultúraszervezőként. Úgy dolgozott egész életében, hogy azért jövedelmet nem kapott. E viselkedésmód egyértelműen a személy és környezete kölcsönhatásán alapult, méghozzá a viszonyoknak a személyiség, jelen esetben Kazinczy tudatos és tervezett alakításával, irányításával. Kazinczy igen érzékeny volt személyes és művészi autonómiájára, ezt azonban egyértelműen saját környezetének (mint ez autonómia közegének) szelekciójával és alakításával tartotta fenn, a szociális és művészi modernség felé tájékozódva (az autonómia ilyen értelmezésére vö. Luhmann 1998: 776–88). Ennek feltételéül és megvalósulásaként Kazinczy például a kortárs magyar kultúrában újszerű módon bánt az idővel: időbeosztása a feladatokhoz volt kapcsolva akkor, amikor a többség még a természeti időhöz mérte a tevékenységeit. Egy másik fontos tényezőként levelezésével kilépett a provinciából, a lokalitásból, teljes hálózatot hozott létre a hiányzó társadalmi szintű helyett is. Kazinczy ezáltal hozzájárult a modern magyar nyilvánosság létrehozásához. A művelődés iránti igénye, az általa is művelt önképzés fontossága közismert róla. Mindez a polgárosulás felé mutató jellemző, amely nem csupán megmutatkozik a *Pályám emlékezete* beszédmódjában, hanem részben éppen ez a beszédmód hozza létre. S e tényezők fölemlegetése nem eszményítés, inkább jelzi azt a feszültségviszonyt, amely Kazinczy saját életfelfogásában is megmutatkozott, hiszen e polgárosuló irány nem akadályozta őt a rendi alkotmányosság több tekintélyi, társadalmi alá-fölé rendeltségi szabályának és szokásának a megtartásában.

4. Nyelvi konstruálási módok a *Pályám emlékezete* szövegében

Kazinczy alakilag saját életét beszéli el a *Pályám emlékezete* szövegében, nagyjából annak megírás idejéig. E kép azonban leegyszerűsíti a mű értelmezhetőségét. A *Pályám emlékezete* az elbeszélés mellett ugyanis azonos mértékben magának az elbeszélőnek a nyelvi megkonstruálása. E megkonstruálás a nyelvi megformálás általi értelemszerkezetek létrehozásában áll, és eredménye egy személyiség körvonalazása, egyedi események látszólag időben elrendezett és elbeszéltek szekvenciájának a formájában. Ez a megkonstruálás nem fikció, de nem is dokumentum, hanem olyan irodalmi igényű szöveg, amely a személyiséget nem pusztán *én ez és ez vagyok* vagy *az én történetem ez* típusú kijelentésekkel mutatja be külsőlegesen, hanem belsőleg. A bensőség pedig nem érzelmi kiáradásokban, lírai megszólalásokban mutatkozik meg, hanem olyan bennfoglalt nyelvi műveletekkel, amelyek implikált szubjektívizációs eljárásaikkal az elbeszéltek eseményt egyrészt tárgyilagosan leírhatóvá teszik, másrészt ellenkező hatással a saját elbeszélő nézőpontot közvetve, de hatásosan érvényesítik.

A mindenkori beszélő valamilyen perspektívát, többnyire a saját nézőpontbeli kiindulópontjából felépülő viszonyban áll saját szövegével. A szöveg és a megértett beszédhelyzet, valamint a beszélő közötti kapcsolatot a nézőpont vagy az episztemikus lehorgonyzás mellett a szubjektívizáció is kifejezi. A beszélő mint szubjektum és a mondat által kifejezett jelenet résztvevője mint szubjektum megkonstruálása, azaz mondatbeli nyelvi kifejezése közötti különbség vagy azonosság a szubjektívizáció és az objektívizáció jellemzőiben mutatkozik meg (vö. Benveniste 1971). Általános értelemben a szubjektívizáció a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, cselekvésének, attitűdjének vagy hiedelmeinek a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált résztvevőjévé válna (ehhez lásd Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. 2006; Langacker 2006; Lyons 1982; Traugott 1989, 1995; Athanasiadou–Canakis–Cornillie 2006; Kugler 2013; Tolcsvai Nagy 2017a: 306–9; 462–6).

A szubjektívizáció során a konceptualizáló szubjektum, leggyakrabban a beszélő – mint a mondatbeli jelenet fogalmi megalkotója – rejtetten jelen van a mondatban, de az általa megkonstruált jeleneten kívül marad. A szubjektívizáció a rejtett konceptualizáló jelenlét jelölése, amelyre az önmagára irányuló figyelem (önreferencia, önazonosítás) általában teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektívizált (Langacker 2006: 18). Aszimmetria van a szubjektívizált és objektívizált elemek között. Egy kifejezés jelentése általában tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő és másodlagosan a hallgató, a mondatbeli jeleneten kívüli konceptualizáló szerepükben.

Kazinczy pontosan ezt a kettősséget működteti kifinomult beszédmóddal a *Pályám emlékezete* szövegében: egyszerre beszél el objektívizáltan egy-egy eseményt, miközben saját magát egyszerre objektívizáltan és szubjektívizáltan jeleníti meg,

és egyúttal egyes értékelő vagy perspektiváló elemeket implikálva, szubjektivizációs módszerrel konstruál meg. Az alábbi idézet röviden is példázza e beszédmodot:

(1) „Eltöltvén esztendőt a’ Poeticában, most már a’ Rhetoricába kelle általvitetnem. De én kértem anyámat (atyám ekkor fogott nagyatyámmal Nyitrába járnai) hagyna veszteg még egy esztendeig. A’ férfilelkü asszony elakada kívánságom’ szokatlanságán, ’s bejött Patakra, hogy a’ Professorok’ tanácsával élhessen; rettegett, hogy hátra maradtam, ’s azért akarok vesztegleni” (476).

Az 1771. évről, a sárospataki kollégiumban töltött évekről szóló részletben a fő esemény a diák Kazinczy kívánsága és ellenállása: még egy év poétikát kívánt tanulni, ez kötötte le igazán. Ezt alapvetően tárgyilagosan, objektivizálva beszéli el, mintha mással történt volna a kívánság és annak elutasítása. A történetnek maga a főszereplője azonban az elbeszélő, aki tehát egyszerre főszereplő és elbeszélő. Ezt a kettősséget az E/1. lehorgonyzó igei és birtokos toldalékok jelzik, amelyek egyszerre jelölik a színen lévő, ott cselekvő szereplőt és egyúttal a diskurzustér középpontjának (az alapnak) legfőbb elemét, a jelenetben nem részt vevő beszélőt, akihez a megkonstruált esemény le lett horgonyozva. Az E/1. tehát egyszerre objektivizált és szubjektivizált. Az idézett részből érdemes még a *férfilelkü asszony* kifejezést szemügyre venni. A *férfilelkü* melléknév Kazinczy anyjának olyan összetett jellemvonásait hozza felszínre, amelyek igen lényegesnek bizonyulnak az elbeszélő számára, ugyanakkor azokat implikálva jelzi, nem fejt ki részletesen, felsoroló módon. A *férfilelkü* melléknév egyszerre utal az anya határozottságára, elszántságára és döntést hozó képességére, egyúttal pedig (és itt jelenik meg a teljes erővel a szubjektivizációs mozzanat) az elbeszélőnek arra a véleményére, hogy családi ügyekben a határozott döntés a férfié, nem a nőé.

Az ekképp jellemezhető elemi és az összetett jelentésképzésnek az aktusai közé tartozik az én önreferenciális és önreflexív megjelenítésének specifikus módja, az elbeszélés lehorgonyzó deiktikus igeidőinek (főképp a kétféle múlt időnek) az alkalmazása, valamint az események további résztvevőinek nyílt és implikált jellemzése, az elbeszélő hozzájuk való viszonyának szubjektivizációs módja. Az alábbiakban e három jellemző bemutatása olvasható.

4.1. Az én, a szubjektum

Bizonytal az elbeszélő szubjektum, az én közvetlen és jelölt nyelvi megformálása az egyik legfontosabb összetevője az én megkonstruálásának a *Pályám emlékezete* szövegében. Az én itteni szerepét két értelmező nézőpontból érdemes megközelíteni: az egyik a szubjektum modernségbeli interpretációja, a másik a *Pályám emlékezete* és az önéletírás viszonya.

A 18. század végén a személyiség, az individuum művészi és kulturális előtérbe kerülése és a közösséggel (immár egyre inkább a nemzettel és kultúrájával és nem az uralkodóval) való kölcsönös viszonya a szubjektum önreferáló és önreflexív tényezőit és lehetőségeit helyezte a figyelem előtérbe.

Innen nézve szubjektum a hermeneutikai filozófia értelmezésében az az entitás, amely „létében megérti magát”, vagyis a jelenvalólét (más fordításban *ittlét*, Dasein)

(Heidegger 1989: 142). Másképp fogalmazva: „a szubjektum maga az önreferencia a megismerés és a cselekvés alapjaként” (Luhmann 1998: 868). A szubjektumot eképp a történetiség jellemzi. A szubjektum az alapul szolgáló, „hordozó” valóság, amely lényegében egy „rajta nyugvó”, „hordozott” valóságra való vonatkozást fejez ki. Ugyanakkor „az ismeret úgynevezett szubjektumának ugyanaz a létmódja, mint az objektumnak, [...] bár a szubjektum-objektum ellentét helyénvaló ott, ahol a res cogitansszal szemben az objektum valami egészen más: a res extensa” (Gadamer 1984: 361).

A hermeneutikai megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a megismerő és cselekvő ember többek között a környezetével összekapcsolódva az, ami és aki, és többek között már eleve azért olyan, mert abban a közegben létezik, ahol létezik. A világbeli dolgok és jelenségek megismerése e dolgok és jelenségek között elhelyezkedő ember által lehetséges, és nem valamely külsőleges, abszolút tárgyias nézőpontból. A szubjektum-objektum racionalista eredetű, objektivista klasszicista szembenállása feloldódóban volt a 18. század végén, és ez a folyamat összetalálkozott Kazinczy személyes beállítottságával.

Az E/1. prototipikusan a beszélő. A beszélő a referenciális jelenetben önmagát nemcsak E/1.-ként, hanem egyúttal kívülről is látja, „ugyanabból a »külső« szempontból nézi, mint amelyből a másik személyt és a tárgyat” (Tomasello 2002: 107). A *Pályám emlékezete*ben rendszerszerűen nincsen közvetlen, nyílt reflexió magára az elbeszélésre mint műveletre, ez a tényező is implikálva van beépítve a szövegbe, az E/1. jelöltségén és összetett tartalmán túl például a rövid, gyakran anekdotaszerű történetelbeszélések és leírások formájában.

Az E/1. beszélő konstruálása a kettős nézőpontból a következő összetevőket tartalmazza:

- a konceptualizáló beszélő a diskurzustérben az alap,
- a jelölt beszélő a színen az elsődleges szereplő, referenciapont, az alaphoz lehorgonyozva,
- a jelölt beszélő:

a beszélő nézőpontjából	E/1. ~ én
	a) önreferáló (a beszélő számára)
	objektívizált
	b) deiktikus
	szubjektívizált
- a hallgató nézőpontjából

E/1. ~ te
a) referáló (a hallgató számára)
objektívizált
b) deiktikus
szubjektívizált

A *Pályám emlékezete* mondataiban, szövegrészeiben ezért tűnik olyan természetesnek az E/1. nyelvtani alak: az elbeszélő a jelzett kettősségekben formálja meg

az eseményeket: egyrészt kívülről szemlélve saját magát mint cselekvőt vagy mások cselekvéseinek (nyelvtani és valós) elszenvédőjét objektivizálva, másrészt elbeszélő szemlélőként, történetkonstruálóként belülről láttatja ugyanezt, szubjektivizálva. Ez éppen azért lehetséges, mert miközben az E/1. szubjektivizált volta természetes, addig a másokról, közös szereplőkről való szubjektivizált beszéd viszont kevésbé. Ehhez képest jelennek meg a többi szereplő E/3. alakú megnevezései és említései, illetve az egyenes idézetségű párbeszédekben az E/2. alakok; például a (2) részletben (510).

(2) „Midőn én 1789. Novemb. ismét egy útát tevék Bécsbe, Pestre érvén, megszállottam a' Fejér-Farkas fogadóban (illy fogadó ma nincs) 's cselédemre bízám, válasszon szobát; magam mentem Rádayhoz. Áltellenben lakott a' fogadóval azon háznál, hol ezidén Kulcsár Ujságírónk meghala; ő a' felső soron. A' grádics' rostélyajtáját nyitva levén, felléptem a' folyosóra. Ráday elméne mellettem, szemekink összeakadtak, rám ismert, de az őtet el nem akasztotta; ment, 's veszekedett cselédjével, hogy belé hangzott a' ház. Megfordúljak e, bemenjek e, nem tudtam; de minekelőtte tanácsot adhaték magamnak, beléptem a' nyitva hagyott ajtón, 's az egyik ablakszögbe vonám-meg magamat.”

Az E/1. beszélő itt (mint a szövegekben általában) feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, emberi lény, a figyelem középpontjában állva, folyamatos referenciapontként funkcionálva, ahonnan kiindulva a további ismeretelemek hozzáférhetővé válnak. Az olvasó végig tisztában van azzal, hogy egyetlen elbeszélő szólal meg, az E/1. rá vonatkozik, úgy, ahogy azt a mű címe és a vele együtt álló szerzői név meghatározza.

Emellett a Kazinczy-mű mint írott szöveg esetében az elbeszélő az olvasó számára közvetettebben jelenik meg, a te közvetlensége háttérbe szorul, ám ezt pótolják a szubjektivizációs eljárások, amelyek bennfoglaltan mégis közel hozzák az olvasóhoz az elbeszélő nézőpontját. Ez tapasztalható a fentebb idézett (1) szövegrészlet *férfilelkü asszony* kifejezésének megformáltsága által.

E ponton kapcsolható az elemzéshez az önéletírás szövegtípusa. Az önéletírás egyik fő típusában az elbeszélő személyisége mintegy teljes mértékben háttérbe szorul, vagy meg sem jelenik (például Montaigne esetében), míg a másik fő típusban a személyiség globális egysége a kiinduló alaptétel (erre példa Rousseau írása) (vö. Nagy 2007: 560). Az első esetben az élettörténet (a sors) vagy az élettörténetből levont általános következtetések, bölcsességek, világmagyarázat a meghatározó, míg a második esetben a személyiség belső története, morális és érzelmi küzdelmei döntőek az események folyamán. Másrészt több változata ismeretes a dokumentálás („referencialitás”) és a fikció közötti önéletrajzbeli viszonynak, amely akár az író szubjektum eltűnését is eredményezheti az írásban mint gyakorlatban (Nagy 2007: 559).

A *Pályám emlékezete* olyan önéletírás, amelyet a dokumentálás szervez, az események mint életpizódok kronologikus elbeszélésével. lényegesebb azonban, hogy a mű az önmegfigyelés aktusaira is épül, amelyet a visszafogott, implikált bensőségesség jellemez, és ahol az élettörténet a személyiség története, de nem tekinthető valomásnak. A személyiségtörténetet általános esztétikai és morális elvek fogják keretbe, e keret azonban nem kíván teljes világmagyarázatként megjelenni, inkább a személyes cselekvés autentikus közegeként formálódik meg, már a *Pályám emlékezete* legelején,

a képzés és az önképzés természetes elvártságának nem túlhangsúlyozott, de tudatosan számon tartott elemeiben. A Kazinczy életvilágbeli döntéseiben is megjelenő esztétikai világszemlélet (vö. Tolcsvai Nagy 1996), a világ dolgainak a személyes ízlésen történő átszűrése így kapja meg a fontosságát.

Ilyen értelemben Kazinczy írása különbözik a klasszikus emlékiratoktól éppúgy, mint a korábbi magyar hagyományoktól (Bethlen Miklós vagy Bethlen Kata önéletírásaitól), de éppígy a kortárs Coleridge művétől is (Biographia, 1817).

A *Pályám emlékezete* tehát nem nagy elbeszélés, azaz nem „külső” történetírás a sorsdöntő nemzeti vagy világesemények értelmezéseként, a világegyetem értelmének kereséseként. Az eseményelbeszélések gyakran kis részletekre összpontosítanak, amelyek jelzik az elbeszélő spontán élményen alapuló, ám az elbeszélésben pontosan felépített nézőpontját, egyúttal metonimikusan és metaforikusan is rávilágítanak egy esemény globálisabb és lokálisabb vonatkozásaira. Ilyen leírás II. József sárospataki látogatásának az alábbi részlete, amely kitér a császár ruhájának foltzott könyökére (475–6):

(3) „Egyszerre hír terjede-el, hogy II. József (1770. Máj. 20-d.) Patakon fog ebédelni. Más atya megeléglé vala, ha gyermeke a' Császárt szekerében pillanthatta volna meg; ő bejőve, 's a' jobb Nézők közzé vezete-el. Megérkezének a' szekerek; a' Császár beméne szobájába; de ki is jött, porszínű felső kaputban, hónja alá fogván zöld viaszvaszonnal bevont félsphéra-formájú úti-kaskétját, széles ellenzővel; 's deák nyelven tudakozá, melly helyeken fog váltani lovakat Munkácsig; azt feljegyzé Zsebkönyvébe, meghajtá magát, 's elzárkozott, hogy ebédig dolgozhassék. Ebédje alatt megengedteték a' bemenés, a' férfiaknak háta megé, az asszonyoknak szembe. Maga, a' hét személyre terített asztalnál, jobbra, az utolsó széket foglalta-el; balja mellett sógora ült, Albert Lengyel Kir. 's Tescheni herczeg, e' mellett Lascy (olv. L a s z c z y), legfelül Nostitz Generalisok. A' Vice-Ispán nekünk is, gyermekeknek, megengedé, hogy a' Császárnak tányért nyújtsunk. Álmélkodva látám itt, hogy könyökén foldozva volt a' zöld uniformis; még inkább álmélkodva, midőn a' bort soha nem ivó Fejedelem, a' bor' színét tekintvén, ezt kérdé: I s t e v i n u s T o k a j i n u s? útálva a' vesztegetést és czifrát, példát akara adni a' foldozott-könyökű kabáttal.”

De ez nem is a belső érzelmi élettörténet, nem a szelf históriája. Inkább a közvetlen élmények, tapasztalatok általi folyamatos reflexió és önreflexió, önmegismerés – saját személyiségét állítja fel, az olvasó számára fokozatosan, de visszatekintve. Az elbeszélésben egyszerre érvényesül az érintett szereplőkkel szembeni elkülönülés, távolságtartás, egyben közvetlen együtt cselekvés, a beleélés, amely a vele megtörtént események további szereplőinek nézőpontját is bennfoglalja, mint a (2) részlet folytatásában, a Ráday gróf házában zajló konfliktus további leírásában (510):

(4) „Az Öreg jött, lármázva mindég, 's hozta író-tollát jobbujában, leült, folytatta az írást, felkölt, kiment, ismét elkezdé veszekedéseit a' cseléddel, ki addig vala ingerelve, hogy a' dudogást visszaadá. Úgy tetszék, rá-ijeszte a' cseléd, mert most valamivel csendesebben tére-vissza; leült, írt, 's előkiáltá a' tiszteletlent. De illy okos, illy öreg ember, hogy lóhet illy bakot, hogy kezébe adják a' levelet, és még sem kérdi-meg, hogy a' válaszáért eljönnek e, vagy azt hova vigyék. Lássá Kend, az ember beteg, segédemre van szükség; tudom hogy Budán tartózkodik, de nem tudom hol; küldeném neki a' segédemet,

's nem tudom hova; a' Kend' lelkén fekszik a' vétek, hogy eggy szegény ember segéd nélkül marad. – Az elkinzott cseléd nem látta jobbat mint ezt felelni: Ne higgyen Nagyságod a' fertelmes németnek; ha beteg volna nem hozta volna maga ide egészen Budáról. Rá-szoktak Nagyságodra; azt hazudják hogy bajok van, mert tudják hogy nem mennek-el üresen. – 'S ekkor vala még a' nagyja!"

Az elbeszélő beleélő eljárásával, együttérzően és kissé ironizálva is perspektiválja az olvasó számára a történetbeli cseléd helyzetét, a *tiszteletlen* és az *elkinzott cseléd* nominális kifejezésekkel. Ezt erősíti az *Öreg* bizalmas és rokonszenvező kifejezés is az elbeszélő részéről Ráday felé, a patriarchális viszonyuk metonimikus jelzéseként. Jól látható tehát, hogy az elbeszélő saját nézőpontja, saját kiindulópontja mint referenciapont nagymértékben meghatározza a konstruálás módját, a beszédmódot.

4.2. A lehorgonyzott igeidő perspektíváltsága

Az emlékirat rendszeren múltbeli események elbeszélése. A múltbeli eseményeket múlt időben szokás elbeszélni. Ez a látszólag grammatikai és narrációs jellemző Kazinczy írásában összetett és változatos megvalósulásokat mutat. Az *-á*, *-é* jelölésű elbeszélő múlt és a *-t* jelölésű egyszerű magyar múlt időket Kazinczy bőségesen váltogatja. És bár nem fedezhető fel a két múlt idő között szigorú funkcionális elkülönülés, a fő irány jól kirajzolódik, mint az alábbi részletben (478):

(5) „Egy nap (1774.) tavasz' elején atyám 's anyám látni jövének. Minthogy Regmecz Patakhhoz csak három órányi távolban van, még az nap haza tértek. Szokatlan aggodalom rohana rám elválásokkor. Felszökém szekerekre, 's messze kísérem el Újhely felé.

Harmad nap múlva üresen jöve szekerek azon izenettel, hogy a' Katonai-Orvost küldjem ki, mert atyám rosszul van, 's a' Vármegye' Orvosa fálura vitetett. Mentem én is, 's ott maradték. – Mártzius' 20-dikán elhala, élte' 42-dik esztendejében; 's 38 esztendő's Özvegyét hét élő gyermekkel hagyá, a' nyolczadik öt holnap múlva leve meg.”

A két múlt idő értelmezéséhez az alábbi tényezők figyelembevétele szükséges.

- a nyelvtani idő összefügg az idő általános (nem csak nyelvi) feldolgozásával;
- a két múlt idő szignifikáns mértékben különbözött a 19. században is, funkciójuk egymáshoz viszonyítva működött;
- a múlt idők, mint az igeidők általában, csak az ige belső időbeliségével és a mondat időszerkezetével együtt értelmezhetők.

Az igeidőt nem hozzáragasztjuk az igéhez, hanem az ige által kifejezett időbeli folyamatot a beszélő beszédidejéhez viszonyítjuk a mondatban.

Az inherens idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, a moz-

gást pillanatnyi állapotok sorozataként. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg (vö. Langacker 1987, 2008). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás.

Az igenek tehát kétféle ideje van: az egyik a belső idő (az inherens temporalitás), a másik a mondatbeli igeidő. A belső idő minden szótári igeire jellemző, hiszen minden ige folyamatot fejez ki, amely időben történik: *megy, áll, van, esik*. Az igeik azonban nem magukban állnak a szövegben, hanem mondat szerkezetek középponti részét képezik, ahol a beszélő nézőpontjának, konstruálási módjának, beszédidejének megfelelően valamilyen igeidőbe kerülnek, amelyet alakilag is kifejezünk. A *megy, áll, van, esik* ige folyamatot fejez ki, amely folyamat megtörténhet a jelenben, megtörténhetett a múltban, és bekövetkezhet a jövőben is. A kétféle idő egyszerre és egymásra hatva érvényesül a mondatban, a szövegben, úgy, hogy összekapcsolódik egy harmadik idővel, a beszéd megértésének az idejével.

Miképp a korábbi, a kódexek korából származó szövegek elemzései is mutatják, az elbeszélő múlt a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést és a szemtanúságot fejezte ki, míg az egyszerű múlt a beszélőtől eltávolított múltat. Vagyis az elbeszélő múltban megkonstruált történet azt a hatást kelti, mintha a beszélő élőben közvetítené az eseményt, holott az már korábban megtörtént. Az elbeszélő múlt alkalmazását a beszélő szubjektívizációs eljárással hajtja végre: az episztemikus közvetlenséget vagy a szemtanúságot impliciten ezzel az igeidővel jelzi, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna (vö. Traugott 1989; Langacker 2006; Kugler 2013).

A két múlt idő összehasonlítása során feltűnik, hogy fontos tényező a beszélő (vagy konceptualizáló) implicit hiánya az egyszerű múltban és implicit jelenléte az elbeszélő múltban.

E variabilitásnak az episztemikus közvetlenség mellett másik megnyilvánulása az evidencialitás: a megnyilatkozó tudásnak, az evidencia forrásának, típusának nyelvi jelölése (lásd Aikhenvald 2004; Kugler 2015) – az egyszerű múltban ennek nincsen jele, az elbeszélő múltban közvetlen evidencialitás, szemtanúság esetén gyenge vagy közvetett változat érvényesül.

A prototipikus egyszerű múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az elbeszélő múlttal, a következőképpen jellemezhető (vö. Langacker 2002; Brisard 2002; Tolcsvai Nagy 2017b; Mohay 2018), függetlenül a folyamat határolt vagy határolatlan voltától és időtartamának hosszától:

- a folyamat múltbeli, tehát nem tapasztalható közvetlenül a beszélő által, nem a beszéd ideje alatt megy végbe, nincs megismerő közvetlenség, a konstruáló távolsága, vagyis a közvetett megismerés, a szemtanúság vagy az átélés hiánya a meghatározó;
- nincs közvetlen megfelelés pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontonként az elbeszélő folyamat és a megértés (a beszéd) folyamata között, azok

nem párhuzamosak, a feldolgozó folyamatot csak egészben, de időbelifolyamat-jellegében dolgozza fel a megértő;

- egyértelműen megmutatkozik az elbeszélő esemény múlt ideje és a beszéd jelen ideje közötti időbeli különbség, valamint a körülmények, korok közötti különbség.

E tulajdonságokból eredhet a „befejezett” hatás.

A prototipikus elbeszélő múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az egyszerű múlttal, a következőképpen jellemezhető, függetlenül a folyamat határolt vagy határolatlan voltától és időtartamának hosszától:

- viszonylag rövid, a konceptualizáló szeme előtt lezajló időhorizont a jellemző (Luhmann 1998: 1008);
- az elbeszélő esemény múltbeli, a beszélő nézőpontja az esemény elbeszélésében mégis belülről érvényesül, a meghatározó a megismerő közvetlenség, vagyis a konstruáló közelsége, a közvetlen tapasztalása, a szemtanúság vagy az átélés megléte, mintha a beszélő közvetlenül tapasztalná a felidézett eseményt, annak idejét;
- közvetlen megfelelés van pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontoként az elbeszélő esemény és a megértés folyamata között, azok párhuzamosak, a múltbeli folyamatot pillanatnyi állapotoként dolgozza fel a megértő, a saját feldolgozásának pillanatnyi állapotaival párhuzamosan;
- a beszélői jelen és az elbeszélő múlt folyamata közötti távolság nincsen előtérbe helyezve időben, térben, körülményekben, kultúrában, mindez kívül esik a figyelmi hatókörön, éppen a közelség van jelölve, az, hogy a beszélő a múltbeli valóságban otthonos, a megkonstruált jelenet(sor), esemény számára ismert, köze van hozzá.

E tulajdonságokból eredhet a „folyamatos” hatás.

Hozzá kell tenni, hogy e két igeidő funkcionálásában további tényezők is szerepet játszanak. Ilyen az igeik idő- és eseményszerkezete általában, illetve ilyen a 19. században még gyakori szenvedő szerkezet, a létigés múltak és a határozói igeenes időszerkezetek sora.

Kazinczy a *Pályám emlékezete* című művében igen sűrűn élt az elbeszélő múlttal, meglehetősen, bár nem teljes következetességgel, de a fő irányt tartotta. Ebben a variabilitásban azt lehet tapasztalni, hogy az egyszerű múlt is előfordul olyan helyeken, ahol az elbeszélő jöhetne. A múlt idők közötti szerepkülönbség a nézőpont-irányítás egyik fontos eljárása itt. Az egyszerű múlt azt jelöli, ami szokás, általános, hosszabb távú vagy hosszabb érvényű vagy lezárult a múltban. Az elbeszélő múlt ezzel szemben azt fejezi ki, ami közvetlen élmény, valós vagy elképzelt. A két igeidő közötti váltások egyfajta episztemikus közelítés-távolítás rendszerben, zoomolásként működnek. A fentebb (5)-ben idézett részlet ezt mutatja be. A közvetlenül tapasztalt és mintegy élőként felidézett epizódok elbeszélő múltban vannak megkonstruálva:

- (6) atyám 's anyám látni jövének
aggodalom rohana rám
üresen jöve szekerek [szekerük]
ott maradék
elhala
hét élő gyermekkel hagyá

A közvetlenül nem tapasztalt és ezzel együtt lezárt epizódok egyszerű múltban vannak:

- (7) még az nap haza tértek
Mentem én is

A váltott múlt idők a helyzet drámaiságát érzékeltetik azzal, hogy az elbeszélőt közvetlenül érintő (például a hozzá közeledő mozgás) vagy saját maga által végzett események a saját közvetlen tapasztalásában elbeszélő múltban vannak, miközben az elbeszélőt közvetlenül nem érintő események (például a tőle távolodó mozgás) egyszerű múltban. A *Pályám emlékezete* egy másik részlete szintén tisztán mutatja a két igeidő közötti funkcionális különbséget (473):

- (8) „Bossányi Ferencnek ifjabb, sőt még férfi éveiben is, igen szép keze-írása volt, 's sorai egyenest folytak mind oldalt, mind legelé, mintha lineázva volna a' papiros: most reszkete jobbja, 's nagy fáradtsággal, de még mindég egyenest és igen csinosan írt; 's ez miatt hol patvaristát tartá, még hivatalt nem viselvén is, hol írni-tudó inast”.

Ebben a részletben az elbeszélő által Bossányi Ferencnek közvetlenül nem tapasztalt, megélt férfi éveiről egyszerű múlt időben szól az elbeszélő („szép keze-írása volt”, „sorai egyenest folytak”), amit viszont közvetlenül tapasztal, lát, azt elbeszélő múltban mondja, a megismerő közvetlenséget leképezve, megerősítve a most közvetlenségének múltbeliségével („most reszkete jobbja”). Ehhez képest a „mindég egyenest és igen csinosan írt” habituális cselekvés, ezért egyszerű múltban lehet.

A *Pályám emlékezete* egyes részleteiből az igeidők alkalmazásával, a múlt idők funkció szerinti (bár nem szabály szerinti, de tendenciaszerű követésével) nem csupán az egyes eseményekhez való elbeszélői perspektíva válik az olvasó számára hozzáférhetővé, hanem egyúttal az a viszony is, amelyet az elbeszélő magának az elbeszélésnek a során magának tud, megkonstruálva az az episztemikus közvetlenség vagy közvettség változataiban. Az ugyanis az elbeszélő én személyiségének összetevője, hogy mit tart magához közelinek, és mit nem, mi az, ami közvetlenül érinti őt személyében, és mi az, ami nem, ami semleges. A megismerő és az utólagos átélő közvetlenséget az elbeszélő múlt jelöli, míg a lezárt, befejezett múltat az egyszerű múlt, legalábbis az esetek nagy részében.

4.3. A társszereplők nyílt és szubjektívizációs minősítése

A *Pályám emlékezete* itt vizsgálendő harmadik énkonstruáló eljárása a társszereplők nyílt és szubjektívizációs minősítése. Kazinczy elbeszélőként előszeretettel nyilatkozik azokról az emberekről, akikkel az évek során dolga volt, és nem csupán pozitív vagy negatív értékek szerint, hanem egyes karaktervonásokat is gyakran kiemel, tömören jellemezvén az illetőt. Ez az eljárás látszólag jellemzés és egyúttal viszonyépítés, vagyis annak általában rövid jelzése, hogy maga az elbeszélő milyen viszonyban állt a szóba hozott személlyel. Valójában azonban visszacsatol magának az elbeszélőnek a személyiségére is, e személyiség szövegbeli továbbkonstruálására. Az olvasó ekképp további árnyalatokat érthet meg az elbeszélő én személyiségvonásairól annak alapján, hogy milyen emberekhez miképp viszonyul, nyílt és bennfoglalt jellemzésekkel.

A (9) szövegrészletben jól azonosíthatók a minősítések, mind objektívizált, mind szubjektívizált formában (471–2).

(9) „Nagyatyám Bossányi Ferencz [...] Erkölcei szeplőtlenek, gondolkozása magas, érzése hív és szent. Egyedül abban gyenge, hogy hamar fellobbanásaiban villámlott és mennydörgött, mint az e' részben is híres Baranyi; mind ketten a' kor' szokása szerint, nem szív' vadságából. [...] Vagyonával keveset gondola; ménese, gulyája, nyájai örömeül voltak, nem hasznára; pásztorai a' szerint számolának, a' mint magoknak tetszett; legtetemesbb hívtelenségeiknek villámlás és mennydörgés volt büntetések, vagy a' szolgálatból kiesés.”

Bossányi Ferenc jellemzésében az egyik fő összetevő a tárgyilagosság, az objektívizált jelzők alkalmazása. A *szeplőtlen, magas, hív és szent* melléknevek közvetlenül, áttétel nélkül mutatják be azt a személyt, akit az elbeszélő nagyra értékelt. Emellett olyan kifejezések is olvashatók, amelyek a megismerő közvetlenségen alapulnak szubjektívizáltak. Ilyen kifejezés a *villámlott és mennydörgött* igealak, amely a leírt személy erős indulatait érzékelteti. Ezek az igék Bossányi Ferenc „hamar fellobbanásait” mint történő folyamatokat képezik le, az elbeszélő nézőpontjából, egész pontosan abban a módban, ahogy ezek az indulati kitörések közvetlenül érzékelhetők voltak az unoka számára, az indulat kifejezésének hangzó és látható összetevőjét előtérbe helyezve. Mindkét jellemzési mód metaforikus, de nem teljesen azonos jelleggel. A tárgyilagos melléknevek konvencionálisan metaforizálnak, itt kisebb a szemantikai távolság a két összekapcsolt fogalom (fizikai és morális tisztaság, térbeli magasság és nagy érték) között, amennyiben egyáltalán felidéződik a kiinduló fogalom. A szubjektívizáló igék esetében nagyobb a szemantikai távolság a természeti és az indulati kitörés között, a kifejezés – ebben a szerkezeti formában még inkább – egyedibb. A beszélői perspektíva, az implicit értékelés példabeli erősen szubjektívizált voltát erősíti a nyílt pontosítás, amely enyhíti a magatartás komolyságát: „nem szív' vadságából”.

A (10) idézetében a finom ironizálás (a „literaturai dolgozás” idővesztés a pipázgathoz képest, Magyarország „sivatag hotentóti föld”) szintén erősen szubjektívizált,

amennyiben a visszhangszerkezetben éppen a művészet az értékes, az ország pedig tartogat értéket is (497):

(10) „Kineveztetésemet az iskolákhoz leginkább köszönhetem a’ Gróf Török Lajos’ atyai szeretetének, de literaturai dolgozásimnak is valamely részben, a’ mit sokan idővesztésnek néznek, ’s épen azok az agarázást, kártyázást, pipázgatást nem annak. Egy szomszédunk lehozá bécsből Czirjék Mihály Testőrt, mátkájával, hogy a’ boldog pár, ha a’ leány hozzá tudna szokni azon sivatag hotentóti földhöz a’ mit Magyar országnak halla mondatni, állandó lakást vegyen benne. Látván ez hogy Czirjék olvas és ír, beszéllé neki hogy félórányra az ő lakásához is van egy ifju ember, ’s az is mindég írogat.”

Harmadik példaként egy anekdotaszerű epizódot érdemes idézni (11)-ben, amelyben a történetben felbukkanó Voltaire először laza és patriarchális, de a kontextusban kissé ironizáló megnevezést kap (*Öreg*), majd az *öreg Csábító* kifejezés egyértelműen implicit értékelést tartalmaz az elbeszélő részéről, a *csábító* melléknév többféle megértési lehetőségeiben, ismervén Voltaire életvitelét, nyilatkozatait és műveit (530):

(11) „Fekete a’ maga francia Verseit két Kötetben adta ki, M e s R h a p s o d i e s cím alatt, ’s egy példányát két általag Tokaji borral küldötte-meg Voltairnak. Az Öreg megköszönte a’ kettős ajándékot, francia atticismussal azt vetvén mellé, hogy bora jobb mint verse. – Így beszéllé nékem ezt Fekete; mások másként. Talán mivel a’ mit én francia atticismusnak nevezék itt, nekik gorombaságnak látszik. Kértem a’ Generálist, engedje látnom az öreg Csábító’ írását, de a’ levél Fóton vala.”

A *Pályám emlékezete* egyes részleteiben az elbeszélő a nagymértékben objektívizáció vagy szubjektívizációs minősítések alkalmazásával, azok egymással történő válogatásával, az elbeszélő nézőpont ilyen közelítő és távolító változtatásával az egyes események társszereplőinek bemutatását adja, egyúttal e társszereplőkhöz való viszonyát nyíltan vagy bennfoglalva jelzi, ekképp saját énjének nyelvi megkonstruálást így is végzi.

5. Összefoglalás

A tanulmány Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* című művében az E/1. önreferáló és önreflexív konstruálási módjait, azon belül az ezekhez kapcsolódó, saját magára és a társszereplőkre vonatkozó szubjektívizációs elbeszélő módok, jellemzések, megjegyzések viszonyait elemezte, a kognitív nyelvtan elméleti és módszertani keretében.

Azt mutatta be, hogy a *Pályám emlékezete*-ben az elemi és az összetett jelentésképzésnek az aktusai közé tartozik az én önreferenciális és önreflexív megjelenítésének specifikus módja, az elbeszélés lehorgonyzó deiktikus igeidőinek (főképp a kétféle múlt időnek) az alkalmazása, valamint az események további résztvevőinek nyílt és implikált jellemzése, az elbeszélő hozzájuk való viszonyának szubjektívizációs módja. A műben a szubjektum-objektum racionalista eredetű, objektivisták klasszi-

cista szembenállása már nem éles, az eseményleírást a szubjektívizációs eljárások az irodalmiság felé viszik el, a konstruáltság, de nem a fiktitás jelzéseivel.

A *Pályám emlékezete* felszín szerint az események mint életpezódok kronologikus elbeszélése, valójában azonban a mű az önmegfigyelés aktusaira is épül, amelyet a visszafogott, implikált bensőségesség jellemez, és ahol az élettörténet a személyiség története, de nem vallomás. Az összetettséget pontosan mutatja az E/1. kettős jellege: szabatosan kijelölő, a beszélőt színre vivő önreferáló és önreflexív elem, miközben egyúttal a háttérben marad nem önmagáról tudó résztvevőként.

A tanulmány az én szubjektívizációs megkonstruálásának három megvalósulási módját vizsgálta.

Az elbeszélő saját nézőpontja, saját kiindulópontja mint referenciapont nagymértékben meghatározza a konstruálás módját, a beszédmódot. A közvetlen élmények, tapasztalatok általi folyamatos reflexió és önreflexió, önmegismerés önreferáló bemutatásában saját személyiségét állítja fel az elbeszélő. Az elbeszélésben egyszerre érvényesül az érintett szereplőkkel szembeni elkülönülés, távolságtartás, egyben közvetlen együtt cselekvés, a beleélés, amely a vele megtörténet események további szereplőinek a nézőpontját is bennfoglalja.

A *Pályám emlékezete* egyes részleteiből az igeidők alkalmazásával a múlt idők funkció szerinti elbeszélői perspektívája válik hozzáférhetővé, és ezzel együtt az a viszony is, amelyet az elbeszélő magának az elbeszélésnek a során magáénak tud, megkonstruálva azt az episztemikus közvetlenség vagy közvetlenség változataiban. Az elbeszélő én személyisége összetevőjének bizonyul az, hogy mit tart magához közeleink, és mit nem, mi az, ami közvetlenül érinti őt személyében, és mi az, ami nem, ami semleges. A megismerő és az utólagos átélő közvetlenséget az elbeszélő múlt jelöli, míg a lezárt, befejezett múltat az egyszerű múlt, legalábbis az esetek nagy részében.

Kazinczy műve nem csupán történeti forrás, nem is csak művelődéstörténeti dokumentum vagy a magyar emlékirat-irodalom egy új fejezetének elsőrangú példája, hanem a felvilágosodás után kezdődő modernség személyiségkidolgozásának, énkonstruálásának élő szövege. További elemzésekre várnak Kazinczy más művei, főképp az itt nem tárgyalt önéletrajzok és visszaemlékezések, illetve a levelezésnek legalább egy része, hasonló szempontrendszer szerint, a Kazinczyról alkotott kép további elmélyültebb kidolgozása érdekében.

FORRÁS

Kazinczy Ferenc 2009 [1828]. *Pályám' Emlékezete* [I]. In: Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 471–531.

SZAKIRODALOM

Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
 Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert 2006. Introduction. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification*.

- Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–13. <https://doi.org/10.1515/9783110892970>
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. <https://doi.org/10.1515/9783110892970>
- Benveniste, Émile 1971. Subjectivity in Language. In: *Problems in General Linguistics*. University of Miami Press, Coral Gables, 223–30.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, xi–xxxiv. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.xi>
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Gergely András (szerk.) 2005. *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáltság mutatói. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. Sequential and summary scanning: A reply. *Cognitive Linguistics* 19(4): 571–84. <https://doi.org/10.1515/COGL.2008.022>
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Lyons, John 1982. Deixis and subjectivity: Loquor, ergo sum? In: Jarvella, Robert J. – Klein, Wolfgang (eds.): *Speech, Place, and Action. Studies in Deixis and Related Topics*. Chichester, John Wiley New York, 101–24.
- Mohay Zsuzsanna 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- Nagy Levente 2007. Az emlékirat-irodalom. 1704: Bethlen Miklós *Önéletírása*. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 555–67.
- Orbán László 2009. Jegyzetek. In: Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Sajtó alá rendezte Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 783–1403.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században. In: *Világkép és stílus*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 37–74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Esztétikai világszemlélet – szekularizált eszkatológia. Kazinczy életművéről. *Protestáns Szemle*, 77–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.10>
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55. <https://doi.org/10.2307/414841>

Wellek, René 1970. *A History of Modern Criticism: 1750–1950. Volume one. The Later Eighteenth Century*. Jonathan Cape, London.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-1780-3710>

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Construing the subject in Kazinczy's memoirs *Pályám emlékezete*

The paper discusses the methods of subjectification (in Langacker's term) in the written memoirs of the Hungarian poet and writer Ferenc Kazinczy entitled *Pályám emlékezete*, published in 1828. This volume has an intermediate character between the classical memoirs focusing on fate, history and those presenting individual, subjective processes and episodes of feelings, emotional reactions to events. Kazinczy worked out a particular way of linguistic construal, resulting in a complex structure. On the one hand, his life episodes are described from an objectivizing perspective, with the narrator as one participant of the events, although in first person singular. On the other hand, the events and the other characters are introduced via subjectified constructions. In this sense the paper analyses the functional use of the two Hungarian past tenses: the simple past and the imperfective past, the latter expressing epistemic immediacy, i.e. the narrator recounts a past episode as if it happened at the time of the narration. Also, objective and subjective methods of person evaluation by the narrator is demonstrated. It is pointed out that subjectified expressions contribute not only to perspectivizing narration, but to the implicit albeit fundamental construal of the narrating subject as an individual, as a personality, in particular. Objectification and subjectification are harmonized in the complex semantic and deictic instantiations of the first person singular forms, in the course of Kazinczy's discourse.

Keywords: construal, imperfective past, memoir, objectification, personality, subjectification

A nemzeti nyelv problematikájáról nyelvtörténeti, népköltészeti és fordításelméleti kontextusban

1. Előjáróban

Tanulmányomban a népköltészet és a szépirodalom, valamint a nyelvtörténet (főleg a nyelvrokonság) köré fonódó diskurzusokat vizsgálom a nyelv standardizálásával és a nyelvújítással kapcsolatos elméleti viták tükrében a 19. század derekán megjelent két sajtótermékben, a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban*. A magyar nyelvújítás sikerességének megítélése, az egységes irodalmi nyelv megalkotása, a népköltészet értékévé emelkedése, a népi és az elit irodalmi stílus idealizált elegyének létrehozása sok szálon kapcsolódtak össze, több ponton a nyelvrokonság kérdésével is kiegészülve. Nem célom a korszak magyar nyelvre vonatkozó elméleti vitáinak széles körű áttekintése, az meg is haladna egy tanulmány keretein. A főbb szempontokat az akkoriban bontakozó finnugor nyelvészet és a folklorisztikai kutatások előzményeként fontos események összefüggésében próbálom megragadni, tehát a folklorista és finnugor nyelvész perspektívájából kívánok áttekinteni néhány fontos kérdéskört, amely az értelmiség érdeklődésének homlokterébe került a vizsgált korszakban. Választásom azért esett az Arany János által szerkesztett két folyóiratra, mert szerzői között jelen vannak a magas irodalom képviselői, a népköltészet gyűjtői és közreadói és a tudományos irodalom közvetítői is, akiknek köszönhetően (többek között) a nyelvtudomány aktuális eredményeiről naprakész lehetett, továbbá a magyar és külföldi népköltészeti alkotásokba is folyamatos betekintést nyerhetett a lelkes olvasóközönség. Mivel mindkét folyóirat tartalmaz visszatekintő írásokat, például Kazinczy nyelvújításáról, tanulmányom időbeli keretei a címben megadottnál természetesen tágabbak, a fő forrásanyag keletkezési ideje azonban a század közepére tehető (1860–1865).

2. A vizsgálat forrásanyagáról

Joggal merülhet fel a kérdés, mennyire mutat a kor nagy, átfogó, főként a magyar nyelvet érintő diskurzusairól releváns képet egyetlen szerkesztő két, időben egymást követő sajtóorgánuma. A kor sajtókiadási gyakorlatára jellemző volt, hogy a különböző folyóiratok közel azonos időben megjelent lapszámai sok kereszthivatkozást tartalmaztak. Így például az Arany János keze alól kikerült adott lapszám olvasói számos más periodika írásaiba (pl. a *Budapesti Szemle*, *Akadémiai Értesítő*, *Magyar Nyelv*, *Nyelvtudományi Közlemények*) is beleláthattak vagy részletes ismertetés, vagy egy adott cikk átvétele révén, gyakorlat volt ugyanis máshol megjelent írások teljes terjedelmű közlése is (másodközlésként). A *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban* végig megfigyelhető az akadémiai hírek és a fontosabb kulturális események folyamatos közvetítése és értékelése. Az irodalmi (és részben népművelési) periodikák tehát nagyon jól használható forrásai a magyar nyelv standardizálási folyamatainak a vizsgálatához, nemcsak azért, mert már Kölcsey is az irodalmon keresztül kívánta megvalósítani a magyar nyelv reformját, hanem azért is, mert az irodalom akkoriban (és még hosszú évtizedeken át) „saját ügyének érezte” a nyelv vizsgálatára vonat-

kozó paradigmákat.¹ A nyelvi (mai értelemben nyelvtudományi) és irodalmi problematika szoros kapcsolódásáról nyilatkozott több alkalommal a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* szerkesztőjeként Arany János is: „Van-e helye széptani folyóiratban e nemű fejtegetésnek? A kérdésre egy másik kérdésben adok feleletet. Szükséges-e, hogy a szép tudományokkal, kivált pedig a költészettel foglalkozó egyén a nyelv sajátságába is minél avatottabb legyen? (...) Igen” (Arany, SzF 1861/38: 593).

A nyelvészet és az irodalom fókuszában tehát egyaránt a magyar nyelv – akkoriban erősen nemzeti – ügye állt. Másrészt a népnyelvnek² és a népköltészetnek az irodalmi szférába emelése is ebben a korszakban vált központi ideológiává, miként a népkarakterológia népköltészet által történő vizsgálhatósága is.³ A 18. század második felétől kezdődően elindult, majd a 19. század folyamán a nacionalizmus és a romantika párhuzamos térhódításával kiteljesedett az a felfogás, miszerint a nemzet és a nemzeti nyelv léte feltételezik egymást (szemben a korábbi természetes nyelvi, nemzetiségi sokszínűséggel és a latin vagy a német – de akár egyes régiókban a magyar – nyelvhasználat közéleti szerepének természetességével, a közlekedő nyelvek második anyanyelvként kezelésével). A magyar nyelv státuszának emelkedésével egyszerre teremtődött meg a nyelvújításnak, a nyelvművelésnek, valamint az irodalom megújításának a feltétele és szükségessége a külföldi művekre és a népiességre is építve. Következésképpen a nyelvi, irodalmi, esztétikai viták és nézetek át- és átszötték a szellemi elit diskurzusait, és lassanként áthatották a magyar társadalmat, ezáltal hozva létre egy új – máig ható – törésvonalat a magyar anyanyelvűek és a „nemzetiségek” között (ez a folyamat az utóbbiak körében is sorra megindult).

A *Szépirodalmi Figyelő*nek 156 (1860 novemberétől 1862 októberéig), a *Koszorúnak* pedig összesen 130 száma jelent meg 1863. januárjától 1865. júniusáig (Hász-Fehér 2016: 25). Az előbbi kicsit szűkebb tematikájú, szűkebb olvasóközönset célzó lap volt, míg az utóbbit az irodalom és a magyar nyelv központi szerepe mellett Arany színesebb tematikával, az ismeretterjesztés és népművelés szándékával szélesebb közönség számára indította útjára. Az arculatváltást fémjelzi a *Koszorú* alcíme is: „Szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”. Ennek szellemében az *Koszorúban* megjelenő írások a kultúra és a tudomány területeiről is tág merítést adtak, ezen felül Arany János teret engedett az elméleti vitáknak is a folyóirat hasábjain. Ezek az elméleti viták gyakran vették célba a magyar nyelv ügyét, legyen szó nyelvrokonságról, a nyelvújítás ügyéről vagy a nyelv strandardizálásáról. Ami ezen

¹ Ez a kettősség még a 20. század első évtizedeinek tudományos szemléletében is egyértelműen kimutatható. Az 1913-ban megjelent magyar irodalomtörténet első fejezetében például a következő sorokat olvashatjuk: „Minden nemzetnek legjellemzőbb tulajdona, legfőbb kincse, legnagyobb büszkesége a nemzeti nyelv. S a nyelvvel oly szoros kapcsolatban vannak a népnek lelki tulajdonságai, művelődése mozzanatai, s különösen az irodalom fejlődése, hogy az irodalomtörténet bevezetésében méltán foglalhat helyet a nyelv eredetének és történetének vázlata” (Simonyi 1913: 1).

² A népnyelv meghatározását Tolcsvai Nagy Gábortól kölcsönözöm, és tanulmányom egészében ebben az értelemben használom: „népnyelv mint a magyar nyelvjárások teljessége, illetve egy abból már a 19. században elvont általánosabb magyar, paraszti nyelv(változat)” (Tolcsvai Nagy 2010: 14).

³ Ennek a gondolatnak a felmerülése természetesen jóval régebbi. Már Sylvester János 16. századi *Újtestamentumának* egyik jegyzetében megtaláljuk megfogalmazását: „melyekben [értsd: a virágénekekben] csudálhatja minden nép az magyar népnek elmíjinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem a magyar poézis” (idézi Simonyi 1913: 1).

írások műfaját illeti, a 19. század közepén kibontakozó esszé bizonyult a legalkalmasabb formai keretnek az új ismeretek ismeretterjesztő jellegű, ám mégis magas színvonalú, igényes tolmácsolásához. Az esszéírói gyakorlatban tehát a tudomány és az irodalom szerencsésen összetalálkozott, ahogyan ezt gróf Mikó Imre is megfogalmazta a *Koszorút* útjára indító első számban:

„Tiszta nyelv és irály, alapos tárgyalási mód, higgadt és elvek körül járó vita; mindenek fölött pedig oly előadás, hogy a tudomány komolyságát ennek vonzatossága mérsékelje, az elméletek elvontságát az előadás természetes könnyűsége s némi költőiesség elevenítse” (Mikó, K 1863/I., 1: 2–3).

3. Nyelvművelés a magyar nyelv eredetének, rokonításának a tükrében

Tény, hogy a nyelvrokonság a vizsgált folyóiratokban nem tartozott a központi jelentőségű témák közé, ugyanakkor sokszor elválaszthatatlanul összeforrt a standardizálás, a nyelvművelés problematikájával. A nyelvújítás viszont teljes cikksorozatot kap a *Figyelőben* *Kazinczy nyelvújítása* címmel, Imre Sándor tollából. A *Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain az akadémiai híreken, a finnugor népek népköltészetének bemutatásán keresztül, valamint az irodalmi és népi stílussal, műfordításokkal foglalkozó írások révén a század első feléhez viszonyítva jóval összetettebb, ugyanakkor a régebbi irányvonalakat is folytató diskurzus bontakozott ki. A terjedelmes esszéken, kritikákon, vitákon túl igyekszem figyelembe venni egy-egy rövid megnyilatkozást, elejtett vagy közbeszúrt megjegyzést, lábjegyzetet is, hiszen mindezekből együttesen nyerhetünk betekintést abba, hogyan vélekedett a korabeli értelmiség a magyar nyelv és irodalom helyzetéről, illetve annak jobbítására és felemelésére szolgáló törekvésekről. Arany nyitottságát mutatja, hogy bár a kölcsönös tiszteletre és józan érvelésre épülő vitától távol eső, elfogadhatatlan vagy sértő stílust, a negatív szélsőségeket kizárva, de egymással szembenálló nézeteket, nyilvános vitákat is közölt, többnyire hosszú, több lapszámon átívelő sorozatokban. Támogató és erősen kritikus vélemények fogalmazódtak meg a nyelvújítás sikerességéről is, akárcsak az irodalmi művek fordításáról vagy a magyar írók műveinek fogadtatásáról. Mindebben tetten érhető Kazinczy szellemisége, a stílus, az ízlés formálásában érzett küldetéstudat: „elegáns, energikus, új zengésű szólás”⁴ és az irányzatok közötti higgadt és bölcs kommunikáló elősegítése.⁵

⁴ KFL III. 304.

⁵ Utóbbi jól példázza Kazinczy Révaihoz fűződő viszonya, amelynek egyik aspektusát Miskolczy Ambrus így jellemezte: „Kazinczy kritikai szenvedélyét és egyéni ellenszenveit is igyekezett alárendelni valamiféle szenttelen tárgyilagosságnak, és olykor még korábbi nézeteit is helyesbítette. Nem értett egyet azzal, hogy Révai Miklós a nyelv eredeti állapotát akarta visszaállítani, és ennek rendelte alá forráskiadó tevékenységét. Viszont Kazinczy maga is ápolta a régi magyar irodalmat, és elfogadta Révai Miklós nyelvtörténetileg megalapozott szövelemző helyesírási szabályait, jottista volt az ejtéshez való igazodást hirdető ipszilonista többség ellenében. (Látja – írja a jottista, míg az ipszilonista szerint az ejtéshez igazodó helyes alak: láttya. Az ipszilonista a közérthetőségre hivatkozott, csakhogy ez csalóka is lehet, mert mint Kazinczy mérgesen tette szóvá, lánya a hont hony-nak ejtette,

„A közönség izlését minden pedánság nélkül nevelni, szigorúan bírálni a nélkül, hogy a bíráló egy klik szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt sértene: ez volt a két lap kítűzött és bizonyos fokig (a mennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért célja. Arany személyisége különben is igen alkalmas volt ily bíráló tisztre: szelíd, de határozott modora, az utánérés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosulva, izlése meg tapintata egyaránt arra hívták, hogy a szépirodalomban *judex curiae* legyen” (Riedl 1887: 249).

A kor polihisztorja, Brassai Sámuel élesen megfogalmazott kritikáiban előfordultak sarkosabb vélemények, negatív értékítéletek, (természetesen másoknál is), ám Arany ezekben az esetekben szerkesztői megjegyzésekben finomította a vita élet (lásd pl. SzF 1860/30, 466, 467.).

Amiért a nyelvrokonság kérdéskörét is be kell vonni a magyar nyelv standardizációjának diskurzusába, az az a tény, hogy a *Figyelő* és a *Koszorú* kiadásának időszakára a finnugor nyelvek és népek kutatásában minden korábbinál jelentősebb, társadalmi visszhangot is kiváltó eredmények születtek, és ezekre gyorsan reflektált a tudományos és a tágabb közvélemény is. A Reguly által gyűjtött, akkoriban tényleg szenzációnak számító nyelvi és etnográfiai adatokról gyakran szó esett értelmiségi körökben. Arany János már a *Koszorú*-ban is nagy figyelmet fordított arra, hogy Reguly munkásságának kellő visszhangot adjon.⁶ Ebben a korszakban, az alapos gyűjtőutaknak köszönhetően valósult meg a különböző finnugor és török nyelvek részletes leírása, és ezzel párhuzamosan egyre pontosabb összehasonlító módszerek kidolgozására nyílt lehetőség. Érthető, hogy a rokonság a magyar nyelv tágabb ügyének is fontos részévé vált. A korszak kiemelkedő nyelvésze, Hunfalvy Pál, Reguly hagyatékának első gondozója mind saját kutatásaival, mind a Reguly-kéziratok közlésével a figyelem középpontjában állt.⁷

Arany életművét tanulmányozva is szépen kibontakozik, mennyi szálon kapcsolódik a nyelv eredetének tanulmányozása az irodalmi, illetve tudományos nyelv kialakításához a 19. század második felében. A szárnyait sikeresen bontogató finnugor

mert honja helyett honnya alakot olvasott.) Kazinczy a legnagyobb rokonszenvvel figyelte, ahogy Révai kiadja a régi magyar irodalom klasszikusait, régi szavakat felelevenít, de amíg Révai a nyelvszokást akarta normává emelni, Kazinczy a szóalkotás szabadságához ragaszkodott. A nyelvtudósnak és a nyelvtudós emlékének kijáró tisztelet miatt a konfliktus elmaradt” (Miskolczi 2010: 25).

⁶ A Reguly Antal hagyományai című sorozat indítójaként *A vogul föld és nép* (1864) címmel, Hunfalvy Pál szerkesztésével és feldolgozásával megjelent kötetről a *Koszorú* nagy részletességgel, folytatásokban három egymást követő lapszámban számolt be (K 1865/I., 2: 42–44; 1865/I., 3: 64–66; 1865/I., 4: 90–91).

⁷ Amikor a korabeli értelmiség nyelvrokonságról alkotott véleményét vizsgáljuk, természetesen figyelembe kell venni, hogy az 1880-as évek elején kibontakozó ugor–török vita előtt a kétféle származtatás nem került egymással éles ellentétbe. Ezzel összefüggésben a korabeli tudományosságra jellemző volt a török és a finnugor nyelvekben való jártasság együttes megléte. Munkácsi Bernát egyetemi tanulmányai alatt Budenz Józsefnél nemcsak finnugor nyelveket, hanem például jakutot is hallgatott, Vámbéry Árminnál pedig csuvas nyelvi tanulmányokat folytatott. A csuvas nyelvet pedig Vámbéry a finnugorkutatás egyik emblematikus alakjának, Reguly Antal helyszíni nyelvészeti jegyzetei alapján tanította.

nyelvtudomány eredményeit az értelmiség meghatározó része a magyar tudomány sikereként könyveli el, amely a hazai tudományos élet nivóját és a magyar nyelv értékét olyan magasra emeli, hogy méltán érdemli meg a nyugati tudóskörök figyelmét és elismerését. A nyelvrokonságot, nyelvtörténetet már Kazinczy is belevette az érvelésébe, még ha teljesen más kontextusban is. Nyilvánvaló, hogy a keleti örökség és az európaiság, a magyar nemzet aktuális érdekeinek megfogalmazásában sokszor megjelent toposzként a nyelv eredete és rokonsága. Miskolczi Ambrust idézve Kazinczy „[ú]gy állította be az idegen szavak ellenében csak magyarokat használni akaró puristákat, mint akik Ázsiába vezetnek vissza, ahelyett, hogy a nyugati művészetek: építészet, festészet, zene kincseire figyelnének, és ezért »azoknak a Dón felé szerencsés utat s gazdag zsákmánnyal megérkezést« kívánt” (Miskolczi 2010: 26).⁸ A nyelv- és nemzetszemlélet elválaszthatatlansága több síkon is megragadható. A diakrón, azaz nyelvtörténeti, nyelvrokonsági dimenzió mellett a nyelv szinkrón felfogása is plasztikusan összekapcsolódik a társadalommal, ahogyan azt Csokonai szimbolikus leírásában is olvashatjuk: „Én a szókat úgy nézem a nyelvben, mint a polgárokat a hazában” (Harsányi–Gulyás 1922: 628). Ennek értelmében egyes szavak „régii törzsökös eredetűek”, mások, mint például a jövevényszavak, vándorszók „pecsétes levelet kaptak”, „hungarizáltattak”. (Harsányi–Gulyás 1922: 629). Visszakanyarodva a *Figyelő* és a *Koszorú* írásaihoz, azokban szintén többszörös értelmezésre van lehetőség. Érdekes, új adalék a finnugor nyelvészet tudománytörtéthez is az a többször is megfogalmazott (és fentebb általam is említett) elgondolás, miszerint Arany János a magyar nyelv európai megbecsüléséhez, a magyar tudományosság elismeréséhez kitűnő eszköznek tartotta az uráli nyelvrokonság kutatásának az eredményeit. A „nyelvtudományi nagyjutalomról” szóló beszámolójában Hunfalvy Pál a *Kondai Vogul Nyelv* című munkájáról (1872) így ír: „egy eddigelé előttünk ismeretlen nyelv világába tekinthetünk, s ami ránk nézve fő, oly nyelvébe, mely a magyarhoz közel-rokonnak bizonyult be”. Továbbá:

„E munka [...] hosszan tartó fáradságos tanulmány gyümölcse, alapos kutatások eredménye [...] a magyar összehasonlító nyelvtudomány anyagát tetemesen szaporította, annak sikeres buvárlatát jóval megkönnyítette, [...] a magyar tudományosságának nem csekély tiszteletet fog szerezni a külföld előtt is” (AJÖM XIV: 477). [Kiemelés: T. I.]

„A nyelvtudomány mezéjén bennünket legközelebb a magyar s ezzel rokon nyelvek tudománya érdekel. Nemcsak azért, mert az Akadémia már létét is ez eszmének, a magyar nyelv kiművelése eszméjének, köszöni [...] hanem a kiváló szerepnél fogva is, mely ez által nekünk jut osztályrésziül a tudományos világ concertjében. Az áltái hasonlító nyelvtudomány mezéjén egyik nyugoti nép sincs, se hivatva, se képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi – bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által – már is eljutottunk. A vogul, a cseremiz, a mordvin stb. nyelvben tett magyar kutatások már is előbbre vitték az áltái nyelvek tudományát; ez évben pedig, a nyelvtudományi bizottság aegise alatt, fáradhatatlan tudósunk Hunfalvy Pál, kinek múlt őszi felszólamlása a londoni congressuson meglepte a nyelvész világot, az osztják nyelv grammatikáját és szótárát búvárlotta és adta ki, fordított és eredeti szövegekkel kísérve; Budenz Jó-

⁸ Belső idézet: Kazinczy Ferenc: Dayka élete. Kazinczy: Válogatott művei II., 171.

zsef szintén második kötetét magyar–ugor összehasonlító szótárának. [...] *Ily munkázkodás képes lesz a nyugaton, még tudós körökben is, megrögzött annyi tévedést, fajunk nyelvünk, s az egész altájság irányában, helyre igazítani: s a világhódító árja gőgöt, mely nyelvünket épen formagazdagságáért, a fejletlenebbek, – fajunkat a fejlődésre nem is képesek közé sorolja, mérsékeltebb véleményre hangolni*” (AJÖM XIV: 530). [Kiemelés: T. I.]

4. Népköltészet és irodalmi nyelv

A nyelvújítás korát és hatástörténetét vizsgáló írásokban elsősorban a szépirodalmi és nyelvészeti szempontok érvényesülnek. Természetesen mindkét regiszterben figyelem irányul az idegen nyelvből magyarra fordítás elvi, elméleti vitáira is. A fordításokkal kapcsolatos elméleti megfontolásokat a megszokott irányvonalaktól eltérően kívánom megvizsgálni. A fordításról szóló diskurzusok legalább két fontos szálon futottak a 19. század folyamán: az idegen domesztikációjának, azaz az idegen nyelvű irodalom magyar tolmácsolásának és a saját, a paraszti, népi nyelvhasználat, a népköltészet interpretálásának a mikéntjéről szóltak. Az utóbbi esetében arról folytak viták, hogyan használható fel az elit irodalom számára a nép ajkáról gyűjtött költészet és tágabb értelemben a népnyelv. A többek között Kölcsey által képviselt vélemény szerint a népi/népies stílust kell megfelelően átültetni a modern irodalomba, míg mások, például Bajza József, maguknak a népi alkotásoknak a „felemelését” szorgalmazták.

Az idegenből érkező irodalom tolmácsolása a magyar közönség számára pezsgő fordításelméleti vitát indított útjára, és a külföldi népköltészeti alkotások fordításában mindkét felvázolt kérdéskör (hazai, népi, tájnyelvi sajtások felhasználásának és az idegen nyelv megfelelő lefordításának problémája) kumulálódott. Erre utalnak Eisemann György sorai, amelyek szerint „a romantika formatudata számára a népies hang idegen hangot jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismeret anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált” (Eisemann 2014: 104).

Érthető, hogy a vizsgált korszakban mennyire elválaszthatatlan volt a fordítás normáinak felállítása a magyar nyelv standardjának (az egységesítendő köznyelv és irodalmi nyelv) kialakításától. Az utóbbi folyamatban pedig két különösen fontos vezérvonal fogalmazódott meg a 19. század közepére. Az egyik a magyar nyelv tisztasága körüli diskurzus, amelynek fő gondolatai arról szóltak, hogy az idegen nyelvi hatásokat, latinizmusokat, de még inkább a germanizmusokat minimálisra kell csökkenteni. Brassai Sámuel számos esszéjét szentelte ennek a kérdésnek, és a nyelvújítási alkotásokat is súlyos bírálattal illette. A nyelvhelyességgel kapcsolatos élénk vitáknak köszönhetően születtek olyan művek a 19. század második felében, mint például Szarvas Gábor *Magyartalanságok* című értekezése (1867), illetve Simonyi Zsigmond *A magyar nyelvújításról* címet viselő, a reformkori törekvésekre immár több évtizednyi távolságból visszatekintő értékelése (1875). Ezek a művek egyre szélesebb körben irányították a hibátlan magyar nyelvhasználat kérdésre a figyelmet. A másik fontos vezérvonal tulajdonképpen az előzőnek a leágazása, hiszen a magyar nyelv mesterkéeltségtől, idegenszerűségtől való megtisztításához az ideális

mintát a népnyelv, ezáltal a nép költészete szolgáltatta. Többek között ezt az elvet valósította meg Arany költészete:

„Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öregbítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töltötte el élete legjavát. Ez az érintkezés meglátszik mindenkifelett költeményei nyelvén, mely tele van népies szólamokkal és népies szóköti fordulatokkal. A mit még le nem írtak soha, a mi könyvben még elő nem fordult, azt nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe. A népiesség – Arany nyelvének ezen szembeszökő sajátossága – minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátosságaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szokáncsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét” (Riedl 1887: 260).

A népnyelv és az irodalmi nyelv körül formálódó, azok eszményi elegyítésére vonatkozó elméleti diskurzusokban azonban komoly feszültség, sőt ellentmondás feszült, ahogyan arra Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet. A 19. század közepére, tehát pont Arany szerkesztői tevékenységének az idejére a kodifikált standard irodalmi nyelv „komoly tekintélyt szerzett a népnyelvvel szemben, amit csak részben ellensúlyozott az irodalmi népiesség, illetve a nyelvjárások, a népnyelv továbbra is »tisztá forrásként« értelmezése” (Tolcsvai Nagy 2010: 17). Ez a feloldhatatlan kettősség tükröződik a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* számos írásában, amelyek a népköltészet és az elit irodalom összehasonlításának, összehangolásának a kérdésére irányultak. A problémának többek között Szász Károly és Arany is határozottan adott hangot több írásában, példaként álljon itt mindkettőjüktől egy-egy idézet:

„minden nép, faji, állami, vallásos, társadalmi sajátosságai – egyénisége szerint gondolkodik, érez költ: s míg műveltsége (tehát műköltészete) az idegenkével közös vívmányokat szintén magába veszi, – népies gondolkodási s érzési módja, – tehát *népköltészete* – is, jobban megőrzi népegyéni sajátosságait, és ezáltal az idegenre az újdonság, a különösség ingerével hat...” (Szász, SzF 1861/42: 660).

„Oly korban, midőn nyelvünket a fejlődés nevezetes fokára jutottnak véljük, egy egészben *hét* századra fölvihető irodalom s közel egy század óta (a testőröktől számítva) folyó irodalmi reform után ott vagyunk, hogy legjobb íróinkban hiába keressük az igeidők használásának törvényeit, hogy nyelvészeink csak most vesződnek e törvények feltalálásával, ellenkező, egymást lerontó teoriákat állítanak fel; a népnyelv pedig sem egyiket sem másikat el nem ismeri. Ha az irodalmi nyelv történetét kérdezzük, ez a legrégebb hajdaniul mintegy a múlt század derekáig oly állandó törvényt mutat fel, melynek lehetlen volna nem hódolnunk, ha a népnyelvben, a mai élő nyelvérzékben elegendő támaszát lelnők, s így a latinosság vádjától megtisztíthatnók. [...] En *nem tudom* a magyar igeidők helyes használatát. Hiszen megírta Hunfalvy, Fogarassy. Irja most is Brassai stb. Még ugye se’ tudom. Egyik 6–7 százados irodalmi gyakorlatra utal, másik a francia időknek megfelelő árnyalatokat keres és talál nyelvünkben, még a harmadik a népre, az élő nyelvre hivatkozik. Homlokegyenest ellenkező teoriák tülkölnöznek egymással” (Arany, SzF 1861/I., 41: 641–2).

A két irodalmi terep metaforáiként sokszor a „közeli” és a „távoli”, a „földi” és az „égi” szolgáltak, utalva a nép költészetének „egyszerű” és a hétköznapi életből vett tárgyaira, szemben a műköltészet ettől eltávolító, magasztos témáival. Ennek egyik jellemző kritikáját olvashatjuk a következő idézetben: „Ballada-írónk, tiz közül kilenc esetben, megoldva a históriából egy nevezetes tényt: ez s amaz hős mikép vette be a várat, hogyan vágta le ellenségét, mily vitézül esett el, kevesed magával roppant tulerő által elboritva. stb. gondolja ez neki jó tárgy” (SzF 1861/22: 343). A hétköznapi tematika és a népi költői eszközök piederesztálra emelése, a naiv pátosz megtalálása, az egymástól távolra szakadt költői világok közelítésének az igénye egyre határozottabban fogalmazódott meg a 19. századi irodalmi lapokban, így Aranyánál is. Ennek a szemléletnek köszönhetően került rögtön középpontba (és kanonizálásra) Petőfi költészete, valamint figyeltek fel olyan külföldi szerzőkre, mint a paraszti származású Robert Burns, aki költészetében ideálisan vegyítette a tájnyelvi sajátosságokat, a helyi, népi témákat a magas irodalmi stílussal. Ezzel szoros összefüggésben fogalmazódott meg a tehetség 19. századi definíciója: a közös, nemzeti (értsd: népi) eszköz- és tudástárat mesteri módon felhasználó, nem pedig egyéni témákat és stílust alkalmazó alkotó, aki a külföldi mintákkal szemben az anyanyelvi forrásból merít. Mindez jelentős szemléletbeli eltávolodás Kazinczytól és körétől. A Shakespeare műveinek lefordítását megelőző és kísérő elméleti viták kapcsán magával Shakespeare-rel kapcsolatban is többször megfogalmazódott, hogy nagysága éppen abban állt, hogy „saját korával és nemzetével egygyé vált szív és lélek”, azaz eredetiségének és tehetségének „lényege nem a másoktól való különbözés, hanem inventív viszonyulás ahhoz, amit a költő másoktól kap, vagy kaphat” (Török 2005: 31). Shakespeare népszerűsége részben annak volt köszönhető, hogy kreatívan élt a hagyomány által „készen szállított” anyaggal, műveiben felhasználta a szóbeliségből is ismert elemeket. Fontos ugyanakkor látni azt is, hogy itt nem egyirányú folyamatról volt szó, hanem az oda-vissza hatás folytonos és megtermékenyítő dinamikájáról. Az írni-olvasni tudás széles körű elterjedése előtt is számos esetben megfigyelhető az elit irodalom hatásának a megjelenése a népköltészetben. 19. századi és hazai példánál maradva, elég Petőfi költészetének népköltészeti interpretációira, folklórrá válására gondolnunk. Míg az irodalom a saját, nemzeti hangjának a megtalálásához a népi, „romlatlan” (értsd a korszakban sokat kritizált latinizmusoktól és germanizmusoktól mentes) népköltészetben látta az igazi forrást, utóbbi is azokat a hatásokat fogadta be elsősorban, amelyeket legkevésbé érzett idegennek. Az ismerős hatást keltő, más területekről érkező folklór és az elit irodalom egyes alkotásai egyaránt megtermékenyítően hatottak, utóbbiak folklorizálódhattak, azaz válhattak variánsokban létező és a szóbeliségben továbbhagyományozódó szövegekké. Tehát vertikálisan és horizontálisan is megfigyelhető volt az alkotások „vándorlása”, formálódása.

A *Szépirodalmi Figyelő*ben azt olvashatjuk, hogy „A költőnek nemzeti hagyományokat kell készen birnia; ezekre épít, s viszont, művészetének ezek szolgálnak mértékül” (SzF 1862/II., 2: 66). A herderi álláspontot továbbörökítve a 19. századi irodalmárok a műköltészet megújulásának forrását és feltételét tehát a népköltészetben látták (Ruttkay 2016: 24). Továbbá:

„Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban [...] 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst »csu-

pán népköltő«-ként írja le, »de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében«: »A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevésbé kacérkodik a bölcsész gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriassá.« [...] Gyulai Pál szerint például »a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, így az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany«” (Ruttkay 2016: 22).

A népiességtematika tehát bekapcsolódott egy tágabb, nemzetközi diskurzusba is. A nagyszabású Goethe, Shakespeare, Burns stb. fordítási projektek célja a nemzeti nyelv formálása, fejlesztése mellett a népművelés volt. Az irodalmi lapok voltak a szöcsövei a külföldi irodalmaknak és a (részben szintén külhoni és természetesen a magyar) népköltészetnek, és mindez nemcsak pusztán szövegfordítások révén valósult meg, hanem a művek történeti, társadalmi és kulturális kontextusának a bemutatásával is. Az idegenből érkező irodalom ismerőssé tételének, a kulturális fordíthatóságot és a célközönség befogadását könnyítő értelmezések bemutatásának ekkoriban is megvolt már a maga tágabb kontextusa, irodalmi előzménye. Jól tükrözi ezt a 19. század közepétől keletkezett idegen nyelv tanítását/tanulását szolgáló nyelvkönyvek felépítése. A nyelvtanulás ugyanis részben irodalmi szövegek olvasása és fordítása révén történt, emellett az ismeretszerzés kötelezően kiterjedt az adott ország kultúrájára is. Ennek eszméletörténeti háttérében megemlíthető például a híres német nyelvész, Wilhelm von Humboldt azon véleménye, miszerint az adott nyelv és az adott kultúra ismerete egymást feltételezik.

A 19. század második felére tehát a nyelv és az „országismeret” oktatása erősen összekapcsolódott, a nyelvkönyvek az irodalmi szövegpéldákon túl etnográfiai, földrajzi és történelmi adalékokat közöltek a célnyelv beszélőiről (Pelcz 2006: 97). Arra is találunk példát, hogy folklórszövegre épült egy nyelvkönyv, mint például Josef Holtzmann németek számára készült, a magyar nyelv tanulására szolgáló segédlete, amely Gyulai Pál meseszövegét dolgozta fel folytatásokban (Máté 2009: 49–57). De megemlíthetjük a rokon nyelvek korabeli kutatását is, hiszen a kisebb finnugor nyelvek megismerése nagyrészt a népköltészeti gyűjtésekre épült. Ha csak Reguly és Munkácsi obi-ugor gyűjtéseit vesszük alapul, hazahozott nyelvi mutatóiuk jelentős része folklórszöveg volt. Ezekre a művekre különösen nagy figyelem irányult, hiszen bennük a nyelvrokonság (és részben néprokonság) bizonyítékait vagy éppen ellenérveit keresték, látták.

Visszatérve a külföldi mű- és népköltészet magyar tolmácsolásához, szót kell ejteni a korabeli szövegközlési gyakorlatról, amely szintén összefügg a nyelvújítás egyik fő törekvésével, a megfelelő és korszerű magyar szókinccs megteremtésével (a stílusrétegekre is odafigyelve). Bár a hitelesség, a szöveghűség fontossága már előfordul több szerzőnél, például Lévaznál a skót balladák közreadása, Aranynál egyes Burns-fordítások kapcsán, a magyarra fordított szövegekben mégis inkább az esztétikai szempontok és az értetőség elvei dominálnak, azaz a célközönség számára lehetségessé tenni a szöveg lehető legteljesebb befogadását. A szöveghűségről és a nyelvi-formai minőségről szóló diskurzust jól szemléltetik azok a (részben pejoratív) szinonimák (lásd mindkét idézet kiemelt részeit) és kritikus, ironikus meg-

szólalások (mint a második, Brassaitól származó idézet), amelyeket a fordításokra vonatkozóan használtak a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain:

„Burns Robert néhány *utánzása* (fordítás) is van e gyűjteményben, mely megérdemli, hogy felé forduljon a közfigyelem” (SzF 1861/22: 422).

„Hiszen időszaki sajtónk forgó tőkéjében alig van egy divatosabb rovatszám, mint im e kifejezés: »műfordítás«. Megjelen egy vagy más lapban vagy havi füzetben egy *átnyelvitett beszélyke vagy költeményke*, és ha más nem, az illető szerkesztő azonnal reá süti a műfordítás bélyegét. A sütés alatt ugyan a fordító helyett a criticus olvasó hunyorog nem egyszer; de gyakori és biztos használata mégis csak arra mutat, hogy mi már egészen tisztában volnánk a fordítás fogalmával elméletileg és gyakorlatilag” (Brassai, SzF 1861/19: 289).

A *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* is nagyon tág teret adott a fordítási kérdésekről szóló vitáknak. A *Figyelő* egymást követő öt lapszáma *Mégis valami a fordításról* címmel Brassai szigorú véleményét mutatta be nemcsak a fordítás, hanem a nyelvújítás kérdéskörben is, amelyekre szintén öt terjedelmes részletben közölte a folyóirat Arany reflexióit *Visszatekintés* címmel. Ezek az írások legalább annyira szólnak a műfordítás problematikájáról, mint a magyar nyelv normarendszerének kérdéseiről, a tájnyelvi szavak köznyelvivé/irodalmivá tételétől a grammatikai kérdéseken át az ortográfia problematikájáig. *Kazinczy nyelvújításának*⁹ is hat számban szentelt Arany központi helyet, és a fent említett írások mindegyike „vezércikk”-ként jelent meg a *Figyelő*ben. Ez is jól mutatja, hogy Arany Jánost nem csupán irodalmárnak, hanem a korszak központi jelentőségű irodalom- és nyelvtudósának is kell tartanunk. Korántsem volt tisztázott tehát, hogy mit és hogyan lehet műfordítás címen közreadni, hosszú tudományos és irodalmi vita előzte meg például a Shakespeare művek lefordítását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bizonyos témák (nemcsak a lehetséges politikai cenzúra miatt) kerülendők voltak, aminek az okát Brassai megfogalmazásában tolmácsolhatjuk: „Fordításoknak nálunk az izlés fejtésére és nemesítésére kell szolgálni” (Brassai, SzF 1861/19: 290). „Legyen a fordítás nemzeties!” – folytatva Brassai gondolatait:

„Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészi, szolgálai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vitatlan lényeges vonás gyanánt állíthatjuk fel az eredetihez való hűséget [...] Határozzuk meg hát: melyek azok az országlási pontok, mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító az ő fejedelmének, az eredeti műnek. Én csak kettőt bírok lelni: a gondolatot és a stílt, ez elválhatlan ikerpárt. [...] Következőleg ha az eredeti írónak a gondolatját rajzban és színezetben a fordító átadja a maga nemzetének, evvel a fordítói hűségnek tökélyesen eleget tett” (SzF 1861/27: 418–9).

„egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni. Más szóval: a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő egész egyéniségivel, képzelődésivel

⁹ Ebben a sorozatban is az egyik írás kifejezetten a fordítás problematikájával foglalkozik *Kazinczy mint műfordító* címmel (Imre, SzF 1861/8: 113–9).

és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevededve, magyarul írta volna az illető munkát, úgy magyarul, *hogy azon semmi idegen iz se érezzék*” (SzF 1861/28: 433). [Kiemelés: T. I.]

A „nemzeties” fordítás szükségességét azért (is) emelte ki ennyire Brassai, mert szerinte a magyartól idegen nyelvi elemek pont a fordításoknak (így a „műirodalomnak”) köszönhetően gyökeresedtek meg (pl. SzF 1861/30: 465; SzF 1862/II. 9: 130). A nyelvrontásban a nyelvészek és a fordítók felelősségét hangsúlyozta, megerősítve azt a korabeli köteléket, amely a magyar nemzeti nyelv ürügyén a nyelvészetet és az irodalmat egybefűzte. A korabeli gondolkodásban tehát a fordításoknak fontos felelőssége volt a nemzeti nyelv erősítésében vagy gyengítésében. Gyulai Pál Brassaival ellenkező nézeteket vallva így nyilatkozott erről a kérdésről: „A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének” (Gyulai 2008: 243).

Az irodalmi nyelv fejlesztésének két fő útja ebben az időszakban tehát a külföldi és a saját népi irodalom megfelelő módon történő „beemelése” – a nemzeti irodalmi nyelvre átültetése – volt. A mikéntről azonban élénk viták folytak, és a fordítás metaforája a saját népköltészeti szövegek esetében is relevánssá vált. A szövegközlési gyakorlatra vonatkozó fontos, kifejezetten a népköltési szövegek kiadását érintő problémára világított rá Lévay Józsefnek a skót balladákat bemutató írása (SzF 1862/II. 1: 1–4; 1862/II. 2: 17–20; 1862/II. 3: 33–6). Érdekes módon Lévay erősen bírálta a 18. századi szöveggondozási és kiadási eljárást, jóllehet annak számos vonása, például a szövegek átírásának, kiegészítésének vagy éppen rövidítésének gyakorlata átöröklődött a 19. századra, és a szerzői jog, a honoráriumok szabályozása, ezzel együtt az eredetiség elvi szabályozása még kiforratlan volt (Voigt 2010: 152). A folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatása, a gyűjtő, kiadó publikálás előtti javítása és átdolgozása általános eljárás volt a 19. század közepén, és még azt követően is hosszú ideig.¹⁰ Ennek a szemléletmódnak a következményeképpen csak hozzávetőleges elképzeléseink lehetnek arról, hogyan hangzott élőszóban egy-egy folklórszöveg, mielőtt a levelezés útján kiterjedt gyűjtőhálózat önkéntesei és felkért résztvevői papírra vetették volna őket. Ezek után pedig általában a kiadók is eszközöltek változtatásokat. Ezért is előremutatóak azok a gondolatok, amelyekben Lévay nagyító alá veszi az előző század (jelen esetben) skót balladagyűjteményeinek hiányosságait:

„A skót nemzeti költészet régi maradványait már egy századdal ez előtt kezdé gyűjtögetni Allan Ramsay. – Költői érdeme elvitázhatlan; de *gyűjtői s kiadói kötelességét nem úgy fogta fel s nem úgy teljesíté, mint az ügyre nézve kívánatos vala.* – *Kénye-kedve s a divatozó izlés szerint módosította, szinezgette, változtatta a hozzá került ó-anyagot, – mi által nemcsak rossz példát nyujta, de fölötte megnehezíté az utódok eljárását is, kik e költői emlékek összegyűjtésében minden áron a tiszta eredetinek fölismerésére törekedtek*” (SzF 1862/II. 1: 2). [Kiemelés: T. I.]

¹⁰ Még a 20. századi népmese kiadás során is megfigyelhető az eufemizáló szövegalkotás, illetve a közízlést, jó modort túlságosan sértő részletek elhagyása (Milbacher 2000; Gulyás 2010).

A recenziót tovább olvasva persze kiderül, hogy az adott anyagtól nagyon eltérő tárgy és nyelvi stílus alkalmazásában látott inkább kivetnivalót, mintsem az esztétikai megfontolásokban általában. Jól bizonyítja ezt, ha egyik Burns fordítását¹¹ összevetjük az eredeti szöveggel, amelyből bizonyos részeket egyértelműen elhagyott. Mégpedig a közízlést sértő sorokat, hiszen a publikációknak erkölcsi és morális követelményeknek kellett megfelelniük.¹²

A folklórszttika tudománytörténetében evidenciaként szerepel a folklórszövegek esztétikai alapon történő válogatásának a gyakorlata és a szó szerinti megjelenítés helyett az átírt, megvágott, kiegészített változatok közlése (lásd pl. Gulyás 2011a, 2011b, 2015), annak ellenére, hogy a század közepére már a népköltészet kifejezőmódját eszményítő vélemények fogalmazódtak meg. Ilyen például a *Vásárnapi Ujság* szerzőjétől származó idézet: „A beszéd olly kifejtett, jó hangzatu s értelmű minden egyes pór szájában, hogy beszédét csekély változtatással azonnal utána lehet nyomatni; a czikornyás, keresett, s érthetőséget zavaró kifejezést inkább a főbb rendűek sajátja” (Dr. F, VU 1854/12: 96).

Fontos azonban annak tudatosítása, hogy a hitelesség a 19. században a magyar nemzeti nyelv megfelelő használatára és nem az eredeti változathoz való betű szerinti ragaszkodásra vonatkozott. A népköltési szövegek „idealizált” közlésében a központi megfontolások számos ellentmondást hordoztak magukban. Egyszerre próbálták megvalósítani az esztétizálást és a szövegűsítést. Utóbbi ebben az időszakban nagyon is folklórjellegű szemléletmódot tükrözött, azaz egy feltételezett eredeti, egyetlen változattal szemben a szövegek szabad alakíthatóságát. A publikált szöveg a művelt és erkölcsös olvasóközönség ízlésének, illetve a népnevelő szándékának is alárendelődött. A magyar standard nyelvhasználat felé mutató megformálás szándéka és a népi-táji jellegzetességek bemutatása egyaránt jellemzi a szövegkiadásokat, miként az illetlennek ítélt tartalmak kiiktatása vagy átfogalmazása, esetenként saját ötletek alapján történt kiegészítése is. A tudománytörténeti áttekintésekben ez a kiadói eljárás – tudomásom szerint – sosem került közvetlen összefüggésbe a külföldi műalkotásokkal kapcsolatos gyakorlattal, kizárólag a népköltészet alkotásainak közlési módjával. Ebben a leszűkített megközelítésben az értelmezés könnyen billenhet abba az irányba, hogy a szájhagyományból gyűjthető népköltési szövegeket „egy az egyben” nem tartották eléggé jónak, irodalmilag fogyaszthatónak és a magyar nemzeti karaktert „nyers” formájukban, javítások nélkül is „fogyaszthatónak” és a nemzeti nyelv emblemikus megjelenítésére képes alkotásoknak. A folklóralkotásokat a szigorú kritikusok általában nem a nyelvi megformálás szempontjából bírálták, sőt érzékelhető az a tendencia, hogy a standardtól eltérő, egy-egy „népinek” érzékelt kiejtési formát az írásmód révén is igyekeztek megmutatni, például: „odamegyek, csillagom, hát látom, hogy *ú* feje be van törve” (Arany, SzF 1891/ 41: 643) vagy „A nyúl is *megijjed*, s mind a hárman együtt / A mint így szaladnak, kérdi *tőlök* az őz...” (SzF 1891/ 40: 632). [Kiemelés: T. I.]. Legfőbb kifogásaik tehát tartalmi jellegűek voltak. Vagy a témát nem találták kellően magasztosnak vagy kifinomultnak, vagy a vaskos, esetleg obszcén részeket nem tartották méltónak arra, hogy nyomdafesté-

¹¹ A vers Arany fordításában jelent meg kihagyás nélkül, *Kóbor Tamás* címmel.

¹² Többek között azért is, mert követendőnek tekintették azt a skót, svéd és finn példát, miszerint az iskolai tananyagba be kell vonni a népköltészeti alkotások oktatását is.

ket láthassanak. Ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak a folklór-, hanem az egyedi szerzőséghez kötődő, külföldi műalkotásokkal is hasonlóképpen jártak el, teljesen más megvilágításba helyeződik a korabeli gyakorlat. Az irodalmi publikációknak ugyanis (legyen szó népköltészetről vagy külföldi műköltészetéről) fő rendeltetése a standard magyar nyelv kialakítása és a közönség nyelvhasználatának jobbítása volt. Tehát nem a szövegűség, hanem a szöveg értelmét és művészi megformáltságát közvetítő esztétizáló igény jelentette a központi célkitűzést mind a folklórszövegek közlése, mind az idegen nyelvű szövegek (szépirodalom, folklór) fordításai esetében. A *Figyelőben* és a *Koszorúban* Kazinczyval szemben megfogalmazódó kritikák is e kérdések körül oszcillálnak. Gyulai Pál Vörösmarty nyelvéről címet viselő értekezésében tulajdonképpen minden lényeges kritikai adat megjelenik, amelyek általában előkerültek a *Figyelő* és a *Koszorú* hasábjain:¹³

„Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának, s ez igaz is, ha általános szempontból ítélünk; de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti e dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de az még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya a mily jótékonyan hatott egy ideig, épen olyan kártékonyán hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva elapult prózákat, köznapi és emelkedés nélküli költői nyelvünket igyekezett kiemelni súlyedségéből. A nyelv aesthetikai oldalát mivelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki, s a nyelvtani szempontot minden habozás nélkül feláldozta az aesthetikainak. Tudta, hogy a költői nyelv nem a köznapi beszédnek rimbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nemnek, fajnak megvan a maga stjlja, s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, melyek épen úgy befolyanak a költői gondolat kiemelésére, mint a rhythmus hangzatosságára. Idejárult még, hogy költészetünkben a klasszikái és európai modern versformák kezdettek miveltetni. [...] Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejtett költői szépségeit ültette át a magyarba. Ugy óhajtott szólni magyarul, mint a régi s újabb klasszikusok, s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus által is eszközölhetni. [...] Kazinczy izlést és formai érzéket költött fel költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészit is a magyarostól” (K III/23: 545–9).

Imre Sándor kifejezetten bölcsen és lényeglátóan helyezte el Kazinczy szerepét a magyar nyelv alakításának, központosításának folyamatában, a kritikai élt azzal tompítva, hogy nem lehet retrospektíve ugyanazt számon kérni a nagy nyelvújítótól, amit a későbbi korok nyelv művelőitől és szerzőitől:

„Kazinczy jeles költő volt, ha korának íróira, költőire tett hatását vesszük számba: de nem nagy, ha e nevet csak olyakra kívánjuk ruházni, kik egy nemzet életére voltak közvetlen vezetői hatással. Népszerű nem lehetett, verseit a nép nem éneklé, – ilyen lenni nem is vágyott, mint Goethe sem. *Természetes volt, hogy a műizlés- és nyelvújí-*

¹³ Természetesen egyes szerzőknél a pró vagy kontra érvek felé tevődik át a súlypont, utóbbi kifejezetten jellemző Brassai megnyilvánulásaira, a legtöbbször azonban egyszerre találkozzunk a méltatás és a jószándékú kritika harmonikus együttállásával, amely minden bizonyos Arany szerkesztői tevékenységének is köszönhető.

tás felülről a nemzet művelt osztályainál kezdődjék, ezekben támadjon fel a régi iránti ellenszenv és az újnak óhajta. Ez volt az ő feladata, s ezt maga is érezte; a többi, a megújult eszmék, nyelv- és költői alakok elterjedése a nép körében, a költészet megújulása népies alakok által, a népszerű költészet feljutása, az új classica i iskola alapítójának gondolatában sem lehetett” (K I/10: 220).

Imre Sándor abban is egyetértett Kazinczy törekvéseivel, hogy először az ízlésre kellett hatni, azt kifinomultabbá tenni, azaz az újítások befogadásához megteremteni a kellő táptalajt: az igényességet: „Tehát a nemzetet kellett először felvonszolni a művelt ízlés magasságába, s megihletni egész valóját, hogy csekélységnek tekintse a régit, hogy multja egész kifejezését feláldozza a jelen kor szükségének” (84). Ugyanakkor ennek nehézségeivel, esetenként káros hatásával is számol: „Mert minden kifejezésben a nemzet valamely eszméje foglaltatik, minden kifejezőmódban annak lelke él és mozog; a nemzet a nyelvben él. Ha ezek módosíthatnak, a nemzet szellemét érinti a romboló kéz.” Ehhez kapcsolható az a gyakorlat is, hogy a grammatikát érintő kérdésekben számos szerző tekintette kiindulásának a népnyelvet, szemben az idegen nyelvi minták honosítására való törekvéssel. Jól illusztrálja ezt a vizsgált két folyóirat számos nyelvhelyességről szóló vitája is, miként a következő, Arany János tollából származó, a múlt helyes kifejezéséről szóló okfejtésben is olvasható:

„A mit én a multak s általában az idők használatára nézve, Bihartól Pestig, tapasztaltam, az leginkább összevág Imre Sándor észrevételivel, melyeket pár éve, talán a Magyar Nyelvészet lapjain, előadott. *A nép, mennyiben én ismerem, a t-vel ragasztott multat használja legtöbb esetben, ha beszéde elmúlt időre vonatkozik, legyen az imperfectum, aoristus és perfectum, vagy plusquamperfectum viszonyban [...]* Mellőzve a múltnak jelenítését, midőn t. i. az elbeszélő nép is, szintugy mint az író jelenidőt használ ...” (Arany SzF 1891/41: 643). [Kiemelés: T. I.].

5. Összegzés

Tanulmányomban a nemzeti nyelv, a nyelvújítás, a nyelvrokonság, a népköltészet és a fordítás tematikájának 19. századi szoros összefonódását kívántam szemléltetni reflexiókkal a nyelvújításra és annak értékelésére. A vizsgált korszakban a különböző diszciplínák egyértelmű elválásáról még nem beszélhetünk, és az alkotók személyében is megfigyelhető a többes tematika erőteljes „együttállása” (a nyelvtörténeti, esztétikai és nemzeti szempontok polifóniája). Ugyanazok az irodalomban is tevékeny emberek dolgoztak a folklórszövegekkel, akik a nyelv megreformálásáról és a műfordításokról szóló diskurzust alakították. Brassai számos alkalommal a nyelvészek és a fordítók (írók) közös felelősségét hangsúlyozta. A rokon nyelvek megismerésére irányuló nyelvészeti gyűjtések valójában folklórgyűjtések is voltak. A nyelvrokonság paradigmájának kidolgozása jelentős mértékben épült a Reguly, Munkácsi és mások által gyűjtött népköltési szövegekre. Az idegen nyelvű folklór és műköltészet küldetése az irodalmi érték felmutatásán és megismertetésén túl kulturális és etnográfiai adatok közvetítése volt, továbbá a „néplélek” illusztrálása, amely erősen kapcsolódott a népek rokonságának a kérdéséhez is.

A fordítások válogatása mintaként szolgált a nemzeti irodalomhoz. A figyelem (a különböző népek folklórszövegei mellett) olyan szerzőkre irányult, mint Shakespeare, Burns, Goethe, akik példaként szolgáltak a népies nyelvezet és stílus, valamint a műköltészet ideális összekötéséhez, a közösségi műfajok és az egyéni szerzőség, kreativitás idealizált viszonyához. A korabeli fordítások létrehozói általában éltek mind az esztétikai és etikai cenzúra, mind a szabad szövegalakítás gyakorlatával. Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy a népköltészeti szövegek válogatása, az adott korszak irodalmi ízléséhez igazítása, a köznevelést célzó igényeknek való megfeleltetése, valamint a szövegek szabad átírási gyakorlata egy jóval tágabb, a műfordításokat is jellemző – részben klasszicista, részben nemzeti – diskurzusba illeszkedett. Ebben a folyamatban tehát természetesen megnyilvánult a nyelvművelés praxisának mindkét iránya, a neológia és ortológia is, a vizsgált források pedig Bodrogi Ferenc Máté szavait kölcsönözve a „tudatos nyelvhasználat-irányítás szimbolikus dokumentumai”, a cél pedig „a magyar nyelv mint egész elismertetése volt” (Bodrogi 2005: 70, 85).

SZAKIRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

- AJÖM XIV. 1974. = *Arany János Összes Művei XIV. Hivatali iratok 2. Akadémiai évek.*
Szerk.: Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte: Gergely Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
K = *Koszorú*.
KFL III. = Kazinczy Ferenc Levelézése. III. kötet. 1803–1805. Sajtó alá rendezte: Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
SzF = *Szépirodalmi Figyelő*.

- Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. I. *Szépirodalmi Figyelő* 36: 561–7.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő* 37: 577–80.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. II. *Szépirodalmi Figyelő* 38: 593–6.
Arany János (A. J.) 1861. Visszatekintés. VI. *Szépirodalmi Figyelő* 38: 641–5.
Arany János (A. J.) 1865. A vajon kérdéséhez. *Koszorú* 1865/1: 571–2.
Arany János 2003. *Arany János összes költeményei I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és jegyzetek: Szilágyi Márton. Osiris, Budapest.
Bodrogi Ferenc Máté 2005. „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar nyelvjárások* XLIII: 69–94.
Brassai Sámuel 1861. Még is valami a fordításról. I., *Szépirodalmi Figyelő* 19: 289–91.
Brassai Sámuel 1861. Mégis valami a fordításról II. *Szépirodalmi Figyelő* 28: 431–6.
Brassai Sámuel 1862. Nyelv és nyelvészet. *Szépirodalmi Figyelő* 9: 129–31.
Dr. F 1954. *Vasárnapi Ujság* 12: 96. https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0004-282X1954000200002
Eisemann György 2014. Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában) *Műhely* 37/5–6, 103–7.
Gulyás Judit 2010. Szövegalakítási eljárások a népmesekiadás során. A „Rózsa elfelejti Ibo-

- lyát” mesetípus nagyszalontai kéziratos és kiadott variánsai. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–34.
- Gulyás Judit 2011a. A magyar folklorzisztika előzményei (1782–1848). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I/1*. Táj, nép történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 127–42.
- Gulyás Judit 2011b. Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 25–46.
- Gulyás Judit 2015. A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorzisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások*. Identitások és médiák II. MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 11–29.
- Gyulai Pál 1865. Vörösmarty nyelvről. *Koszorú* III/23: 545–9.
- Gyulai Pál 2008. A fordításról. In: Józán Ildikó (szerk.): *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Balassi Kiadó, Budapest, 240–6.
- Harsányi István – Gulyás József (szerk.) 1922. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei I–III*. Genius, Budapest.
- Hász-Fehér Katalin 2016. [Arany János széljegyzetei az Europa – Chronik der gebildeten Welt című folyóiratban] A sorozatról és a jelen kötetéről. In: KOROMPAY H. János (szerk.): *Folyóiratok 1. Lapszéli jegyzetek* (kritikai kiad.). (Arany János Munkái 1.) Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 7–89.
- Imre Sándor 1863. Kazinczy költészete. *Koszorú* I/10: 217–21.
- Keresztury Dezső 1987. „Csak hangköre más” Arany János 1857–1882. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Máté Judit Eszter 2009. Egy magyar nyelvkönyv a 19. Század végéről. Josef Holtzmann: *Methodischer Unterricht in der ungarischen Sprache* (1880). *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1/2: 49–57.
- Mikó Imre, gróf 1863. A Koszorú. *Koszorú* I/1: 1–4.
- Milbacher Róbert 2000. „...Földben állasz mély gyökökkel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja. (Doktori mestermunkák/) Osiris Kiadó, Budapest.
- Miskolczy Amrus 2010. A nyelvújítási viták metapolitikája. Kazinczy az egyéni szabadságért. *Forrás: Irodalom-Művészet-Tudomány* 42: 23–47.
- Pelcz Katalin 2006. A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1–2: 93–101.
- Riedl Frigyes 1887. *Arany János*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Ruttkay Veronika 2016. Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás. *Itk – Irodalomtörténeti Közlemények* CXX/1: 3–30.
- Simonyi Zsigmond 1913. A magyar nyelv eredete és története. In: Ferenczi Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története 1900-ig*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1–18.
- Szász Károly 1861. Külföldi népdalok Greguss Ágosttól, Kiadta a Kisfaludy-társaság. *Szép-irodalmi Figyelő* 42: 660–2.
- Tamás Ildikó 2018. Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett Szépirodalmi Figyelő és Koszorú hasábjain. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, 43–83.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv* 105: 263–70.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezésében. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–28.
- Török Zsuzsa 2005. Ralph Waldo Emerson Arany János Szépirodalmi Figyelőjében (Adalékok az esszé 19. századi honosításának történetéhez). In: Imre László – Gönczy Monika (szerk.): *Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*. (Studia Litteraria XLIII./) Debreceni Egyetem, Debrecen, 27–41.
- Voigt Vilmos 2010. Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerényi Ágnes: *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 147–160.

SZERZŐMEGJELÖLÉS NÉLKÜL HIVATKOZOTT FORRÁSOK

- Reguly Antal hagyományai. *Koszorú* 1865/I, 2: 42–4; 1865/I, 3: 64–6; 1865/I, 4: 90–1. Budapesti Szemle (Irodalom című rovatban). *Koszorú* 1864/I, 10: 234.
- Vegyés rovat. *Koszorú* 1865/I, 4: 94.

Tamás Ildikó
tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
<https://orcid.org/0000-0003-1000-3873>

SUMMARY

Tamás, Ildikó

Problematics of the national language in the context of language history, folk-poetry and translation theory

In the literary journals edited by János Arany, I examine the reception of Kazinczy’s language renewal concerning folklore, popular language and literary translations. The publication of the folk poetry and literature of other peoples inspired numerous questions, contemporary debates based on the importance of the language that embodies the “folk character” of a people/nation. The creation of the Hungarian literary language as an idealized mix of folk and elite literary style, and the reception of folk poetry and foreign literature were linked in many ways. The central issues of translation were “what should be translated?” and “should close translation, authentic interpretation, aesthetic interest, or educational intent be emphasized?”. The adaptation of folk poetry to the literary tastes of that social environment, its correspondence with the needs of public education, and the practice of free rewriting in the mid-nineteenth century fit into a much broader, partly classicist and partly national discourse.

Keywords: language renewal, neologism, folk poetry, foreign literature, translation, folk text publishing, Hungarian literary language, standard

Kazinczy és a magyar beszéd

„...én azon voltam, s azt tanítottam világos szóval, hogy a magyar beszéd ELSŐ érdeme abban áll, ha az *magyar* beszéd; én azt tanítottam [...], hogy öklendezi fülünket, aki magyar szóval beszél, de nem magyarul”¹

1. Bevezetés

A nyelvtudományi, nyelvtörténeti munkák (érthetően) alig érintik Kazinczy politikai gondolkodásának és az attól elválaszthatatlan társadalomkritikai nézeteinek az alakulását, pedig ezek elemzése nélkül nyelvközpontú nemzetfogalma sem értelmezhető. Meggyőződésem, hogy ha nem foglalt volna állást a magyar polgárosulás szociális, etikai, teológiai és történetfilozófiai dilemmáiról folyó vitákban, és hogy ha nézeteinek kifejtésével (és terjesztésével!) nem a nemzeti keretek között zajló *konzervatív modernizáció* híveinek a tábort erősíti, írói munkásságát éppúgy, mint a személye köré szerveződő nyelvújítási mozgalmat csupán kultúratörténeti kuriózumként tarthatnánk számon. Milyen szerepet játszott Kazinczy „a magyar demokratikus kultúra kezdeteinél”, hogyan vélekedett a virtusról, milyen értékek védelmében hadakozott Berzeviczy Gergely gazdaság- és társadalompolitikai nézeteivel, és hogy tevékenysége nyomán hogyan alakult át Magyarországon a nyilvánosság szerkezete? Ezeket a kérdéseket az életrajzi kutatások eddig sem kerülték meg, de a történettudomány – Miskolczi Ambros négykötetes monográfiájának (Miskolczi 2009), megjelenése előtt – nem vizsgálta érdemük szerint. Ezt a munkát azonban – mint minden jelentős tudományos teljesítményt – nemcsak az minősíti, hogy milyen eredményekre jutott, hanem az is, hogy milyen újabb kérdéseket vetett fel. Az alábbiakban ezeket igyekszem körvonalazni.

2. A nyelvi viták nemzetpolitikai tétje

Két körülmény indokolja, hogy mondanivalóm a mottóhoz kapcsolódik. Az egyik a Kazinczy-filológiában érintetlenül maradt, a másik a nyelvfilozófiákban felvetett, de megnyugtatóan máig nem megoldott kérdésekkel függ össze. Éppúgy meglepő lehet, hogy a „széphalmi vezér”, aki alig egy évtizeddel korábban már békejobbot nyújtott ellenfeleinek,² most a nyelvújítási harcokban képviselt álláspontját is feladni látszik;³ mint ahogyan nem magától értődő az sem, hogy a nyelvvel foglalkozó filozófiai diszciplínák művelői az alapfogalmak értelmezésében kétszáz év elmúltával sem jutottak közös nevezőre.

¹ Kazinczy Ferenc Szemere Pálhoz 1827. október 3. KFM II. 657.

² „Az *Ortológus és neológus*...-ban deklarált egyeztető szándékú programját, s főként diplomatikus, békülékeny magatartását örömmel értékeli pályatársai” (Mezei 1994: 164).

³ Ez sem lenne kizárható, hiszen – miként azt Mezei Márta megállapította és gazdagon dokumentálta is: –, „a véleményváltoztatást nem tartotta hibának, sőt, szerinte »igen tiszteles ember« az, aki »belső meggyőződésből tér más útra«, csak ne »mellékes szándékból« tegye azt” (Mezei 1994: 88; lásd még 143).

Kezdjük Kazinczyval. Emlékezzünk rá: a nyelvújítási harc nem azért robbant ki az ortológusok és a neológusok között, mert az ellentáborok képviselői nem értettek egyet a magyar nyelvnek a *nemzeti megújulás* folyamatában betöltendő szerepével, hanem mert másképpen értelmezték azt a feladatot, amely a *nemzeti identitás* megőrzésében és ápolásában az *írott* és a *beszélt* anyanyelvre hárul. A háborúskodás szinte véletlenszerűen, kölcsönös félreértések következményeként robbant ki. Kazinczyt heves tiltakozásra készítette a *Debreceni Grammatika Előljáró beszédének* az a tétele, amely szerint „a hiteles és eredeti magyar nyelv normája a köznépnél található” (Bíró 2010: 197). Ebből a tételéből ugyanis – Kazinczy értelmezésében – egyszerre következett, hogy az számít köznépnak, „amely legkevesebb Idegen Nemzetűekkel volt eleitől fogva megegyedve” illetőleg az, hogy a magyar nyelv „normaképző forrása” csakis a köznép „jelenkori beszéde” lehet (Bíró 2010: 197–8). Jóllehet magának a *Debreceni Grammatikának* a tudományos értéke e vitatható tézise ellenére nem vonható kétségbe; a szerzők hangsúlyozzák, hogy a köznépi nyelven nem a „mindenkor csak alávaló ’s közönséges dolgokról” folyó társalgást, hanem a „szép, világos és magát kedveltető tiszta Magyarság” beszédmódját értik (Gyapay 2001: 138), mégsem véletlen, hogy a grammatikusok teóriáját a saját alapelveivel szembeni támadásnak érezte a széphalmi mester. Jól látta, hogy „a beszéd uralma” már önmagában is „azt jelenti, hogy [...] lényegtelenné válik az a szintér, ahová minden becsvágya és erőfeszítése összpontosul: a magyar nyelvű írás világa” (Bíró 2009: 208).⁴ S tegyük rögtön hozzá: „a magyar nyelvű íráson” nemcsak a nyelvemlékeket és bontakozó szépirodalmunkat értette, hanem a Károli-bibliával kezdődően a klasszikus és kortárs európai irodalom remekeit „magyarító” műfordításokat is. Ebben az értelemben nagyon is fontosnak tartotta az „Idegen Nyelvűekkel” való „megegyedést” és ennek elkerülhetetlen velejáróit: a magyar nyelv szókincsének és esztétikai kifejezőerejének – új szavak, szokatlan frázisok átvételétől, teremtésétől sem elzárkózó – folytonos csiszolását és fejlesztését is. A nyelvtörténeti örökségünket ismertető/magyarázó szótárink magyarázatot adhatnak arra, hogy a „köznép” nyelvét erre a feladatra miért nem érezte alkalmasnak.

A *Magyar szinonimaszótár* (O. Nagy–Ruzsinszky 2007), a *Magyar szókinccsár* (Kiss 1998) tanúsága szerint a *beszéd* szavunkat tartalmazó szóösszetételek, jelzős szerkezetek és az azokhoz kapcsolódó képzettársítások döntően negatív, rosszszalló jelentésárnyalatúak, és *A magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (Margalits 1995) vaskos kötete e két szótárénál is gazdagabb – kritikai élű – példatárat kínál. Huszonhat közmondásból mindössze öt mondható pozitív kicsengésűnek, a többi – szinte kizárólag a régi magyar nyelv tárházából – arról vall, mennyire nem volt becsülete a nép hétköznapijában – sem az intim kapcsolatokban, sem a hivatalos érintkezésekben – az élőszónak.⁵ Az a kultúratörténeti és néplélektani kórkép, amely

⁴ Álljon itt egy példa az írásnak a *beszéddel* szembeni felértékelésére. Wesselényi Miklósnak írja 1829. aug. 24-én: „Fénylesz TE, és a te tiszteletemet érdemlő társad, Széchenyi, írás nélkül is; de én örvendek, hogy írás által is fényletek. A’ tett’ emlékezete fenn áll ugyan mindég, de az idő ködbe borítja: írástok századok múlva is szóll a’ szívekhez” (KazLev XXI. 101; lásd még Neumer 1998: 156).

⁵ Néhány példa: „A sok beszéd nem készül el hazugság nélkül”; „Aggnó beszéd”; „Csépelt szalma beszéde”; „Annyit tanultam beszédéből, mint az égdörgésből”; „Cifra beszéd, he-

ezekből a fanyar humorú szólásokból és közmondásokból kirajzolódik, nem ismeretlen Kazinczy előtt. A folklór részévé vált aforisztikus beszéddefiníciók nemcsak a nyelv állapotát, hanem az emberi kapcsolatok – általa is jól ismert – felszínességét, silányságát is tükrözik. S miután azokban legfőképpen a beszélők egymással szembeni bizalmatlansága és/vagy közömbössége nyilatkozik meg, értelemszerű, hogy a mester nyelvújító ambíciója a személyes emberi kapcsolatok és a zárványszerűen elszigetelt közösségek kommunikációjának minőségi megújítására is irányult. Amikor leírta ezt a mondatot: „Nekünk az a bajunk, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a magyar nyelv egy nyelv, de a poéta, a rétor, a historikus, a theater, a piac, az iskola s a templom nyelve nem egy nyelv” (KFL XI. 173; Miskolczi 2009: 94) nemcsak azt látta, hogy „a beszélő nyelve nyelvi szinteket alkot” (Benkő 1982: 16), hanem azt is, hogy ezek a nyelvi szintek csak a grammatikus nézőpontjából mondhatók egy egységes rendszer részeinek. Mert az író, a költő, aki a nyelvben egy ideális közösség kohéziós erejét keresi, nem lelhet közösségre ott, ahol a – különböző elvek és funkciók szerint tagolt – társadalom szubjektumai nincsenek, nem lehetnek nyílt és dinamikus beszélőviszonyban egymással.

De súlyosabb érvek is szembeállíthatók a köznép élő beszédét a nyelvi norma forrásaként értelmező ortológus doktrínával. A tájnyelvek „egyenműsítésének” intézményi feltételei csak akkor lehettek volna megteremthetők, ha előbb eldől: kik fogják megfogalmazni az alapelveket. A grammatikusok vagy az írók? Kazinczy tiltakozását a (korábban már Bessenyei által kezdeményezett) Tudós Társaság, azaz egy országos hatáskörű, politikai megfontolásokból is támogatott Akadémia terve ellen⁶ elsősorban az magyarázza, hogy féltette a magyar nyelvet a valamiféle hivatalos felfogást képviselő grammatikusoktól. Féltette azoktól, akik – szerinte – csak szabályokban gondolkodnak, de nem ismerik, nem tisztelik a nyelv *génuszát*. Jól-lehet ezt a – Herdertől átvett⁷ – fogalmat ő maga nem kísérelte meg szabatosan definiálni, de – a közfelfogás szerint is elfogadható – evidenciának tekintette, hogy minden nyelvnek vannak olyan rejtett törvényei, amelyek csak az írói/költői ihlet állapotában „lépnek életbe”.⁸

gedűszó”; „Hol volt, hol nem volt féle beszéd”; „Hosszú beszéd, rövid kolbász”; „Kikopott a beszédből, mint mogyoró a tokjából”; „Künn van a farka a beszédnek”; „Körmönfont beszéd”; „Se füle, se farka beszéd”; „Sok beszédnek sok az alja”; „Szóbeszéd, pipafüst, pénz a fundamentum”; „Sületlen beszéd” stb.

⁶ Kazinczy tud arról is, hogy az Akadémia tervéhez politikai szándékok is kapcsolódnak. Ismeri Fejér Györgynek a *Jutalomra érdemesített értekezés a magyar tudós társaság legkönyvebb s leghelyeseb felállításáról* című munkáját (1809), amelyben például ez is olvasható: „Azért a M. t. Társaság a polgári kormány kezére dolgozna, a szilaj elmék kirúgását, a szelesek fickándozásait eligazítaná, s oly intézetet adna a literatúránknak, mely nemhogy a nemzeti karakterünket, hazai konstitúciónkat és polgári bátorságunkat szerencsétlenné, hanem nevelné, erősítené s elő is mozdítaná” (Miskolczi 2009: 73).

⁷ Lásd Bíró Ferenc Csetri Lajosra támaszkodó hivatkozásait (Bíró 2009: 424, 426).

⁸ A nyelv génusza szerinte „nem egyes eseteket határoz meg, mint péld. hogy adj e vagy adjál, hogy egyez e vagy egyezik van jól, hanem azon olly valamit kell érteni, melly mint egy különös fonalszál a 'Nyelv' egész szövedékén végig fut, 's az által érezteti magát, hogy egy Nyelvet egyéb Nyelvektől megkülömböztet” (Kazinczy F. Szentmiklóssy Alajosnak.

Vajon mire gondolhatott hát Kazinczy, amikor a „magyar szó” és a „magyarul” szólás (értsd: „magyar beszéd”) közötti lényeges különbségre utalt? Korábban inkább azt hangsúlyozta, hogy a nyelv grammatikai egysége nincs ellentétben a beszéd árnyaltságával, sokszínűségével,⁹ ezúttal azonban arra céloz: a nemzeti jelleg nem „a magyar szóból fűzött beszédben”, azaz nem önmagában a nyelvben, a beszéd materiájában, hanem az író, a fordító ihletéből fakadó „színben-tónban” van kódolva. A mottóban idézett sorok folytatása – noha megnyugtató feleletet nem ad – segít abban, hogy e kérdést árnyaltabban fogalmazzuk meg:

„Kazinczy és Döbrentei¹⁰ egy értelemben vagynak, azt állítván, hogy a magyar beszéd első érdeme abban áll, hogy az magyar beszéd legyen; hogy a nyelvnek saját kincseit ki kell fejteni, hogy abba oly szépítéseket, melyek annak saját arcát, színét eltarkítanák, felvenni nem szabad. De itt kétfelé válnak: s míg Döbrenteinek az az arc, amelynek ajakát bajusz prémzi: Kazinczy a bajuszost is, a bajusztalant is elfogadja, csak belőle *magyar lélek* [kiemelés tőlem: K. F.] sugározék. Döbrentei egyszínűvé, Kazinczy sokszínűvé akarja tenni a nyelvet [...] Döbrentei semmit nem túr, amin idegen szag van, bár a szag és szín kedves: Kazinczy kész elfogadni mindent, ami idegen, ha szép és ha nálunk is szép marad.”

Első „hallásra” talán úgy tűnhet, hogy Kazinczy csak összefoglalja az ortológusok és a neológusok egyszer már lezárt vitáját, ám a *beszéd* jelentőségének hangsúlyozásával korrigálja, a *magyar lélek* fogalmának beemeléssel pedig új dimenzióba is emeli korábbi álláspontját. Immár nem a nyelv, hanem – ezúttal is – a nyelvet használó, a beszélő ember lelki adottságaiban keresi a magyar sajátosság lényegét. Egyértelművé teszi, hogy sem a nyelv tősgyökeres természetéhez való ragaszkodást,¹¹ sem az idegen szépségekkel szembeni tartózkodást nem tekinti e lelki karakter minőségi ismérvének, de a magyar lélek „kézzelfogható” ismertetőjegyeinek leírására (itt még) nem tesz kísérletet. Ismerjük azonban vallomásait, amelyekben szabaddóművesként is a nemzetet tartja a legfőbb értéknek,¹² ismerjük fogsága utáni elhatározását, amely szerint minden erejét, tehetségét „nyelvünk és literatúránk

Széphalom, aug. 29. 1820. KFL XVII. 229. Megjelent még: *Élet és Literatura* 1829. III. 312–3.)

⁹ Ezt írja a Báróczy Sándor életében az újítások által lehetővé váló „gondos fordítás”-ról: „nyelvünk többszínűséget [Vieltnigkei]t kapván, Homért és Horácot, Liviust és Tacitust, Klpstockot és Voltairet egy nyelvben fognánk ugyan, azaz magyar szóból fűzött beszédben, de nem egynemű beszédben, s mindenkiét a neki tulajdon színben-tónban, fordíthatni” (Gyapay 2001: 212–3).

¹⁰ A levél „drarmaturgiája” magyarázza, hogy önmagát harmadik személyként jelöli.

¹¹ „nem azon voltam én, hogy a (magyar) nyelvnek tős-gyökeres természetével ellenkezőleg gazdagíttassék a nyelv (ez a nyelv tős-gyökeres természete szerencsétlen kifejezés az én fülemben; szépen hangzik, nagyot akar mondani, de mit ád?)” (Kazinczy Ferenc Szemere Pálhoz 1827. október 3. KFL XX. 366–70; KFM II. 657).

¹² „...szomorú idők tanítottak meg bennünket arra, hogy nyelvünk megtartása s elterjesztése nélkül hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak kolónia lesz” (Kazinczy 1987: 148).

gyarapodására” fogja fordítani (Kazinczy Ferenc Majthényi Lászlónak, 1815. márc. 15. KFL XXII. 314; megj. még: KF II. 462; KFM II. 438), és számos olyan megnyilatkozását, amelyekből kiviláglik, hogy „nemzete szeretete lángol benne”. Felfogása szerint a nemzet ügyét védi akkor is, amikor – a vallási unió eszméjével szemben – a felekezetek közötti békéért hadakozik,¹³ és akkor is, amikor vitába bocsátkozik egykori legjobb barátjával, Berzeviczy Gergellyel, bírálva annak a nemzeti szuverenitást veszélyeztető közgazdaságtani racionalizmusát.¹⁴ Nem véletlen azonban, hogy ezúttal nem *nemzeti*, hanem „magyar” lélekről beszél.

A „magyar beszéd” és a „magyar lélek” fogalmainak összefűzésével ugyanannak a társadalom-lélektani és szubjektumfilozófiai problémának a megoldására tesz kísérletet, amellyel később a nemzetkarakterológia művelői birkóztak – többnyire eredménytelenül. Ezúttal csupán legnagyobb hatású képviselőjükre: Karácsony Sándorra, illetőleg az „alkatdiskurzus” kíméletlen kritikusra: Bibó Istvánra hivatkozom. Karácsony, a „magyar eszjárás” kutatója vitathatatlanul logikai ellentmondásba keveredik, amikor a nemzetkarakter nyelvi és „társaslélektani” jelentését fejtegeti, de a kiutat ugyanabban az irányban keresi, mint Kazinczy. A nemzeti kultúrát részint a magyar nyelv sajátosságaiból, részint – a nyelvhez csak esetlegesen kötődő – folklórból tartja levezethetőnek, és ebből származtatja a kultúrahordozó individuumok és közösségek tulajdonságait is. „»Nyelvében él a nemzet« – igaz, de csak részletigazság, a nemzet nyelvében is él, de épen úgy él egész folklóre-jában is, mint nyelvében s nem lehet tudni, mi nyom többet a latban [...] Legfőképpen pedig, mint ahogy láttuk, még csak nem is folklóre-jában él a nemzet, hanem egész társaslélektani magatartásában” (Karácsony 1939: 222). Hogy mit ért „társaslélektani magatartáson”, azt akkor értjük meg, amikor a „magyar lélek” és a „magyar vér rhytmusának” lényegét jellemezve már nem a nyelv gondolkodásmódot, kultúrát alakító hatásáról, hanem a magyar környezetbe, a magyar „életközösségekbe” és azok „munkamódszerébe” való beilleszkedés külső (egzisztenciális) és belső (lélektani) kényszeréről beszél. Ki is mondja: „A magyarrá lételnek egyetleneg előfeltétele van, s az nem materiális, nem a történelem előtti turáni lovaskörnyezetdiktálta [sic!] átöröklött adottsága, de nem is a mai magyar élet külső körülményeinek egyéniségformáló ereje, hanem egyesegyedül az a tény, hogy aki közénk került, élő tagjává vált-e életközösségünknek, vagy megtartotta eredeti közösségét, s onnan kapott feladatok imperatívusainak engedelmeskedik” (uo.). Könyvének bevezetőjében – Adyra emlékeztető pátozzsal¹⁵ mondja: „magyar testvéremnek tartok mindenkit, aki megosztja velünk a magyar sorsközösséget, mégpedig minden feltétel nélkül cselekszem ezt” (Karácsony 1939: 8). A szubjektumfilozófia és a társaslélektan felől közelítve Karácsony Sándor nemzetkarakter-eszményéhez: itt már nem az örökül kapott nyelvi kultúra identitásformáló erejéről, hanem a sorsát akár önként választó, akár passzívan elfogadó egyén alkalmazkodóképességéről van tehát szó.

¹³ Lásd többek között Guzmics Izidorral folytatott levelezését.

¹⁴ Ennek a vitának a legelmélyültebb elemzését és egyben értékelését Miskolczi Ambrus végezte el Kazinczy-monográfiája III. kötetében (Miskolczi 2009: 201).

¹⁵ Ady Endre: *A tavalyi cselédekhez*. „Kitáruul afelé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom...”

Bibó Istvánt filozófiatörténészeink a nemzetkarakterológia „felülbírálójaként” tartják számon, de ő is nyitva hagyja a kérdést: hogyan fejlődhet ki „a politikai cselekvés során” „a kanti értelemben vett autonóm önrendelkező egyének közösségének” nemzeti karaktere.¹⁶ E titok író, történész és filozófus kutatói alighanem azért nem tudtak egymás számára sem kielégítő megfejtést adni, mert módszertanilag is elkülönítették a nyelvre és a társadalomtörténeti kérdésekre irányuló vizsgálódásaikat. Eredményeik vitathatatlanok, de – tárgyunk nézőpontjából – kiegészítésre szorulnak. Nem elég, ha értjük azokat az okokat, amelyek a nemzeti nyelvek használatának pragmatikus – a jogrendre hárított – problémáit egész Európában a kor gazdasági, társadalmi és politikai konfliktusterébe sodorták. Nem elég, ha dokumentálni tudjuk a nyelvi nacionalizmusok felerősödésének és a nyelvújítási mozgalmaknak az időbeli egybeesését. Nem elég ismernünk a nemzettudat egymásból kifejlő – eredet-, állam- és hagyományközösségi – változatait.¹⁷ Az igazi rejtély nem az, hogy miért kellett a társadalom és a hatalom szerkezetét egyaránt átformáló civilizációs folyamatoknak Magyarországon is végbemenniük, hanem az: hogyan történhetett, hogy ezt a korszakváltó átalakulást egy nemzedék – arisztokratákból, köznemesekből és plebejus honoráciorokból verbuválódó, etikai és politikai értékeszményeit szenvedélyes vitákban kiérlelő – szellemi elitje vezényelhette le. Nemcsak azért tanulságos Kazinczy nyelvújító programját az egykorú és a későbbi nyelvfilozófiák mérlegére tennünk, mert így ismerhetjük fel az éles kontúrokat kultúrharcaink egyetemes és sajátosan magyar mozgatórugói között, hanem – s talán még inkább – azért, mert a magyar nyelv öröklött törvényszerűségeinek megőrzéséért és fejlődésének lehetőségeiért vívott „szellemharcok tiszta sugara” a kultúra titkait kutató valamennyi tudományág műhelytitkaiba is bevilágít. A nyelv tudománya ugyanis már a 18. században sem korlátozódott egyetlen diszciplínára: éppúgy szembesült az ismeretelmélet, az antropológia és a pedagógia, miként a történettudomány, a jog, a teológia, az esztétika és az irodalomtudomány, valamint a szubjektumfilozófia kérdésfelvetéseivel. A nyelvnek – és újra hangsúlyoznunk kell: a beszédnek – ez a többdimenziós megközelítése nem Kazinczy munkásságban teljesedik ki, de ő az első, aki ráirányítja kortársai figyelmét a szavakkal történő közlés és a közlés révén szerveződő, létrejövő közösségek minőségének a megszüntethetetlen összefüggésére.¹⁸

¹⁶ Magánlevél:kovker@freemail.hu.

¹⁷ Ez utóbbi kérdéshez lásd S. Varga Pál úttörő jelentőségű, ma már valamennyi nemzeti tudományban nélkülözhetetlen alapművét (S. Varga 2005).

¹⁸ A mai magyar nyelvtudományban az Osiris Kiadó által 2017-ben megjelentetett *Nyelvtan* képviseli a legmarkánsabb ezt szemléletet. Tolcsvai Nagy Gábor írja a könyv bevezetőjében: „Az ember nyelvi képességének e felfogás szerint nem az a lényege, hogy szerkezetileg jól formált, grammatikailag hibátlan mondatokat tudunk előállítani, hanem hogy képesek vagyunk saját figyelmi és értelmezői tevékenységünket másokéval összehangolni, nyelvi szimbólumok segítségével komplex jelentéseket létrehozni, mégpedig mindig valamilyen beszédhelyzetben, meghatározott nyelvhasználati körülmények között” (Tolcsvai Nagy 2017: 20).

3. Nyelv- és szubjektumfilozófiák

Hogy a *magyar beszéd* és a *magyar lélek* sajátosan reformkori jelentését jobban megértsük, vessünk egy pillantást – madártávlatból – a 20. századi nyelvfilozófiákra. Ha ezek felől közelítünk Kazinczy nyelvszemléletéhez, be kell látnunk: csak az egymást kioltó koncepcióktól való távolságának bemérésére vállalkozhatunk. Az ő felfogása éppúgy nem békíthető össze a nyelvet (langue) a beszédttől (parole) élesen megkülönböztető Saussure-ével, (amely „kizárta a mondatot a nyelvtudomány tárgyköréből”, és amely szerint a nyelv nem szubsztancia, hanem forma; vagyis, „a nyelvben csakis pozitív elemek nélküli különbségek vannak”; Kelemen 2006), mint ahogyan Saussure legnagyobb hatású kritikusanak, Fregének a kanti ítélettanra visszavezethető „mondatközpontú” tézisével sem, amely a mondat logikai nézőpontú megközelítését veszi védelmébe a (divatossá váló) pszichologizáló gondolkodásmóddal szemben. Mindazonáltal észre kell vennünk, hogy az egymással élesen konfrontálódó két neves nyelvfilozófus világnézeti előfeltevéseinek van egy – Kazinczy világmépebe nem illeszthető – közös nevezője. Amikor Saussure magát a mondatot, Frege pedig a mondat „pszichologizáló” szemléletét iktatja ki a nyelvtudományból (jóllehet Saussure a jeleket csak „bizonyos mértékig” tartja „függetlennek az egyéni vagy a társadalmi akarattól”; vö. Kelemen 1977: 105–53) mindkét esetben a beszélő szubjektum nyelvteremtő, nyelvalkító szerepének zárójelbe tételéről van szó. Nem új jelenséggel van dolgunk. Hiszen Saussure munkássága – bár mélyen gyökerezik a nyelvtudomány klasszikus hagyományaiban,¹⁹ Kant és Humbolt nyelvfilozófiájában és a 20. századi pszichológiai irányzatokban – legfőképpen Niklas Luhmann rendszerelméletével és Émie Durkheim „szociológiai módszertanával” mutat mély szemléleti rokonságot.

Kazinczy „magyar beszéd”-e nem szorítható bele ebbe a nyelvszemléletbe. Az ő „beszélő”-je csak olyan mértékben követi a nyelv írott és íratlan szabályait, amennyiben ezek a szabályok formálhatók is a mindenkori beszélő szubjektumpozíciójából fakadó közléskényszer ereje, azaz az egyén személyes mondanivalójának eredetisége mértékében. Vannak ennek a felfogásnak a standard nyelvelméletekre emlékeztető elemei is (miként fentebb utaltam már rá: a nyelvben, a beszéd materiájában Kazinczy szerint sincs kódolva a nemzeti jelleg, másfelől Saussure is megengedi a „társadalmi akarat” és a „jelrendszer” kölcsönhatásának „bizonyos mértékét”), mégsem mondható, hogy Kazinczy „amatőr” nyelvfilozófiája rokonítható akár a svájci filozófuséval, akár a 20. század legnagyobb hatású szociológusainak tételeivel. Azt is kijelenthetjük: Kazinczy 1827-es beszédfogalma frontálisan ütközik azokkal. Mert a – majd csak a 20. század filozófiai vitáiban kiéleződő, de az ő gondolkodásában már az 1820-as években felmerülő – döntő kérdés nem az, hogy megtekinthető-e a nyelvi érintkezés ideális, leltározható eszköztára: a szótárak közérthe-

¹⁹ „Például a signifiant–signifié distinkció esetében a sztoikusokra, AUGUSTINUS-ra vagy a középkori grammatikusokra, főként a modi significandi elmélet képviselőire lehet hivatkozni, míg a jel önkényességének tétele vagy a nyelv szemiológiai megközelítése a sztoikusokon és AUGUSTINUS-on túl akár ARISZTOTELÉSZ-t is eszünkbe juttathatja” (Kelemen 1977: 105).

tősége és a nyelvtani szabályok egyértelmősége, hanem az, hogy ez az eszköztár az individuumok személyes mondanivalóját, avagy egy önműködő társadalomszerkezet egymástól elidegenedett alanyainak gépies, sztereotip kommunikációját szolgálja-e. Azért ápoljuk, újítsuk-e a nyelvet, hogy olajozottabbá tegyük a társadalom „alrendszerének” (Luhmann) automatizmusait, avagy azért, hogy megőrizzük azokkal szemben, azok fölött az emberi minőséget óvó közösségek folytonos újjáteremtésének lehetőségét? Kazinczy mindenesetre ezt az utóbbi minőségelvet hangsúlyozza, amikor a „magyar beszéd”-ről elmélkedik. Amikor ő a beszédet a beszélő szubjektum, illetőleg a beszélő közösség minősége, az interszjektív, interperszonális kapcsolatrendszer nyíltsága (ha nem is feltétlenül a nyilvánossága) alapján határozza meg, részint a nyelvi kommunikációban, részint az ember és világa kapcsolatában: a történelemben is a szubjektumnak tulajdonít meghatározó szerepet. Meggyőződése – hinni akarja –, hogy az individuumok csak a szóbeli érintkezést is feltételező *beszélőviszony* ápolása révén őrizhetik meg önazonosságukat és közösségeiket. Ha lehet: a politika hátszelével, ha nem: a politika fölé emelkedve. Míg Saussure tézise belesimul egy minden szubsztancialitást kétségbe vonó, tagadó posztmodern világképbe, Kazinczy sejtése új irányokat kereső szellemi tájékozódás ösztönzőjévé válik. Hogy milyen eredménnyel, annak illusztrálásához Saussure legnagyobb hatású magyar kritikusaként, Szilágyi N. Sándornak a beszédelméletére támaszkodom.

Szilágyi N. Sándor (2004) szerint a nyelvtudományok két, viszonylag önálló fajtája lehetséges. Az egyik a beszédtevékenység, a másik a beszédmű nyelvészet. Azzal, amit a „beszédtevékenység nyelvészetéről” mond, közelebb jut Kazinczy beszédfogalmához, mint a nyelvtudomány klasszikusaiként számon tartott elődjei. Közelebb jut, de – nagyon tudatosan – nem lépi át azt a határt, amelyen túl a nyelvtudomány már nem illetékes; vagyis azt a határt, amely éles cezúrát von a nyelvnek, a beszédnek a tudományos egzaktitás igényével megragadható törvényszerűségei, illetőleg a nyelv, a beszéd által megvalósuló emberi kommunikáció – mondjuk ki: – irracionális, metafizikai funkciója között. Pedig nagyon közel jut ehhez a határvonalhoz, amikor a nyelvészet és az azzal érintkező társtudományok (pszichológia, pszicho- és neurolingvisztika, szociológia, szociolingvisztika és más kognitív diszciplínák) érintkező felületeit tanulmányozva nemcsak a 19. és a 20. századi tudománytörténet klasszikusai – Saussure és Chomsky – fogalmainak és elméleteinek használhatóságát kérdőjelezi meg, de eljut magának a „nyelv” szónak az ismeretelméleti kritikájáig is, amikor rádöbben: „mennyire nem felel meg ez a szó a tudományos kutatás céljainak” (Szilágyi 2004: 59). Szilágyi N. Sándor a nyelvet (a nyelvjárást és az idiómát) valami objektív dolog helyett a szubjektumok kapcsolatában tanulmányozható *történés*ként fogja fel, és fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „a közössé tett információ, valamint a közössé válásának tudata sajátos kapcsolatot teremt a két ember között. Mennél gazdagabb és gyakoribb az információk közössé tétele, ez a kapcsolat annál szorosabbra fűződik” (Szilágyi 2004: 53). Ez a felfogás egyértelműen Humboldttra vezethető vissza, aki szerint „maga a nyelv nem mű [ergon], hanem működés [energeia]. Igazi meghatározása tehát csak genetikus lehet. A nyelv ugyanis önmagát állandóan újrateremtő szellemi tevékenység, amely az artikulált hangot képessé teszi a gondolat kifejezésére. [...] a tulajdonképpeni nyelv a nyelvalkotás valódi aktusában rejlik” (Humboldt 1836/1975: 20).

Ez a megállapítás Kazinczy nyelvfelfogása – 20. századi nyelvfilozófiák fe-
lőli – megközelítésének új szakaszához vezet. Mert – miként Neumer Katalin
mondja – „felmerül a kérdés, hogy az individuális értelmezések sokféleségének
abban a világában, amely a jelentésadó környezetek sokféleségének közepette,
illetve ezzel a jelentésadó környezetet háttérbe szorító interpretálási móddal óha-
tatlanul létrejön, hogyan biztosítható – biztosítható-e egyáltalán – a jelentések
interszubsjektivitása” (Neumer 1998: 135). Olyan ponthoz érkeztünk, ahol már
a nyelvnek az emberi kapcsolatokban játszott szerepe mellett magának az embernek,
az individuumnak a mibenléte is filozófiai problémaként vetődik fel. Ha komolyan
vesszük – márpedig komolyan kell vennünk – Szombath Attila kijelentését, amely
szerint „nem igaz az újkori »én-filozófia« azon előfeltevése, hogy az izolált személy
létezését alapul véve, utólag kéne levezetni ebből az interperszonalitást” (Szombath
2009: 353), helyet kell kapnia gondolkodásunkban az én metafizikai felfogására ala-
pozott nyelvszemléletnek is. Miután tisztában vagyok vele, hogy abban a szellemi
környezetben, amelyben mély nyomokat hagyott a pozitívizmus, a marxizmus, majd
a derridai dekonstrukció (gyakran félreértett) világképe,²⁰ a *metafizika* már önmagá-
ban is szalonképtelennek minősül, előre kell bocsátanom, hogy én a szót a Márkus
György által rehabilitált értelmében használom. Elfogadom, hogy „[a] metafizika
hagyományos értelemben mint egységes diszciplína halott, de a metafizika mint
problémák és érdeklődések összessége tovább él” (Márkus 1998: 152). És külön
is hangsúlyozom tárgyunk nézőpontjából való megkerülhetetlenségét, nevezetesen
„a szubsjektivitás metafizikájának” fontosságát, „amely explicit módon tematizálja
az én létmódjának Descartes által elmulasztott kérdését” (uo.). Ricoeur mondja: „Ha
[...] a »te«-t elveszjük onnét, az egész értelmét veszíti: hallás ugyanis nemcsak hal-
lott nélkül nem létezik, hanem halló nélkül sem. Megértés nemcsak megértett nélkül
nem létezik, hanem megértő nélkül sem. A megértés maga ennek a hármasságnak az
összefüggésében zajlik le, ez maga a megértés” (Ricoeur 1997: 135). Újra Szombath
Attilát idézem: „Így az én lehetőségességének első feltétele az interperszonalitásban
való benne-léte” (Szombath 2009: 354). „A másik énnel való találkozás ezért rá-
ismerés az ismerősre, s ezen keresztül önmagam feltárulása” (i. m. 356). „Ebből
jól látható, hogy az interperszonalitást az ontológiai Alapstruktúra, a Lét kifejezett
föltárulásaként kell felfogni” (i. m. 358). Azért hivatkozom ezekre a mondatokra,
mert a szerző ebben az „ontológiai alapstruktúrában” – Kazinczyhoz hasonlóan –
a beszédnek, a beszélgetésnek különös jelentőséget tulajdonít. Rögtön hozzá kell
tennem: nem akármilyen beszédnek, beszélgetésnek. „A beszélgetés [...] magasabb
rendű fogalmát persze csak akkor közelítjük meg, ha egy s más kizárunk innen: így
minden olyan beszédet”, amelyben „a megszólított [...] csak eszközként, világbeli
tárgyként létezik. Éppígy ki kell zárni az olyan beszédet is, mely teljességgel az eset-

²⁰ Derrida eléggé egyértelműen mondja: „Ha nem vesszük figyelembe, mindig is nagyon meg-
határozott kontextusban, a külső kritériumokat, legyenek akár »mennységi« (régiség,
tartósság, a beszédmező demográfiai kiterjedése) akár »politikaiak-szimbolikusak« (törvé-
nyesség, tekintély, egy »nyelv« uralma egy nyelvhasználat, egy nyelvjárás vagy egy idióma
fölött), akkor nem tudom, hol találhatnánk olyan belső és strukturális vonásokat, amelyekkel
szigorúan megkülönböztethetnénk a nyelvet, a nyelvjárást és az idiómát” (Derrida 1997: 19).

legesre, tehát a jövő-menő »tényekre« és »érdekességekre« irányul, s az embereket csak mint e történetek szereplőit veszi észre” (i. m. 358–9).

A köznyelvnek arról a regiszteréről van itt szó, amelyet Kazinczy az irodalomból is és személyes kapcsolataiból is száműzni kívánt, és ennek okát nemcsak ízlésében, esztétikai normáiban, a „fentebb stíl” iránti vonzalmában kell keresnünk. Kétségtelen: egy egész kötetet lehetne összeállítani az olyan nyilatkozataiból, vitairataiból, amelyek a neoklasszicizmus önelvű, önértékű szépségeszményével való maradéktalan azonosulásáról vallanak, de – különösen élete utolsó évtizedében írott leveleiben, kritikáiban – nyomon követhető gondolkodásának egy olyan irányú változása, amely az érzelmi, morális, vallási, pedagógiai és politikai szempontokat már nem rendeli a szépségelv uralma alá. *Egy pillanatra sem tagadja meg – részint az antikvitásban, részint a kortárs német irodalomban gyökerező – művészi eszményeit, de tudomásul veszi, hogy személyes élettapasztalatainak intellektuális befogadásában és feldolgozásában azok már nem segítik.*

4. Történelmi háttér

Ezek a tapasztalatok egy olyan történelmi korszakforduló dinamikájáról adnak hírt, amely már (akárcsak jelenünk eseményei) nem értelmezhető a kulturális tradíció látószögéből. Magánéleti drámája – egzisztenciális létfeltételeinek megsemmisülése – mögött a magyar rendi társadalm szerkezet agonizálásának tünetei tapinthatók ki, azok az erők viszont, amelyek az összeomlást követő újjáépülés, újjáépítés lehetőségét megteremthetik – és ez a magyar reformkor talán leglényegesebb nemzeti sajátossága! – az omladozó struktúra „mélyszerkezetének” még mindig szilárd talapzatán szerveződhetnek csak meg. Magyarul: a hatalmi erőviszonyok közötti egyensúlyozásra és a társadalmi katasztrófa elkerülésére egyaránt alkalmas nemzetpolitika kimunkálására a magyar arisztokrácia krémjének aktivizálódása nélkül sem a polgárosuló középnemesség, sem az alacsonyabb néprétegek értelmisége²¹ nem lett volna képes. Azok a személyes kapcsolatok, amelyek Kazinczyt a 19. század első harmadában fontos közéleti pozíciókat betöltő mágnesokhoz és azok családjaihoz fűzik, és amely kapcsolatoknak a hálózata az övéhez hasonló és az övénel alacsonyabb társadalmi státuszú levelezőpartnereinek sokaságára (is) kiterjed, most intenzívebbé válnak, és új funkcióval is „terhelődnek”. Újra országos ügyek, politikai témák kerülnek napirendre, és ezek újra próbára teszik a privát szférában kialakult kapcsolatok szakítószilárdságát. A Teleki-dinasztia, a Széchenyiek, a Rádayak, a Prónayak, a Majltáhok, Wesselényi báró és Dessewffy József gróf szerepe ebben a kapcsolatrendszerben éppúgy nem korlátozódik a művészet- és irodalompartolás gesztusaira, mint ahogyan a nyelvi mozgalom, a tudományos és művészeti élet szereplőinek közösségszervező ambíciója is túlmutat a „szakmai” követelményeknek való megfelelés igényén. Most válik történelemformáló erővé világszemléletük,

²¹ Ebben a kérdésben – és csak ebben – vitám van Bíró Ferencnek az idézett monográfiájában (2010) többször kifejtett, az alacsonyabb társadalmi rétegek meghatározó szerepét hangsúlyozó felfogásával.

gondolkodásmódjuk alkati rokonsága, ami korábban csak termékeny diskurzusaikban volt érzékelhető.

Ha figyelembe vesszük, hogy „a XVIII. század végéig még a feudális uralkodó osztályon belül is szinte kizárólag a világi és egyház nagybirtokosoké volt a vezető szerep”, s hogy „a magasabb köznemesek nem ősi vagyoni és társadalmi pozíciók birtokában, hanem hivatali érdemekért kaptak grófi, bárói címet” (Kosáry 1983: 47), különös jelentőséget kell tulajdonítanunk ennek a ténynek. Nem tekinthetjük magától értődőnek, hogy a 19. század eleji magyar politikai és kulturális élet fejlődésirányát nem „az új hivatali főnemesség” érdekérvényesítése, hanem – miként fentebb utaltam már rá – a letűnő arisztokrácia és a deklasszálódó köznemesi értelmiség értékdiskurzusa határozta meg. Már csak azért sem magától értődő fejlemény ez, mert a diskurzusban részt vevő csoportosulások belülről is tagoltak, sok esetben egymással élesen szembenállók voltak. Az irodalmi élet is inkább polarizált volt, mint pusztán sokszínű (i. m. 656), és ez elmondható a politika reálszféráját (a gazdaságot, a kereskedelmet) érdeklő programvitákról is. Ám éppen a viták tárgyának nem hétköznapi (esztétikai, etikai, vallási, gazdasági, tudományos és politikai) tétjeiben, és egy rendkívül magas színvonalú vitakultúra elterjedésében rejlett „az új szellem felküzdésének” a lehetősége. Nem arról a fajta diskurzusmódról van szó, amely a különböző szabaddóműves páholyok titkait volt hivatva megőrizni, és nem is egészen arról, amit Adolf Freiherr von Knigge viharos gyorsasággal hódító könyve ajánlott a polgárságnak,²² hanem azoknak az európai szellemi köröknek a társalgási kultúrájáról, amelyben a korszakváltó magyar írástudók kiválóságai is megfordulhattak, és amelyek ily módon közvetlenül is kifejthették hatásukat kulturális és politikai mozgalmainkra. Lehetek ezek a kontaktusok alkalmi jellegűek, mint amilyenekben még Bessenyei Györgynek lehetett része bécsi tartózkodása idején, gróf Széki Teleki Józsefnek, aki Rousseau-val és Voltaire-rel találkozhatott, de „életre szólóan” alkotformáló erejük az olyan típusú impulzusoknak volt, amilyenek a Göttingenben (is) nevelkedő ifjabb Telekieket, majd később az angol kultúrában megmerítkező Széchenyi Istvánt érték. Bennünket ezek a hatások ezúttal nem alanyaik életútját formáló szerepük, „csupán” Kazinczy kulturális és nyelvújító programjába illeszkedő tartalmuk miatt érdekelnek.

Ifjabb Teleki Józsefet tudománytörténetünk – Kazinczy mozgalmat generáló programtanulmányai mellett – a legszínvonalasabb és a legnagyobb hatású nyelv-, illetve irodalomelméleti értekezések szerzőjeként tartja számon. Ritkán esik szó azonban arról, hogy legkiemelkedőbb munkái (Teleki 1817, 1818) nem Kazinczy hatására születtek, hanem szerzőjük göttingeni stúdiumainak szemléletét tükrözik.

²² 1798-ban „Az emberekkel való társalkodásról címmel került a hazai közönség elé minden idők egyik legsikeresebb viselkedési tanácsadó könyve [...]: Knigge *Über den Umgang mit Menschen* című – a Tudományos Gyűjtemény szerzői által is többször is egyetértőleg idézett és kommentált műve” (Fábi megj. alatt). Jóllehet azok a szempontok, amelyekkel a szerző a magán- és a közéleti szféra egyértelmű megkülönböztetésének (elválasztásának) célszerűségét indokolja, az 1820-as évek végén – a magánleveleinek az engedélye nélküli publikálása ellen tiltakozó – Kazinczyt is foglalkoztatják, a személyes és a közérdekű mondanivaló Knigge által ajánlott elkülönítését ő nem tartja követendőnek.

Az a tény, hogy „Kazinczy minden alkalmat megragadott az ifjú Teleki dicséretére” (Fábrí megj. alatt), főként annak tulajdonítható, hogy a gróf okfejtésének a nyelvújítás szakmai problémáin túlmutató filozófiai alapvetésével is egyetértett, és hatással volt rá a fiatal grófnak – a göttingeni professzorától, Johann Georg Heinrich Federtől elsajátított megengedő, megegyezésre törekvő, a személyeskedésekbe torkolló heves polémiáktól tartózkodó – vitastílusa is.²³

Teleki József, „amikor egyik pályaművében azt a súlyos dilemmát igyekszik látató erejű képekkel szemléltetni, hogy szükséges-e vagy sem az újításhoz a rombolás, szorosán véve a nyelvújítás egyik főkérdéséhez szól hozzá, voltképpen azonban mindenféle lényegi változtatás lehetséges módozatairól is beszél”. Miután a francia és az angol kertek „stílusának” szembetűnő különbözőségét ecseteli, s felteszi a kérdést: „mi vonzóbb, a francia vagy az angol kert: a teljes szabályozottság (régulasság) vagy a szabadság érzetét nyújtó gyengéd és rejtett szabályozottság”; „a pálmát az angol kertnek nyújtja, mint olyannak, amely mintegy félúton van a tökéletes rendezettség és teljes rendezetlenség között.” Végül „mégis egy harmadik megoldás körvonalaival vázolja fel: [...] talám lehetne [...] a francia kert szép felséges voltát az angolynak csendesesen bájoló kellemeivel összekötni, annak regulasságát imitt-amott némely egyes rendetlenségekkel megszakasztván és a még parlagon lévő részeiből egyes angoly parthiákat alkotván” (Fábrí megj. alatt).

A *különbözőség egységéről*, azaz ugyanarról az elvről van itt szó, amelyet Kazinczy oly gyakran – különös nyomatékkal éppen az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányában hangoztatott,²⁴ és amelyet néhány évvel a nyelvújítási viták lezárulása után már a politika dimenziójában kellett mérlegelni. Lehetséges-e az ipari forradalom követelményei szerint működő angol modellt az ősi magyar „alkotvány” és egyáltalán a nemzeti szuverenitás elvének sérelme nélkül a rendi társadalom jogrendjével összhangba hozni és ezzel véglegesen izolálni azt a hatást, amely az ízléskultúra és a politikai gondolkodás (jakobinizmus, bonapartizmus) francia mintái nyomán kezdte átformálni a magyar szellemi életet? A kérdést csak olyan valaki vetheti fel és élezheti ki, akiről köztudomású, hogy elkötelezett azon eszmék és ügyek iránt, amelyeket a köztudatban a legmeggyőzőbben Kazinczy neve fémjelez. Ez a „valaki” pedig Széchenyi lesz.

²³ „Feder köztudottan a sztocizmus híve volt, jelmondatát: »Moderata durant« (azaz az önmérséklet megedz) egyenesen Senecától kölcsönözte, így tehát, mondhatni, elvi okokból is távol tartotta magát a csatározásoktól és viszálykodásoktól. Teleki, feltehetően apai mintát is követve, már göttingeni tanulmányai előtt is érdeklődött Seneca iránt: első drámaírói próbálkozásának hőseit is az ő személyében találta meg” (Fábrí megj. alatt).

²⁴ „Más a poézis nyelve, más a prózáé, [...] Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az ér és szolgálja, másként a had s az iskolák nagyjai. [...] a nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját szín(é)ben adhasson. Egyszóval ők (az ortológusok) az *egység egységére* törekszenek, mely csak a spekuláló bölcsek káprázolataiban találhatik; *a természet mind a testi, mind a lelki világban mindent a különbözős egysége (concordia discors)* [kiemelés tőlem: K. F.], [...] által tart fenn, s a neológus ezt követi” (Fábrí megj. alatt).

Ha a két személyiséget, a két életművet (Kazinczyét és Széchenyiét) csak az utókor szemében is maradandónak bizonyult hatásaik alapján vizsgálánk, kevés bizonyítékát találunk – a fentebb szóba került – alkati rokonságuknak. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvi mozgalom éppoly szűk, korlátozott életteret jelentett Kazinczy képességei és ambíciói számára, mint Széchenyinek a „születési rang” és a politika által kínált szerep, rögtön szemünkbe tűnnek egyéniségük hasonló vonásai. A fogsága előtti esztendők Kazinczyja polihisztor műveltségével és civilizatori hajlamaival tűnik ki, Széchenyit pedig jobban vonzza az írói-költői életpálya, mint – a kínálkozó – katonai karrier. Kazinczy – aki elsősorban az ókori és a kortárs európai szépirodalmi és filozófiai műveltségével emelkedik kortársai fölé, beleveti magát a büntetőjogba is,²⁵ sürgeti a magyar történelem és földrajz iskolai tanítását, és az ilyen tematikájú munkái mellett számos képzőművészeti tárgyú cikket, tanulmányt is ír,²⁶ és mindeközben tanfelügyelői szolgálata „első három esztendejében [...]124 iskolát is létrehoz”.²⁷ Érdeklődése, neveltetése, műveltsége alapján Széchenyiből is szinte bármi lehetne, és sokáig maga sem tudja eldönteni, hogy mit tekintsen életcéljának. Harminc évesen „híres katona akar lenni [...] diplomáciai karriert akar csinálni, [...] egy pártnak akar a vezére lenni, és magát teljesen a jog és alkotmány ügyének szentelni”, ugyanakkor „Szépiró akar lenni – verseket és szomorújátékokat akar írni” (Széchenyi 1978: 204). A legsúlyosabb gondja azonban nem az, hogy milyen „foglalkozást”, hanem hogy milyen *küldetést* válasszon. Míg Kazinczy dilemmáját – hogy „tettlegesen” részt vegyen-e a politikai életben – végül is „megoldotta” a csaknem nyolc esztendeig tartó börtönbüntetése, a felnőtté érő Széchenyi poklokot jár, amíg elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy dönteni merjen. Éppúgy szeretne „szabadon, függetlenül és önállóan névtelen és senki lenni”, mint „minden köteléket, minden bilincset széttépni, és lenni a világ ura” (i. m. 193). Jól tudja, hogy csak olyan „szisztémát” követhet, amelyben első helyen áll a „Tisztelet, engedelmesség, hűség a császárral”, „Szeretet az alkotmány iránt. A törvények tántoríthatatlan megtartása”, de attól fél, hogy egy olyan világban, ahol „maga a király megsérti a törvényeket” (i. m. 291–2) a lojális magyar főurak számára kijelölt úton haladva nem érheti el a célját. Egész életében bánki alkatának feloldhatatlan feszültsége gyötri: politikai felelősségérzete arra ösztönzi, hogy csírájában fojtsa el a „Petúrok” lázadását, de írói ambícióit tápláló nemzettudata már az 1820-as évek elejétől azt a mély – gyakran fékezhetetlen gyűlöletté erjedő – ellenszenvét táplálja benne a bécsi abszolutizmussal szemben, amely majd a *Nagy Magyar Szatír*ban érlelődik irodalmi értékű alkotássá.

A „legnagyobb magyar” a nyelvújítási mozgalomban politikusként és íróként egyaránt nélkülözhetetlen szövetségeseinkre talál. Mindenekelőtt azért, mert képvisel-

²⁵ Lefordítja Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* című művét, amelyben a szerző a kegyetlen szigor enyhítését követeli.

²⁶ Lásd a *Magyar Ország geographica azaz földrajzi állapotának le-rajzolása* című ifjúkori (1775) művét, illetőleg Váczy János tanulmányát Kazinczy történetírói működéséről (Kosáry 1983: 586; továbbá Bódi 2015).

²⁷ Közelebbről 19 közös, 2 félig közös, 61 katolikus, 5 ruszin görögkatolikus, 25 evangélikus, 5 református és 3 zsidó iskolát.

lőiben nemcsak „kiművelt emberfőket”, hanem a politikai radikalizmustól mentes reformprogramját lelkesen támogató értelmiségi bázist ismerhetett meg, és persze azért is, mert készen kapja tőlük azokat az elveket és módszereket, amelyeket a saját – elsősorban a magyar nyelv politikai szótárát gazdagító – nyelvjúító gyakorlatában alkalmazni tud.²⁸

Kazinczy és Széchenyi egymásra találása mégis egy viszonylag lassú folyamat eredménye lesz. A széphalmi mester érdeklődését és rokonszenvét Széchenyi iránt nem az az elhíresült gesztus keltette fel, amelyet a gróf az Akadémia ügyében tett az 1825-ös országgyűlésen, hiszen még évekkel később is meg akarta óvni az irodalmi életet egy jogi keretek között működő tudós társaság felügyeletétől. Hogy végül ő maga is tagságot vállal majd a testületben, annak – mint minden sorsfordító eseménynek akár az egyes ember, akár a közösségek életében – több, egy irányba ható oka van. Nyilvánvalóan szerepe lesz a döntésében annak is, hogy a gróf kitüntető tisztelettel és szeretettel fordul hozzá,²⁹ annak is, hogy drámaian megromló egzisztenciális körülményei miatt földönfutóvá válna biztos jövedelem nélkül, de a sokakat meglepő aktivizálódásának döntő indítékát alighanem mélyebb dimenzióban: önszemléletének, szereptudatának megrendülésében kell keresnünk.

5. Irodalom és politika

Oknyomozó elemzésünkben itt vissza kell kanyarodnunk kiindulópontunkhoz. Amiként a *Debreceni Grammatikával* szembeni éles támadása és később az *Ortológus és Neológus...*-ban megnyilatkozó békülő/békítő szándéka nem lenne érthető azok irodalom- és sajtótörténeti környezetének ismerete nélkül, akként – a Szemere Pálhoz (1827-ben) írott levelében papírra vetett – beszédfogalmának jelentőségét sem mérhetjük fel, ha nem látjuk annak részint a pályatársai körében kivívott tekintélye megingásával, részint az újra forrongó közélet jellempróbáló kihívásaival össze-

²⁸ „Széchenyi a közéleti szerepvállalásra való készülődés periódusában szembesült a nyelvi kérdéssel, reformprogramja kifejtésének során pedig arra kényszerült, hogy behatóbban foglalkozzon ezzel az összetett, bonyolult, szerteágazó kérdéskörrel. Politikusként a soknyelvűség és többnyelvűség problematikájával, illetve a magyar nyelv státusának kérdésével kellett foglalkoznia, íróként pedig a nyelvi kifejezés lehetőségeit vizsgálta, újszerű megközelítéssel, hiszen a befogadói (olvasói) elvárásnormák nézőpontját is figyelembe véve tervezte a szövegalkotást” (Pletl 2016: 46). „Széchenyinek igaza van, hogy a politikai jelenségek leírásánál a »tények« ismerete, illetve a »nüchtern« politikai irányt jelölő magyar szó (»józan«, »mérsékelt«) szerencsésen egészítik ki a magyar politikai nyelvet” (Veliky János megj. alatt).

²⁹ Gr. Széchenyi István – Kazinczynak. „Édes Kazinczym! November 20-ikán irt becses sorait csak most vettem. [...] Az Ön tanácsira és hazafiúi munkálodására még nagy szüksége van Hazánknak, 's kivált Tudós Társoságunknak [...], mellynek az Udvar által való Keresztelését – mert szülve már régen van – vártan várjuk. Isten áldja mennyei megelégedéssel magyar homlokát melly körül olly szép koszorúkat látok fűzve. Tartson meg emlékezetében és barátságában nagyra becsült Földim Széchenyi István mpr.” (Pest Decemb. 6ikán 1829., KFL XXI. 154).

függő „életrajzi” indítékait. Kétségtelen, hogy a Kazinczy-filológia az életpályának ezen szakaszához lényegesen kevesebb forrásanyagot dolgozott fel, mint a korábbiakhoz,³⁰ de a megmaradt (többnyire digitalizált) dokumentumok alapján mégis megfejthető „a magyar beszéd Első érdeme” repetitív (tautologikus) definiálásának mélyebb értelme.

Ha az egyenes, őszinte, bátor: a személyes vélekedések, ízlések és elköteleződések ütköztetését is vállaló, ugyanakkor tapintatos és szeretetteljes magyar beszéd iránti vágya³¹ egyértelmű kimondásának okát keressük, mindenekelőtt egy személyiség-lélektani jelenségre: *a tábor nélkül maradó vezér megrendült identitástudatának erősödő tüneteire bukkanunk*. Nemcsak Kölcseyhez és Döbrenteihez fűződő viszonyának megromlásáról van szó, hanem az új nemzedék (Kisfaludy, Bajza, Vörösmarty) részéről tapasztalható „tiszteletteljes közönytől” is.³²

Ő maga is érdekelt volt persze ezeknek a tüneteknek az enyhítésében, ám az a – távolról sem önzetlen – segítség, amelyet ebben a törekvésében a környezetétől kapott, nélkülözhetetlen volt. Az a Toldy Ferenc, akihez már csaknem két évtizede tartó atyai barátság fűzi, és aki éppen az ő bűvkörében jut arra az elhatározásra, hogy nemcsak megírja, de az egyetemi katedrákra is eljuttatja majd ennek a korszaknak az irodalomtörténetét, és aki ezt a célját – előbb nekrológjával, később a mester születésének jubileumi évfordulóján tartott beszédével s legfőképpen a kötelező tananyagká váló Kazinczy-portréjával – meg is valósítja, a legodaadóbb barátként „nem engedheti meg”, hogy a „szent öreg” vezéri szereptudata megrendüljön. Amint azt sem, hogy áthidalhatatlan szakadékká váljék az a törésvonal, amely a mester és az ifjabb korosztályhoz tartozó egykori hívei, barátai között keletkezett, és amelynek mentén könnyen megszakadhat a magyar irodalom, a magyar szellemi élet folytonossága az idősebb és fiatalabb írónemzedék között.

Ez a törésvonal nagy felületen kezd kirajzolódni, de *legmélyebb pontra Kazinczy és Kölcsey kapcsolatának történetében jut el*. Viszonyuk megromlásának folyamatát a szakirodalom Kölcsey 1817-ben írott „lasztóci leveleitől” számítja, és az úgynevezett „Íliász-per”-ben tartja nyomon követhetőnek.³³ S noha a két dokumentum-

³⁰ Sem Váczy Jánosnak a legtöbb forrásra támaszkodó életrajzi munkája, sem Szauder József példaértékű Kazinczy-pályaképe (1960), sem Bíró Ferenc nagyszabású monográfiája (2010) nem a dolgozza fel a széphalmi mester utolsó éveinek forrásanyagát a korábbi életszakaszok elemzését jellemző mélységben és részletességgel.

³¹ „A jók közé számláltatni, a jóktól szeretetni, ezt szomjúztam mindég; ebbe, egyedül ebben kerestem dicsőséget, ragyogást; kevélyebb vagyok, mint hogy a sokaság kedvét óhajtani méltónak tekintettem volna. Öregeink barátságát és az azokét, akik öregszenek, szerencsés valék megnyerni: csonka volna szerencsém, ha a maradék előtt a tiéddelem lehetne dicsekednem. [...] Én mindent hévvel teszek, s ügyem s nemzetem szeretete lángol bennem” (Kazinczy F. Klauzál Imrénének Széphalom, 1821. máj. 8., KFL XVII. 442–4.)

³² Hiszen annak ellenére, hogy az ő irányukat divatjelenségnek tartja, ők „nem látják szükségesnek (s nyilván eredményesnek sem) hogy érveikkel meggyőzzék; tudomásul veszik, mint az előző nemzedék egy tisztelt képviselőjének véleményét, amely a levelezés zártabb körében ismeretes” (Mezei Márta 1994: 206–7).

³³ A lasztóci levelekről és hatásukról lásd Kulin 1986: 44–57; az Íliász-per okáról és következményeiről: Mezei Márta 1994: 191–3.

csomagban valóban található kellő számú és súlyú bizonyíték, amely elhidegüléstük „szakmai” indítékait látszik megalapozni, mindketten tudják – még ha maguknak sem vallják be –, hogy eltávolodásuk igazi oka nem nyelv- és irodalomszemléletük eltérő irányú alakulásában keresendő. Kapcsolatukban már a kezdetektől az írástudó magyar értelmiség két prototípusa: (nem, nem a „civil” és a „politikus”, hanem:) a politikai praxis szféráját a létélményéből is kiiktatni próbáló, illetőleg a politikai szerepvállalásra folytonosan készenlétben álló személyiségalkat kerül „testközelbe” egymással, és várja, vállalja az alkatához legjobban igazítható szereplehetőségeket.³⁴ Amikor megismerkednek egymással, Kazinczy már régen túl van a politizálás életveszélyes kísérletén, és amikor a kapcsolatuk a mélypontra jut, Kölcsey még távol van a tényleges politikusi szerepvállalástól. S miután – sokáig – nem adatnak számukra olyan élethelyzetek, amelyekben ez az alkati ellentétük a felszínre törhetne, szakmai kérdések túldimenzionálásával mérik össze formátumukat. Két szellemóriás birkózik egymással, és mindkettő érzi, hogy nem győzheti le „ellenfelet” saját ügyének kockáztatása nélkül. Kölcsey éppoly pontosan tudja, hogy meszerének a műfordításokat szorgalmazó programjával szembeállított eredetiségévé nem érvelésének teoretikus igazsága, hanem az új nemzedék – Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály nemzedékének – történelemélménye és tehetsége döntheti csak el, mint ahogyan Kazinczy is belátja, hogy a *Himnusz* költője iránti bizalma megrendülésének okát – nem utolsósorban – saját magában kell keresnie.³⁵

Tárgyunk szempontjából ennek a pernek nem a nyilvánosság elé tárt szakmai iratanyaga, hanem a vád- és védőbeszédek „lélektana” érdemel inkább figyelmet. A két író közötti párbaj leginkább szembetűnő sajátsága, hogy míg Kölcsey minden panaszát és „védőbeszédét” az irodalmi nyilvánosság előtt „mondja” el, Kazinczy a Kölcseyt bíráló észrevételeit (gyakran indulatos megjegyzéseit) csak a legbizalmasabb viszonyban álló barátaihoz írott leveleiben fogalmazza meg. Mondhatnánk: „titokban”, ha nem tudnánk – s maga Kazinczy sem tudná –, hogy minden szava eljut annak a szűk literátus körnek a tagjaihoz is, akiket bírálata célkeresztjébe állít. Az a lélektani dráma, amely ebből konfliktusból kibontakozik, a környezetéből is felszínre hozza a lappangó ellentéteket. Döbrentei Gábor például Kazinczy trónfosztásában, Berzsenyi Dániel inkább Kölcsey vereségében „érdekelt”, és mindkettőjüknek alapos oka van, hogy legyőzendő riválisnak tekintsék pályatársukat. Hogy a mérkőzés mégsem az ő javukra dől el, abban *nem az irodalmi élet belső erőviszonyainak, hanem a közvélemény, a közgondolkodás újra felerősödő politikai érdeklődésének lesz döntő szerepe.*

Széchenyi fellépésével (1825) nyilvánvaló válik, hogy a nemzet kulturális identitása (nem mellékesen a magyar nyelvnek az elmúlt két évtizedben kivívott pozí-

³⁴ Kétségtelen, hogy élénk figyelemmel kíséri az országgyűlés eseményeit, és „Erdélynek akárhány politikusa is az ő Cserey Miklóshoz írott leveleiből” szerezhet azokról tudomást, de nem vállalkozik többre a „hírvivő” szerepénél. (Lásd KFL XX. 22, 87, 110, 185, 278).

³⁵ Esztendőknék kell eltelnie, amíg rádöbben, hogy maga az Íliász-per sem robbant volna ki, ha a Kölcseyvel szembeni már-már kóros bizalmatlansága miatt nem siklik el a plágium vádját igazoló tények fölött. Az „per” végkifejletét elsőként Váczy János foglalta össze Kazinczy Ferenc levelezésének XX. kötetéhez írott előszavában (KFL XX. XX–XXII).

ciója) nem őrizhető meg az ország politikai szuverenitásának garanciái nélkül, és hogy ez az axióma „megfordítva” is igaz.³⁶ A reformpolitikának éppoly szüksége van a szellemi életet organizáló értékrend szilárdságára, miként a magyar nyelv és a magyar irodalom ügye mellett elkötelezett politikusokra. Miközben az alkotók vetélkedéseinek hírértéke és a táborok közötti viszálykodások „zászlóvivőinek” művészi/szakmai presztízse ilyen helyzetben lényegesen veszít közéleti súlyából, a békülés közérdekűvé minősülő gesztusai felértékelődnek: maguk is politikai tényezőkké válnak.

Az 1820-as évek második fele irodalmi életének csaknem minden szereplője tudja, érzi és érti ezt, de a két protagonista – Kazinczy és Kölcsey – között már túl nagy a távolság ahhoz, hogy akármelyikük a békekötés kezdeményezőjeként lépjen fel. Ez a szerep – a fentebb már szóba került – Toldy Ferencre vár. Láthattuk, hogy az önmagának kijelölt feladat elvállalására elsősorban személyes becsvágya sarkallja, de – még ha okkal ütközünk is meg kórosnak minősíthető egocentrizmusa megnyilvánulásain,³⁷ nem vonhatjuk kétségbe a két lángelméjű barátja iránti rajongásának őszinteségét. Ő lesz az, aki aggódva követi nyomon eszményképei egymástól való eltávolodásának híreit, s aki elszánja magát, hogy – mestere neheztelésének kockázatát is vállalva – az ügyész és az ügyvéd szerepét egyszerre vállalja „ügyfelei” kibékítése céljából.³⁸ Vállalkozása valószínűleg esélytelen lenne, ha dramaturgiai érzéke nem segítené abban, hogy a „periratok” szakértői kommentálását megelőzően felperes mestere önimázsát a legérzékenyebb pontján sebezze meg. Ezt írja a Kazinczynak címzett, 1827 február 5-i levelében: „...Kölcsey [...] az én ítéletem szerint nem érdemelte azt a bántást, melylyel őtet [...] illetted. [...] *én pedig félek: Ti soha nem nyilatatok meg egymás előtt teljesen*” (kiemelés tőlem: K. F.). Kazinczy első reakciója egyszerre mentetőző, öngigazoló és elhárító,³⁹ de hamarosan megérti: barátja nem azt kívánja tőle, hogy fojtsa el magában a Kölcseytől elszenvedett kezelhetetlen sérelmeit; „csupán azt”, hogy legyen nyitott *beszélőviszonyuk*

³⁶ „Az 1825-7. országgyűlésnek a magyar nyelv ügyében tanúsított felfogása a jobb jövő reményével tölti el nemzetünket. A főrendeknél, mint ismeretes, Széchenyi gr. már magyarul beszél, sőt az aradi főispán, Wencheim József b. is »magyar nyelven adja elő vélekedését«, ami szintén táplálja a követek azon reményét, hogy »talán csak lesz valami sikere a nemzetiség föllevenítésén való igyekezetnek«” (KFL XX. V).

³⁷ Toldy Ferenc személyiségének és szerepeinek „homályosságáról” lásd Dávidházi Péter 2004: 251, 295; 1996: 355–65.

³⁸ „Fájdalom fog el, midőn látom, miként a két leg-szeretetre-méltóbb ember egymást félre érti! Bátorodom hinni, hogy competens bíró vagyok ez ügyben, mert ismerem azt jóformán, s mind a két félt igen szeretem; de nem látom okát, miért vonod meg Kölcseytől régi szeretetedet” (Toldy F. – Kazinczynak. Pest, március 28. 1827., KFL XX. 227).

³⁹ „Maglehet, édes barátom, hogy én Kölcseyt nem ismerem. Nékem elég, hogy én Tasszói makacs elborulású emberektől irtózom. Nem fogom soha felejteni, mennyi örömet, mennyi barátságot köszönhetek neki, 's hogy első Kunstphilosoph köztünk, s tőle gyönyörű darabokat vevénk, és fogunk venni; de én makacs elborulású emberrel egy fedél alatt nem lehetek [kiemelés tőlem: K. F.], 's az olly embert, a'ki esztendőig nem engedi magát ostromim által megvétetni, 's nem is felel leveleimre, 's másnak vádol, nem magamnak, nem szeretetem” (KFL XX. 207).

helyreállítására. Néhány nappal később írott levelében már késznek mutatkozik e kívánalomnak megfelelni: „...szeretném, ha jelen volnál, mikor meg fogom ötet látni. Ő nekem rokonom, s barátom volt. Ezt felejtani soha nem fogom. Még inkább nem hogy Kunstphilosoph, a’ millyen nálunk nincs; leginkább nem, hogy barátja Szemerének, ’s gyönyörű lelkes Dalköltő, – ’s ha mind ez nem volna is, Ember” (Kaz. F. Toldy Ferencnek. 1827. febr. 11., KFL XX. 211).

Kazinczy Kőlcseyhez írott utolsó levelében (halála előtt néhány hónappal), amely újra az „Édes Uram Ősém!” megszólítással kezdődik, és a recenziálásra váró könyvekről szól, leírja ezt a mondatot: „Az összeütődéseket, ha megestek, feledni kell a’ jók körül: csak a’ rosszaktól kell egészen elvonni magunkat. Mert végre is mit nyerünk vélek?” (Kaz. F. Kőlcsey Ferencnek. 1831. márc. 24., KFL XXI. 499).

Toldy Ferenc békítő akciója és Széchenyinek a közös ügyükre hivatkozó gesztusa egyaránt eredményesnek bizonyultak.

*

Amikor a Kazinczy-centenárium (1859) pesti rendezvényeinek német tudósítója sérelmezi, hogy cikke publikálást követően „a *Die Presse* azon számát, amelyik [...] pesti tudósítást tartalmazza, [...] némely kávéházakban tüntetően elégették”, értetlenül reagál a tettesek „beteges ingerlékenységére”. Indignáltan jegyzi meg: „A parlamentarizmusban oly jártas magyaroktól jobbat várt volna az ember. Vagy tán azt gondolják, hogy ezzel megingathatják politikai álláspontunkat?” Úgy ítéli: „Éppen az élénk nemzeti tudat és az, hogy Magyarországon viszonylag hamar felvirágozott az irodalom, bizonyítja”, hogy „a nemzeti fejlődésnek nem állták útját”. A döblingi Széchenyi így reagál az újsághíre: „Ez egészen mást bizonyít, nevezetesen azt, hogy minden elképzelhető akadály ellenére sem lehetett a magyarság felvirágzásának útját állni” (Fenyő Ervin szerk. 2001: 31). A németül írott naplóbejegyzést Kazinczy valószínűleg így értékelte volna: „*magyar beszéd*”.

6. Összegezés

Kiinduló kérdésünkre visszatérve leszögezhetjük: a magyar beszéd, a magyar szó és a magyarul szólás értelmén töprengő Kazinczy nem a *Debreceni Grammatika* ellenében egykor kifejtett nézeteit kívánta felülbírálni, hanem egy új szerep vállalására készülve egy új kihívással: a nyelvhasználat gyakorlati, aktuális követelményeivel szembesült. Olyan történelmi helyzetben készült Pestre, amikor el kellett dölnie, hogy az ország önállóságát garantáló reformpolitikai célok összeegyeztethetők-e az öntörvényű magyar kultúra létfeltételeivel, és amelyben még személyes aktivitásán is múlhat, hogy egész életművével hozzájárulhat-e a történelmi vállalkozás sikeréhez. Azt is pontosan tudta, hogy a rá váró szerep kudarcra lenne ítélve, ha nem tudná mozgósítani azt az erkölcsi tőkét, amely a korábbi évtizedek során személyes kapcsolataiban halmozódott fel. Nemcsak arra kellett törekednie, hogy bizalmas viszonyba kerüljön a politika főszereplőivel, hanem arra is, hogy visszaszerezze,

illetőleg kivívja írói tekintélyét fiatalabb barátai és az új írónemzedék képviselőinek a körében. Mindez pedig jól működő, őszinte beszélőviszonyt feltételezett. Két évtizeddel korábban abban a kérdésben kellett állást foglalnia, hogy mi legyen a magyar irodalmi nyelvi norma mintája, most az írott és az élő beszéd közösséget teremtő, közéletet formáló hatásának titkát kutatja. A nyelvi norma forrásának akkor – az élő köznyelv mellett érvelő debreceniekkel szemben – az anyanyelvű irodalmi örökségért tört lándzsát, most a személyes kapcsolatokat működtető *magyar beszéd* hatásában méri a nyelv erejét. Akkor azt hangsúlyozta, hogy „Szépiró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen” (Kazinczy 1817: 12), most a *magyar beszéd magyar lélekre* ható mozgósító erejét méltatja. Ide kívánczik az a megjegyzése, amelyet Széchenyi beszédeinek hatására vet papírra: Széchenyi „[i]gen tiszta magyarsággal és igen bölcsen, de nem lángoló beszéddel szóla sokszor tanácskozásainkban. A nem lángolás alatt csak azt értem, hogy beszéde nem sietve megyen. Mert a beszéd értelme igenis láng” (kiemelés tőlem: K. F.)

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány tükrében*. Nyelvtudományi Értekezések 113. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró Ferenc 2010. *A legnagyobb pennaháború*. Argumentum, Budapest.
- Bódi Katalin 2005. Kazinczy a múzeumban – Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú cikkeinek értelmezési esélyeiről. *Irodalomtörténet* 97: 3–30.
- Derrida, Jacques 1997. *A másik egynyelvűsége*. Jelenkor, Pécs.
- Dávidházi Péter 1996. Párbeszéd korszakok határán – Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat?* Csonkai Könyvtár, Debrecen, 355–65.
- Dávidházi Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése – Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábrí Anna 2003. A rendi társadalom „rejtett dimenziói – A. Knigge ember- és társadalomismereti kézikönyve és magyar adaptációja. In: Alexa Károly (szerk.): *Polgárosodás és irodalom*. Kölcsey Füzetek III. Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Budapest, 17–38.
- Fábrí Anna megj. alatt. „*Olyan könnyű dolog a nevelés?*” *Eszmék és személyek gróf Teleki László neveltetésében*. Kortárs Kiadó, Budapest.
- Fenyő Ervin szerk. 2001. *Diszharmonia és vakság. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Gyapay László 2001. „*A tisztább ízlésnek regulájival*”. *Kölcsey kritikusai pályakezdése*. Universitas Kiadó, Budapest.
- von Humboldt, Wilhelm 1836/1975. Az emberi nyelv szerkezetének különbözősége és hatása az emberiség szellemi fejlődésére. In: *Nyelvelméleti tanulmányok*. Válogatta és az életrajzi jegyzeteket összeállította Péntek János és Teiszler Pál. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 13–37.
- Karácsony Sándor 1939. *A magyar észjárás*. Exodus Kiadás, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1987. *Az én életem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KazLev = *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXV*. Elektronikus kritikái kiadás. http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/kazlev.php.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Kossuth Kiadó, Budapest. <http://real.mtak.hu/5864/1/1159058.pdf> (Letöltés ideje: 2020. február 26.)

- Kelemen János 2006. A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv* 102: 391–400.
- KF = *Kazinczy Ferenc válogatott művei*. Szerk.: Bóka László – Király István – Szauder József – Tolnai Gábor – Waldapfel József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- KFL = *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI*. Közzéteszi Váczy János. Budapest, 1890–1911; XXII. (I. pótkötet) 1927; XXIII. (II. pótkötet) 1960.
- KFM = *Kazinczy Ferenc művei I–II*. Szerk.: Illyés Endre – Illyés Gyula – Juhász Ferenc. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Kiss Gábor 1998. *Magyar szókinccstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kosáry Domokos 1983. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulin Ferenc 1986. *Közéltések a reformkorhoz. Elvek és utak*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1995. *A magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Márkus György 1998. *Metafizika – mi végre?* Osiris Kiadó, Budapest.
- Mezei Márta 1994. *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Irodalomtörténeti Füzetek. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Miskolczi Ambrus 2009. *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*. Lucidus Kiadó, Kisebbségi Könyvek, Budapest.
- Neumer Katalin 1998. *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor – Ruzsinszky Éva 2007. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paul Ricoeur 1997. *Fenomenológia és hermeneutika*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Pletl Rita 2016. Nyelvi kérdések Széchenyi életművében (soknyelvűség, többnyelvűség, anyanyelvűség). In: Pletl Rita – Fazakas Noémi (szerk.): *Nyelvi és kulturális kölcsönhatások interdiszciplináris keretben*. Scientia Kiadó, Cluj–Napoca, 45–53.
- S. Varga Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai – A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szauder József 1960. Bevezetés. In: *Kazinczy Ferenc művei I*. Magyar Klasszikusok. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, VII–CXXVII.
- Széchenyi István 1978. *Napló*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Széchenyi István 2001. *Diszharmonia és vakság. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben. Különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Erdélyi Tudományos Füzetek).
- Szombath Attila 2009. *A föltétlen és a véges – A szabadság metafizikai rendszerének alapvonalai*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Teleki József 1817. *Eggy TÖKÉLLETES MAGYAR SZÓTÁR' Elrendeltetése, készítése módja*. In: *JUTALOM FELELETEK A' MAGYAR NYELVRŐL, A' MAGYAR NEMZETI MUSEUM 1815. 1816. 1817. ESZTENDEI KÉRDÉSEIRE. 1–2. KÖTET*. Kiadta Horvát István. A' Széchenyi Országos Könyvtár Örzője 'a' Magyar Nemzeti Museum mellett.
- Teleki József 1918. A régi és új költés különbségeiről. *Tudományos Gyűjtemény* II: 48–73.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 23–74.
- Veliky János megj. alatt. *A Kelet Népe vita és Széchenyi politikai iránya*. Ráció Kiadó, Budapest.

Kulin Ferenc

<https://orcid.org/0000-0001-8705-1529>

SUMMARY

*Kulin, Ferenc***Kazinczy and Hungarian speech**

Works in linguistic theory or historical linguistics, understandably, hardly ever mention the way Kazinczy's political thinking, and accordingly his critical views on society, developed over time, even though without analysing these, his language-centred concept of what a nation is cannot be made sense of, either. It is obvious that without his active participation in the debates on social, ethical, theological and historical-philosophical dilemmas of the strengthening of Hungarian middle classes and without the elaboration (and propagation!) of his views, taking sides with *conservative modernization* in a national setting, his writer's oeuvre, as well as the language reform movement that unfolded around his work, would be seen today as a curious side-track of cultural history. What role did Kazinczy play at the "beginnings of Hungarian democratic culture", what ideas did he have on moral virtues, and what values he followed in combatting Gergely Berzeviczy's views on economic and social politics? In the wake of his activities, what changes did the structure of public life undergo in Hungary? These issues were not entirely shunned by studies on his life and work, but mainstream historical scholarship did not pay adequate attention to them before the publication of a recent four-volume monograph written by Ambrus Miskolczy. That monograph, however, just like any significant scholarly achievement, is not only characterized by the actual results it presents, but also by the novel issues it brings to light.

Keywords: Hungarian language reform, linguistic norm, language philosophies, metaphysics, unity in diversity, Kazinczy and Kölcsey.

A Bihari gyermekmondókák vallatása

A *Bihari gyermekmondókák* (Faragó–Fábián 1982) az egyik leggazdagabb és szövegtípusok szerint leginkább strukturált gyermekfolklór-kiadványunk. Ihlető közege a történelmi Bihar vármegye (népiesen: Biharország) és sok tekintetben Arany János nagyszalontai, az irodalmi nyelvbe átáramló nyelvi hatása. A történelmi vármegye nagyobbik része a trianoni döntés nyomán Romániához került. Kiemelendő és külön értékelendő, hogy a bihari gyermekmondókák gyűjtése 1967–1976 között 34 településen, a kötet megszerkesztése és az anyag közzététele 1982-ben a romániai magyarság különösen nehéz időszakában valósult meg.

1. A bihari gyűjtés és előzményei: Arany, Viski, a Szendreyek és Kodály

A magyar folklórlingvisztikai, másként népköltészeti-nyelvi gyűjtés fontos és kisu-gárzó kiindulópontjának tekinthetjük a Bihar megyei Nagyszalontát, nyilvánvalóan Arany János Toldija (1846) kapcsán. A Toldi sikere, népszerűsége, nyelve többek kíváncsiságát fölkelte a forrás földterítésére, kutatására. Az egész Arany család, de mindenekelőtt fia, Arany László érdeklődése is a népköltészet felé fordult. 1862-ben jelent meg a 19. századi magyar folklórgyűjtemények legnagyobb hatású kiadványa, Arany László *Eredeti népmesék* című kötete. A második világháború után a Magyar Tudományos Akadémia pincéjéből előkerültek olyan kéziratok, amelyek e kötet alapját képezhették. Kiderült, hogy a szövegeket Arany Jánosné Ercsey Julianna és gyermekei, Arany Julianna és Arany László jegyezték le valószínűleg az 1850 és 1862 közötti időszakban (Domokos–Gulyás 2018; Balázs 2019). A „családi” indíttatás után, az Arany-kultusz folyamánként a 20. század elején elkezdődött a néprajzi-folklorisztikai kutatás. Először Viski Károly néprajztudós személyében, aki a nagyszalontai gimnáziumban tanított 1909 és 1912 között. Ezt írta ennek kapcsán: „sokat foglalkoztam Arany költői nyelvével s nyelvének, költészetének Szalontával való kapcsolatával. Tanítványaimat gyűjtőmunkára képeztem ki, e kezdeményezés eredményei – távozásom után – ottani tanár utódom, Szendrey Zsigmond tevékenységében jelentkeztek” (Viski 1941). Szalontai munkálkodásának betetőzése az *Arany népe* néprajzi kismonográfia (Viski 1919), amely a későbbi nagyszalontai Arany-múzeumnak a megalapozását szolgálta. Viskit Szendrey Zsigmond néprajzkutató követte, aki 1912 és 1918 között tanított a nagyszalontai gimnáziumban. Őt ugyancsak megfogta a hely szelleme, és a finnugrisztikai érdeklődése itt fordult az Arany-hagyományok és a néprajz felé. A fordulatot Dánielisz Endre ezzel magyarázza:

„Szendrey Zsigmond tekervényes vargabetűk után, harminchárom évesen érkezett a bihari parasztváros új főgimnáziumának magyar–latin katedrájára. Korábbi finnugor nyelvészkedése egyáltalán nem jelezte érdeklődésének a néprajztudomány elméleti és gyakorlati kérdései felé való fordulását. Mégis, miként magyarázható, hogy a letelepedését követő hetekben, hónapokban már a helyi hagyományok összegyűjtésének, megőrkítésének széles körű mozgalmát irányítja? Berze Nagy János a még teljessé-

gében pompázó hajdúvárosi népi kultúrát említette az életutat eldöntő okként barátja halálára írott nekrológjában: »Szendrey Zsigmond szakadatlan munkában telő tevékenysége nagyszalontai tanárkodása idején indul meg. Bizonyára nem véletlen, hogy a népi és történelmi hagyományokat lehelő hely s a szalontai magyar élet megragadja az ifjú tanár figyelmét, s azt a hagyományokra irányítja, hogy azoktól többé soha el ne szakadhasson... Szendrey Zsigmond élete ettől fogva a magyar néprajznak van eljegyezve s alig van azóta az Ethnographiának száma, amelyből kisebb vagy nagyobb dolgozata hiányoznék.« Szerintem az Aranyt is büvkörébe vonó »beszédés monda«, a szalontai nép tiszta, ép és erőteljes nyelve, s az emberek hétköznapi életét irányító, megszépítő hagyomány és szokás alapot és kifutási lehetőséget nyújtott a ráérző kutatóknak, azonban a döntő okot én másutt keresem» (Dánielisz 1981: 202–3).

Dánielisz Endre azonban a hely szellemén túl a korszellemben is keresi a magyarázatot, és erre bizonyítékot is talált.

„A tízes évek eleje fordulópontot jelentett az értelmiségiek legjobbjainak a népélet és a népi kultúra iránti magatartásában. Tanárok és diákok, falusi papok és tanítók áldozták szabad idejüket a népi hagyományok lejegyzésére. A mozgalom esze-lelke Sebestyén Gyula. A nagy szervező figyelme – föltehetően még Viski idejében (s talán épp neki köszönhetően) – Szalonta felé fordult, s az érkező Szendreynek már csak a reá váró és egyéniségéhez, tudományos alkatához illő szerepet kellett betöltenie. Véleményemet igazolja az a tény is, hogy néhány héttel Szendrey jövetele után megalakították a Folklore Fellows (Néphagyománykutató Nemzetközi Tudományos Szövetség) nagyszalontai fiókját. Vezetőjévé a frissiben érkezett irodalomtanárt jelölték, akit Tatár Balázs, a gimnázium igazgatója és Debreczeni István helybeli református lelkész részesített erkölcsi, eszmei támogatásban. Ők egyébként az immár három évtizede működő Arany Emlékegyesületnek is választmányi tagjai voltak. Így válik még érthetőbbé az a tény, hogy az egyesület vezetősége épp ekkor, 1912-ben határozta meg az elkövetkezendő időkre szóló célkitűzéseit, s többek között kimondta: »Az egész világon megindult mozgalom: a néphagyomány emlékeinek összegyűjtése (Folklore Fellows) hazánkban éppen mostanában kezd nagyobb arányokat ölteni, midőn az ország különböző részein, iskolák és egyesületek támogatásával, vidéki gyűjtőszövetségeket alakítanak. Ilyen szervezését a központ nálunk is tervbe vette s alkalmasabb talaj alig lehetne más, mint Nagyszalonta... E munkát megindítani, vezetni, vagy legalább támogatni egyesületünknek leendő méltó feladata...« A felsorakoztatott tények nyomán szükségszerű következményként fogadhatjuk el, hogy az egykori finnugor nyelvész érdeklődési köre éppen Nagyszalontán és 1912 után váltott át a folklór irányába» (Dánielisz 1981: 203–4).

Ráadásul Szendrey Zsigmond fiára, Ákosra is nagy hatással volt tanár édesapja, a nagyszalontai lét, a népköltészet és természetesen Arany János. A Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat *Nagyszalontai gyűjtés* Gyermekjáték fejezete (Szendrey Zs. 1924: 164–78) a szerkesztő, Szendrey Zsigmond akkor II. osztályos kisfiának, Szendrey Ákosnak, a későbbi jeles folkloristának a gyűjtése, ahogy a kötet Sebestyén Gyulától írt előszavából kiderül:

„Fia, a kis II. osztályos Ákos, annyira föllekesedett a diákoknak szónokoló budapesti úr [valószínűleg Sebestyén Gyula, B. G.] tanításain, a kezébe nyomott Tájékoztató uta-

sításain és az ifjúsági pályadíjak kinyomtatott lajstromának csábító ígéretein, hogy a munkából részt kért édes atyjától. A pályázatra a parányi gyűjtő szolgáltatotta be a legértékesebb gyűjtemények egyikét. Az okos apa, ismervé fia rátermettségét, olyan teret jelölt ki számára, amelyen egy ilyen kis fiú csakugyan sikeresebben tud gyűjteni, mint akár az apja, vagy más öreg folklorista. [...] A kis *Szendrey* »dajkarímek, gyermekdallók, játékok és játékmondókák« gyűjtésére vállalkozott. Nyakába vette tehát Nagyszalonta minden játékerét s üres óráiban a céltudatos kutató éberségével eljátszatott és elmondott, aztán megtanult és pontosan lejegyzett minden forgalomban lévő vagy már feledésnek indult rigmust és játékot. A készséggel segédkező játszótársak természetesen egész Nagyszalontát felhajszolták s a kis gyűjtő gyűjteménye elvégre teljessé lett” (Sebestyén 1924: XIII).

Csakhogy a *Nagyszalontai gyűjtés* társszerkesztője – Szendrey Zsigmond mellett – Kodály Zoltán volt, aki ugyancsak megfordult Nagyszalontán (Szendrey–Kodály 1924). Állítólag Sebestyén Gyula ötlete volt, hogy az Arany-centenáriumra készülődő Nagyszalontán népzenei gyűjtést folytasson: „Mivel Szalonta nagy szülőltjének, Arany Jánosnak csodálatos ritmusérzéke a népköltésben gyökerezett, 1916-ban felkértem kitűnő zene-folkloristánkat, Kodály Zoltán zeneakadémiai tanárt, hogy a diákok és tanáraik által gyűjtött szövegek dallamait is jegyezze le, s kötetünk kiegészítéséül szerkesszen egy zenei függelékét.” (N. Tóth 2001). Kodály Zoltán így emlékezett: „A közlendő dallamokra nézve azt az irányítást kaptam, hogy lehetőleg azt válogassam össze, amit Arany János ismerhetett.” Kodály Zoltán huszonhét füzetnyi szöveg áttanulmányozása után 1916-ban három hetet töltött Nagyszalontán, és – némi nehézségek árán – igyekezett összegyűjteni a dallamokat (N. Tóth 2001).

A bihari, nagyszalontai folklórhagyományok egyenes vonala tehát: Arany János és családja (Arany László), Viski Károly, Szendrey Zsigmond, Szendrey Ákos és Kodály Zoltán. A nagyszalontai folklórgyűjtések, kiadványok hatással voltak az 1970-es években indult újabb nagy közösségi vállalkozásra, a gyermekfolklór, azon belül a gyermekmondóka-gyűjtésre. A nagyváradi *Fáklya* című folyóirat 1976-os felhívására (a romániai) Bihar megye 34 településéről 169 pályázat és 7000 gyermekmondóka-változat érkezett. Az 1979-ben megismételt felhívásra már csaknem 10 000 mondóka gyűlt össze. A *Bihari gyermekmondókák* című kötetben foglalt anyag végső száma: 70 helységből 10 915 mondóka (egészen pontosan mondókák és variánsaik). A legnagyobb számban a következő településekről érkezett anyag: Cséhtelek, Érbogyoszló, Érmihályfalva, Margitta, Nagyszalonta, Nagyvárad, Szalacs, Tenke. Nagyszalontáról 17 gyűjtésből 625 mondóka került a kötetbe. Csak összehasonlításként: Nagyváradon 44 gyűjtésből 839 mondóka lett beküldve. Ahogy a kötet bevezetőjében megjegyzik: „Aligha akad Erdélyben még egy olyan megye, ahonnan bármelyik magyar népköltési műfajt ily tömegben sikerült mostanáig összegyűjteni és archívumban tárolni” (Farágó–Fábián 1982: 11). Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a *Bihari gyermekmondókák* folklórlingvisztikai szempontból az egyik legteljesebb és legjobban strukturált gyermekmondóka-anyag. Ennek bemutatása a mostani tanulmány tárgya.

2. A gyermekmondóka: kötött, ritmikus (zenei) szöveg

Kodály Zoltán folklórlingvisztikai gondolkodására hatással volt a nagyszalontai gyűjtés. *Gyermekjátékok* címmel jelent meg a Magyar Népzene Tára sorozat I. kötete, amelynek előszavát Kodály írta. Kodály több munkájában is foglalkozott zene és nyelv genetikai kapcsolatával, illetve a zene szerepével a gyermeki fejlődésben. Fontos észrevétele, amely addig nem volt ennyire egyértelmű, és elsöre furcsának is tűnik, hogy a gyermekfolklor a folklor legarchaikusabb rétege: „Minden ország kutatója egyetért abban, hogy a gyermekhagyomány őrzi a legrégebbi elemeket a néphagyományban” (Kodály 1993: 220). A különböző kulturális jelenségek közös gyökereik: „Kutatóink eddig nem ismerték fel a gyermekdal jelentőségét. Gyermekrajz, gyermeknyelv, párhuzamos gyermekpsychológia. [...] Gyermekhagyomány – gyermekalkotás...” (Kodály 1993: 223). A gyermekfolklorban megőrződtek a felnőttvilágból kiesett jelenségek, például: „Gyermekjátékká süllyedt népszokás, vallásos (szövegek), táncok, táncterminusok” (Kodály 1993: 219). A gyermekfolklorban tanulmányozható az ősi szinkretizmus, az a jelenség, amelyben még nem váltak szét a különböző kulturális és tudatformák: „A gyermek nem zenél: osztatlan egység az ének, tánc, játék” (Kodály 1993: 226). A gyermekfolklorban tetten érhető az alkotás keletkezése, átadása, átalakulása: „A népdal psychológiájának tanulmányozására legalkalmasabb a gyermekdal, mert itt mintegy »in statu nascendi« tárul elénk. Szinte előttünk folyik le a bomlás, új alakulás, romlás, bővülés, kopás, zsugorodás, új változat születése; látjuk miből mi alakul. Ősrégi és vadonatúj elemek megférnek, vegyülnek, majd szétválhatnak” (Kodály 1993: 219). A folklorműködés (és nyelvkeletkezés) egyik alapvető módszere az ismétlés: „A kis motívumok változatlan ismétlése az egyik végtel. A gyermek egyes szavakat is szeret vég nélkül ismételni...” (Kodály 1993: 225). Ahogy a nyelvkeletkezés esetében is gondoljuk és modellezzük, ugyanúgy történik minden kulturális jelenséggel: az egyedfejlődés gyorsítva megismétli a fajfejlődés főbb mozzanatait: „A gyermek életében újra lejátszódik a múlt. Mikor már túl van a határozatlan hangmagasságon, 2–3 hangnyi dallamaival a primitív népek fejlettségi fokán halad keresztül. Majd bővül hangkészlete, finomul ritmusa, hallása. Mire felnő, eléri környezete felnőttjeit, a fejlődés új útja nyílik meg előtte: tanulj fiam, légy okosabb apádnál...” (Kodály 1993: 226). Kodály szerint a gyermekmondóka „a gyermekdal – rendszerint dallamtalan – oldalhajtása” (Faragó–Fábián 1982: 13). A gyermek világában mindenkinek feltűnik a ritmus szerepe, ráadásul a mozgáshoz való kötöttsége. Azt is megállapítja, hogy a gyermekmondókáknak a felnőttek folklorjában is megvan a folytatásuk vagy megfelelőjük (Faragó–Fábián 1982: 174). Részfelfoglalásként tegyük hozzá a kötet szerkesztőinek előszavából Goethe gondolatát: „A gyermek mindenből mindent tud csinálni...” (Faragó–Fábián 1982: 18).

A mondóka az emberi élet folyamatos kísérőjelensége, kialakulása a nyelvhez köthető: ritmikus ismétlés, és Fónagy Iván termékeny kifejezésével: élvezetes struktúra, örömalakzat (Fónagy 1990: 36). Azt már én teszem hozzá, hogy az öröm genetikusan kódolt (magunkkal hozott) és sajátos (egyébként nemcsak emberi!) ösztönzőelem. Valamennyi alapszükségletünk kielégítését örömmérsék követi, csakúgy, mint az alapszükségletekre ráépülő, azokból továbbfejlesztett kulturális szükséglet-

teket. Ebből fakadóan: az öröm az életműködés alapvető mozgatója. És mindegyik esetben fölfedezhető a ritmikus ismétlés (sport, tanulás, étkezés, szeretkezés, szokások). Az ember önkéntelenül, spontán módon és tudat alatt is gyakorolja a ritmust, amelynek nyelvi formája lehet az ismétlés (hang-, szó-, mondat- és gondolatismétlés) és ennek számos variánsa (alliteráció, duplikáció, figura etimologica, gradáció, halmozás, iteráció, kiazmus, paralellizmus, reduplikáció, refrén, rím, szinonímia) (Szathmári 2008: 322); esetünkben leginkább a rigmus. A gyermeklét teli van ilyen önkéntelen rigmusokkal, majd ezeket jórészt elfelejtjük, és a gyermek vagy unoka születése hívja elő ismét őket. De a felnőtt életben is rengeteg ilyen vagy ehhez hasonló rigmust használunk.

- (1) Családi rigmusok: *Mi lesz ma ebédre? Édes, kedves krumplileves. – Ki lesz ma a Dani? Ki fogja a szemetet lehordani* (saját gyűjtés).
- (2) Népies, rigmosos helyzetmondatok: *Mit néző? Nem vagy te intéző?; Ne nézzé! Kérdezzé!; Elnézést, szabad egy mellnézést?; Falu végén templom, hogy bemelegyek-e, nem t'om!; Az a lényeg, hogy tapadjon a bélyeg...* (saját gyűjtés).
- (3) Táncrigmusok (csujogatók): *Jaj de sáros ez az út, / Vót szeretőm, de megunt; Vót szeretőm tizenhat is, Most jó lenne még egy vak is* (Kallós 1973: 107–8).

A rigmusban rejlő ismétlésségnek és ebből fakadó ritmusosságnak élettani alapja van: valamilyen motorikus (ütemesen visszatérő) reflex, amely sokféle tevékenységnek, elfoglaltságnak (lábrázás, rángatás, számolgotás, firkálgatás,¹ mantrázás) a kiindulópontja.

3. Strukturális megközelítés: szövegtípus, miniverzum

A *Bihari gyermekmondókák* 17 tematikai egysége az emberi világ miniuniverzuma, szójátékkal élve: miniverzuma.² Ezek a következők:

1. dajkarím; 2. időszámítás; 3. időjárás; 4. állatvilág; 5. növényvilág; 6. hangutánzók; 7. gyermekkonyha; 8. számolósdi; 9. nyelvgyakorló, nyelvtörő; 10. varázsmondóka; 11. mesemondóka; 12. csúfoló; 13. beugrató; 14. civódó; 15. játékmondóka; 16. kiolvasó, kiszámoló; 17. egyéb.

¹ „Az önkéntelen firkák formai szempontból felölelik az ember foglalkozásának, érdeklődési körének, élethelyzetének, képességei megnyilvánulási területének minden ágát. Keletkezésük kutatásánál [...] figyelmet kell fordítani a mindenkor fellelhető játék-motívumra. A játékos fantázián túl a művészi fantázia megnyilvánulásai is fellelhetők. [...] állíthatjuk, hogy az önkéntelen rajzolgatás nem egyéb, mint bizonyos primitív művészi törekvéseink kiélése” (Szászi 1943: 45–6).

² A *mini* és az *univerzum* szavakból alkotott *miniverzum* szót (*miniversum* formában is) eddig főleg a gyermekek számára létrehozott játszóházakra, programokra, illetve bányászattörténeti kiállításra használták.

A mondókák felölelik a természeti és humanizált környezetet (növény- és állatvilágot, időjárást), a szocializációt, azaz a társadalomba való belenövést (nyelvtanulás, számtani műveletek, társas viszonyok, játék, a felnőttvilág gyermeki leképezése, pl. gyermekkonyha). Egyes típusok a nyelv- és kultúrakeletkezés korai szakaszaira emlékeztetnek. Ilyen például a hangutánzás (egyres nyelvelméletek szerint a nyelv kialakulásában a hangutánzásnak döntő szerepe volt (pl. Renan, Geiger, Darwin, Steinthal, Max Müller, Hermann Paul, Wundt stb. vö. Sommerfelt 1974: 17–27). A nyelvelsajátítás folyamatában kapnak szerepet a dajkarímek, a nyelvgyakorlók, a nyelvtörők. Ugyancsak a kezdeti kulturális formáig vezetnek vissza a varázsmondókák, a mesemondókák, sőt a számolósdi is. A gyermekmondókákból kirajzolódik egy bináris világkép: természet és társadalom, valamint a gyermeklét és felnőttlét ellentéte.

4. Funkcionális megközelítés

A gyermekmondókák funkciójukat tekintve a kulturális átadásban (tanulásban, gyakorlásban), lényegében a társadalmi szerepek újratermelésében kapnak kitüntetett szerepet. Fontos funkciójuk a társadalmi helyzet és normák kijelölése. A mondókák többnyire játékos szituációkba illeszkednek; sok esetben a felnőttlét viselkedésformáinak utánzását, gyakorlását szolgálják. És minden esetben szórakozást jelentenek, kísérőjelenségük, céljuk pedig: az öröm.

A mondókázás ösztönös jelensége mutatja, hogy valami nagyon ősi, talán a kollektív tudatalattiba nyúló jelenségről van szó. Erre nagyon sok nyelvi jel utal. A hangutánzás a legősibb kommunikációs-nyelvi jelenség. A felnőttvilág gyermeki leképezésének játékos formája a gyermekkonyha (ehhez hasonló a szülői vagy orvosi szerep eljátszása), amelyek felkészülést is jelentenek a felnőttkor szerepeire. Ösztönös jelenség, de didaktikus hagyomány nyoma is felfedezhető a számolósdiában, valamint a nyelvgyakorlókban és talán a mesemondókákban is.

A mai társadalomban annyira érzékeny kirekesztés, az egyenlő bánásmód és egyenlő esélyek törekvésének nyoma sincs a gyermekfolklórban. A gyermeki világ, ahogy a mondókák is tükrözik, folyamatos versengést, a gyengébb legyőzését, a megszokottól, a normától való eltérés elutasítását mutatják. Ilyen mondókák például a senkit sem kímélő, szókimondó csúfolók. Két összetevővel magyarázhatjuk ezt: evolúciós védelem az eltérésekkel szemben, esetleg a gyermeki világ még a biológiai evolúció talaján áll, a kulturális evolúció fokozatos szocializációval kezdődik, amelynek során lépésről lépésre tanulja meg a gyermek, hogy a csúfolódás, kirekesztés nem kulturált dolog. Aligha kulturált, aligha korrekt (főleg nem politikailag korrekt), de a gyermekfolklór tele van csúfolókkal: névcsúfoló, falucsúfoló, fiú- és lánycsúfoló, számárcsúfoló, lustacsúfolók, valamiféle „hibával”, vagyis fejlődési, személyiségi sajátossággal rendelkezők csúfolásával: síró, nyafogó, kényeskedő, cifrázkodó, gőgös, hazug, pletykás, árulkodó, sugdolózó, kíváncsi, kotnyeles, részeges, szurtos, mocskos, taknyos, kövér, kopasz, foghíjas stb. Ezek egyfajta normatív, társadalmilag elfogadott értékrendre való fókuszálást, figyelemirányítást fejeznek

ki. Vannak még a beugratók is, amelyeknek funkciója a versengés: aki szóval győzni tud (ez a retorika alapja), az társadalmilag is előnyösebb helyzetbe kerül.

A gyermekfolklór, gyermekmondókák világa egyértelműen mutatja azt is, hogy a gyerekek kétneműek, fiúk és lányok, és a korunkban itt-ott fölvetett nemsemleges nevelés a kollektív tudatban, folklórban kódolt hagyomány ellenében működik.

5. Hangutánzás, állatvilág, zoomorfizmus

A gyermekmondókák világában föltűnően gazdag, sokrétű a hangutánzás. Ez ugyan-csak arra utal, hogy a gyermekfolklór sok archaizmust, közte a nyelvkeletkezés pil-lanatát örzi: természetesen leginkább „újrateremtés”, „újrafelfedezés” formájában. A gyermekmondókák körében a hangutánzás formái számos szövegtípusban megje-lennek. Ezek közé tartozik a természeti és emberi hangok utánzása. Például:

- (1) Dajkarím: *Így törik a diót: kop-kop-kop, Úgy meg a mogyorót: rop-rop-rop* (630. Szalacs); *Gyí, te csikó, Gyulára, A gyulai vásárra* (1034. Ant..., Nagyszalonta... stb.).
- (2) Időszámítás: *Giling-galang, Szól a harang* (1563. Asszonyvására... stb.).
- (3) Időjárás: *Csirr-csurr, csepegő, Esik, esik az eső* (1673. Cséhtelek, Tóti); *Liccs-loccs, locsogó, Esik eső, hull a hó* (1706. Cséhtelek).
- (4) Állatvilág: *Tas, tas, tas, Te kis kutya ne ugass* (1966. Hegyközszentmiklós); *Kukurigú, Kelemen, Mit leltem a szemeten?* (2047. Albis); *Liba mondja, gi-gá-gá, Elmegyek én világgá* (2087 Érkörtvélyes).
- (6) Hangutánzók: harang, vonat (mozdony), kerék, hangszer, béka, háziállat, madár (fecske, vadgalamb, rigó, gerle, pacsirta, bibic, seregély, fűrj, fácán, varjú bagoly), tücsök, dongó, egér, róka, farkas(üvöltés); egyéb: sarló, ka-sza, cséplőgép dobja, pipaszó, gyermeksírás.
- (9) Nyelvgyakorlók, nyelvtörők között a nyelvutánzók: *Tón a lúd átúsz* (3239. Nagyvárad).

Nagyon ősi kapcsolat, vonzás van a növény- és állatvilághoz, ennek nyelvi muta-tója a bio- vagy zoomorfizmus, a növények, de még inkább az állatok megszólítása. Szép számú adat és tekintélyes szakirodalom vonatkozik a csigahívogatókra (a *Biha-ri gyermekmondókák* kötetben: 1831–1881. sz. mondókák). Például:

Csigabiga, gyere ki, / Ég a házad ideki stb. (1846. Nagyvárad).

A *Csigabiga* mondókával kapcsolatban filológiai-álfilológiai vita keletkezett a kö-zösségi médiában (több éve sokan osztják-továbbítják a neten azzal, hogy az álta-lunk ismert formában nincs értelme a szövegnek, de ha kiegészítjük, akkor igen: „Az »ég a házad ideki«-ben az »ég« igazából nem tüzet jelent, hanem az eget. Mert úgy szól, hogy: »Csigabiga gyere ki, AZ ég a házad ideki.«”

Küllős Imola néprajzkutató ugyanott (Marinov 2017) ellenérvek felmutatásával igyekszik megmagyarázni: „a csiga-bigás mondóka úgy jó, ahogy régről tudtuk, tehát »az« nélkül”. Például már 1872-es gyűjtésben is így szerepel:

„Csiga biga, nyújtsd ki szarvad ! / Jőnek a tatárok. / Sós kútba vetnek, / Hat ökrörel kihúznak, / Malomkövel megnyomtatnak” (Magyar Nyelvőr, 1872).

Küllős Imola szerint a fenyegetések a csigacsalogatókban nem számítanak ritkaságnak, sőt ennél durvább változatok is léteznek. Vannak persze olyan állatos mondókák is, ahol a fenyegetés helyett csak a kérés/követelés hangzik el:

„Tücsök koma, gyere ki, / Szalmaszállal húzlak ki, / Házad előtt megsüllyedtem, / Hat ökröddel vontass ki!” (Kiss 2000: 13).

A mai racionalításra törekvő logika nem képes elfogadni a szabad asszociációkat, amelyeknek vagy van valamilyen misztikus gyökerük, vagy nincs, mert egyszerűen csak nyelvi játéknak tekinthetők. Nem kell föltétlenül észszerű magyarázatot keresni arra, hogy miért csalogatják ki házából a csigát, és fenyegetik tatárokkal meg különféle kínzásokkal; meg hogy hogy lehet hat ökre a tücsöknek. A lényeg a zoomorfizmus: az állatokkal való ősi együttműködés, beszéd (kommunikáció). (A „városi legenda” eloszlatajának leírása itt: Marinov 2017.)

6. Halandzsaszövegek – népetimológiák – folklorizmus

Léteznek kimondottan halandzsaszövegek, amelyeket nyelvi mintákra tudatosan tévesen hoznak létre. De léteznek rontott szövegek is, amelyek halandzsának tűnnek. Mindkét fajta halandzsaszöveg hallatán az ember jelentéskereső antropológiai beállítódása miatt nyelvi kompetenciájuk segítségével igyekszik „helyreállítani” a jelentést; ez több esetben nem helyreállítás, hanem „népetimologizálás”.

A közismert (ki)számlólok állítólag számsort rejtenek (az első három példa mutatja ezt; magyar és német számsor, magyar számsor rövidítve):

Egy, kettő, három, négy, / Józsi barát hová mégy? (5580. Berettyószéplak).

Ájn, cváj, dráj, / Melyik lábod fáj? (5584. Nagyvárad).

E, ke, há, né, ö, ha, hé, nyó, ki, lit / tie, tike, tihá, tiné, tiö, tiha, tihé / tinyó, tiki, hú, / Hue, huke, huhá, huné, huö, / huha, huhé, hunyó (5559. Bihardiószeg...).

Egyedem, begyedem, bébicske, / Hová mész, te menyecske? (5211. Fugyivásárhely).

Egyem, begyem, / Kettő, meddő, / Három, várom, / Katona Péter / Pitty (5576. Margitta).

Ecce-peccem, pimpalaré, / Szól a rigó, rakoncáré, / Cérnára, cinegére, / Hiss ki libám a mezőre (5256. Tenke).

Ecske-becske, bakkecske, / Terád jut a szerencse (5321. Köröstárkány).

Katona Imre ezt írja a kiolvasókról (kiszámolókról): „jelentős része halandzsá, mely varázsmondókát, idegenből átvett számsort stb. egyaránt őrizhet” (1979: 385). Létezik ugyebár a (valamilyen változatban) mindenki által ismert kiszámoló. Ez a bihari változat:

Apa cuka, funda luka, / Funda kávé, kaman-duka, / Apa-cuk, funda-luk, / Funda kávé, kaman-duk (5736. Margitta).

Voigt Vilmos (1975: 171) egy másik változatát idézi, és megjegyzi, hogy bár országosan ismert, de „a legnehezebben magyarázható”, „legrejtélyesebb” szöveg. A 12 elemű kiolvasót nem tudja biztosan számsorhoz kötni, és megjegyzi: „Persze, lehetséges, hogy eredetileg nem számsort takar, és az értelmezése valamely váratlan felismerés fényében egyszerűnek bizonyul...”. Egy grazi előadásomban (2010-ben) ismerttettem ezt a véleményt, mire egy felsőöri (Oberwart) hallgatóm az előadás után azt mondta, hogy ismeri ezt a kiszámolót, szerinte elferdített német szövegről van szó. A szöveg „megfejtése” vagy „értelmesítése”:

Apa cuka (A par cuka) = Ein paar Zucker
 funda luka = von der Luka
 Funda kávé = von dem Kaffee
 kaman-duka = kann man doch

Szabadon magyarul: 'néhány szem cukor, Luka községből, származó kávéba, lehet még...'. Meglehet, hogy ez is csak népetimológia, jelen esetben német. Hiszen a kiszámolóban található kávé is lehet népetimológia, csak magyar (Balázs 2012). Értelmetlen szövegeink mögött egykori értelem rejtőzhet, de meglehet, hogy már eredetileg is halandzsának, mai szóval „kamuszövegnek” készültek.

A folklórszövegek vándorlására, irodalomba való átkerülésére, alakulására (folklorizmusára, neofolklorizmusára) vonatkozó példa a *Bihari gyermekmondókákból* ismert egyik kiszámoló:

Szél-szál, szalmaszál, / Ecki-pecki-tengerecki Pál (5374. Erdőgyarak).

Több változata ismert: *szil-szál szalmaszál* (5373. Érkörtvéles); *egyki-betyki-tengerettyi Pál* (5375. Erdőgyarak); *icki-picki, Berecki* (5376. Gálospetri). Ezt a népi mondókát használta fel Tamkó Sírátó Károly több versében is, némi változtatásokkal (újvidéki származása kapcsán föltehetőleg a délvidéki folklórból vette a példát):

- (1) Tengerecki Pál: / Szil, / szál, / szalmaszál! / Merre jár a Pál? (Tamkó Sírátó Károly: *Tengerecki hazaszáll*, gyermekverskötet, 1975).³
- (2) (A vers egyik változata ugyanabban a kötetben) *Tengerecki hazaszáll*

³ Valamint ismert a Kaláka együttes feldolgozása is.

Szil, / szál, / szalmaszál! / Merre járt a Pál?
 Merre járt a / messzivágyó / jéghegyjáró / felhőszálló / Tengerecki Pál?
 Ment, amerre / szeme látott... / Bebolyongta / a világot / – s belefáradt /
 már.

- (3) Tamkó Sirató Károly: *Gyermek dal*⁴
 Szil szál / szalma szál, / fehér (mellű) testű lány, / merről késik a szeretőd,
 /Tengerecki Pál.

7. Mondóka és művészet

Fölvethető, hogy a mondókázás alapvetően játék, ám egyben korai művészeti tevékenység. Mivel alapja az ismétlés, a rigmus, amelynek kapcsolata van számos már említett élettani jelenséggel, befejezésül hangsúlyozni szeretném: kapcsolata van a művészettel. Hadd hozzak erre egy párhuzamot, amelyet a firkálgatás és művészi rajz között feltételez Szászi Éva. Karl Bühlerre (1930) hivatkozik: „a gyermekeknél a rajz fejlődési menete 4 fázisú. Az első fázisban az össze-vissza vonalak jelennek meg, ez az írás felfedezéséhez vezet, azután jön a szkematikus díszítés, majd az ú. n. alaprajz, tehát mikor a rajzba már rendszert visz és kiépíti azt, végül az élet-hű kép mutatkozik. Éppúgy a firkálásnál is – megfigyelésem szerint – meg lehet találni ezt a négy fázist aszerint, hogy a firkáló személynél a rajzolgatás milyen fokban tudatos” (Szászi 1943: 46). Hasonló fázisokat, fokozatokat a szóbeli folklór, így a mondókázás esetében is feltételezhetünk, hozzátéve, hogy mindenki tud és mond mondókákat, vagyis bírja a művészet alapjait, de nem lesz mindenkiből sem autentikus folklóralkotó, sem pedig profi művész.

SZAKIRODALOM

Balázs Géza 2012. Ismeretlen nyelvi tájak. In: Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügvelő. Tanulmányok Hoppál Mihály születésnapjára*. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest, 490–8.

Balázs Géza 2019. Domokos Mariann – Gulyás Judit szerk.: Az Arany család mesegyűjtéménye. *Magyar Nyelv* 115: 233–6.

⁴ „A 2012-ben elhunyt fotográfus, Vattay Elemér hagyatékából előkerült egy Vattaynak dedikált, harmadik Tengerecki-vers, aminek egy szerkesztett változata már korábban is ismert volt. Ennek itt az a címe, hogy »Gyermek dal«, de nem sok köze van a felhőn ugrándozó, bohókás álmodozáshoz, inkább a múlt század harmincas éveinek, mondjuk úgy, rögválóságához van köze, változatos halálnemekkel, itt-ott Rejtő Jenő-i morbidsággal és egy fehér mellű (vagy testű) nővel, aki hiába vár. [...] A gyakran gyermekversszerzőként elkönyvelt, József Attilával épp egyidős Tamkó Sirató Károly munkásságáról, a dimenzionizmusról, a glogoizmusról, a költő Adyhoz, Illyéshez, úgy általában a Nyugathoz, illetve Kassákhöz fűződő viszonyáról Petőcz András doktori disszertációjában olvashat többet” (Forrás: <https://444.hu/2014/12/10/szenzacios-irodalmi-lelet-kerult-clo-tengerecki-palt-leszurjak-egy-kocsmaban>).

- Bühler, Karl 1930. *Die geistige Entwicklung des Kindes*. Jena.
- Dánielisz Endre 1981. Szendrey Zsigmond nagyszalontai évei. In: dr. Kós Károly – dr. Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 202–18. Valamint: *Erdélyi magyar adatbank*, 202–218. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf12497.pdf.
- Domokos Mariann – Gulyás Judit szerk. 2018. *Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.
- Faragó József – Fábíán Imre (közéteszi) 1982. *Bihari gyermekmondókák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. (Linguistica, Series C, Relationes, 3.)
- Katona Imre 1979. Gyermekfolklor In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar folklór*. Tankönyvkiadó, Budapest, 375–91.
- Kiss Áron 2000. *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Holnap Kiadó, Budapest. (Reprint)
- Kodály Zoltán 1993. *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Válogatta, szerkesztette: Vargyas Lajos. Szépirodalmi, Budapest.
- Marinov Iván 2017. Tényleg az égboltra gondoltak eredetileg a csigabigás mondókában a tűz helyett? <http://www.urbanlegends.hu/2017/11/csigabiga-mondoka-az-eg-a-hazad-ideki-egbolt/>.
- N. Tóth Ida 2001. Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése. *Magyar Nemzet* 2001. október 15. Valamint: <https://magyarnemzet.hu/archivum/kulturgrund/kodaly-zoltan-nagyszalontai-gyujtese-4628609/>.
- Sommerfelt, Alf 1974. A nyelv eredete. Elméletek és hipotézisek. In: *A nyelv keletkezése*. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet összeállította: Papp Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szendrey Zsigmond – Kodály Zoltán szerk. 1924. *Nagyszalontai gyűjtés*. Kodály Zoltán közreműködésével szerk.: Szendrey Zsigmond. Kisfaludy Társaság, Budapest.
- Sebestyén Gyula, 1924. *A nagyszalontai gyűjtésről [előszó]*. V–XV. In: Szendrey–Kodály szerk. 1924.
- Szászi Éva 1943. *Az önkéntelen rajzolatásról*. Dolgozatok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai semináriumából 59. Révai Irodalmi Intézet nyomdája, Budapest.
- Szathmári István főszerkesztő 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Viski Károly 1919. *Arany népe. Arany tárgyi néprajzának vázlatja*. Az Arany Emlékegyesület kiadása. Nagyvárad.
- Viski Károly 1941. *Életrajzi vázlat*. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár 10191. Budapest.
- Voigt Vilmos 1975. Kishegyesi fonorejtvények. (Értelmetlen szövegek értelmezése.) *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* VII/23–24: 169–87.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Partiumi Keresztény Egyetem

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

SUMMARY

*Balázs, Géza***What *Children's Rhymes from Bihar* reveal**

The world and world view of nursery rhymes encompass the universe of nature and society, and constitute a kind of “miniverse”. Rhymes are live witnesses of the emergence of language and an integral part of language acquisition and foreign language learning today. They encapsulate ancient rites and primeval experience of mankind. Semiotic and anthropological linguistic analysis is able to reveal human history in a spiritual or magic sense that is hidden in nursery rhymes. The paper gives a detailed account of the tradition of folk lore collection that started in the wake of János Arany’s cult in Nagyszalonta and later in Bihar County. It shows possibilities of interpretation of nursery rhymes, their structural and functional traits, and the world view that emerges from them.

Keywords: nursery rhyme, Bihar, Nagyszalonta, Zoltán Kodály, recital, repetition, zoomorphism, nonsense text.

A nyelvi variativitás elméleti kérdései

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a nyelvi variativitás kérdéskörével foglalkozunk. A tárgyalt nyelvi jelenség részletes elemzése azért fontos és indokolt, mert bár ismert a nyelvészek körében, ám mind a magyarországi, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban elsősorban a nyelvi változékonyság (nyelvi variabilitás) kérdéskörén belül többnyire szociolingvisztikai elméleti keretben vizsgálják, kivételt ez alól az orosz szakirodalom képez. A szakemberek többsége, ha foglalkozik is a variativitás kérdéskörével, más jelentésben alkalmazza a hozzákapcsolódó szakterminológiát, a terminológiai többértelműség következtében pedig egyes esetekben átfedések vannak a variativitás és a vele szoros kapcsolatban álló lexikológiai jelentéviszonyok és más nyelvi jelenségek között. Ennek oka a kérdés más szempontú megközelítése, ezért munkánkban több variativitással kapcsolatos és tőle elhatárolandó fogalmat, nyelvi jelenséget is érintünk.

2. Nyelvi szimmetria és aszimmetria

A nyelvi variativitás témakörének leírását a szimmetria/aszimmetria dichotómia értelmezésével célszerű kezdeni. A szimmetria és aszimmetria olyan univerzálék, amelyek minden dinamikus rendszerre, így a nyelvi rendszerre is érvényesek.

A szimmetria az állandóság és az egyensúly megnyilvánulása a világ elemeinek együttlétezésében és kölcsönhatásában. Legfőbb jellemzői: a törvényszerűség, a rendszerszerű elemek közötti viszonyok megőrzése és az invariativitás. Az aszimmetriában az egészet alkotó rendszer részei közötti egyensúly ingadozása fejeződik ki (vö. Gak 1990, 1998).

A nyelvi szimmetria/aszimmetria dichotómiára már a görög sztoikusok is rámutattak, de tudományos igénnyel először Saussure és tanítványai, Bally és Karcevski foglalkoztak vele. Bally nyelvi szabályszerűségként írta le a kifejezendő tartalom és a nyelvi kifejezések közötti aszimmetriát (vö. Bally 1955; Harina 2008; Oszetrov 2009). Karcevski a nyelvi jel dualizmusáról szólva a szabályszerűséget hangsúlyozza: „A jelölő (hangzás, hangtest) és a jelölt (a funkció) folyamatosan elcsúszik a valóság lejtőjén [...] Ezek aszimmetrikusak: párban lévén (accouplés) a bizonytalan egyensúly állapotában vannak. A jelek rendszere ezen aszimmetrikus dualizmusának köszönhetően tud fejlődni a nyelvi rendszer: a jel »adekvát« pozíciója folyamatosan áthelyeződik (a jeleknek) a konkrét szituációhoz való alkalmazkodása következtében” (Karcevski 1965: 93; ford. Lőrincz J.).

Karcevski elsősorban a paradigmatisz tengelyen meglévő szimmetria/aszimmetria dichotómia leírásával foglalkozott a variativitás két típusában:

1. A variativitás a nyelvi szimmetriától való eltérés. A variativitás megjelenési formái változatlan jelölt esetében: allomorfia, beleértve a határeseteit is, valamint a szinonímiát és a szuppletivizmust, azaz a különböző töből képzett egyazon kategóriakifejező jelölőket, mint például a magyarban a *sok-több*, az oroszban a *плохой-хуже* 'rossz, rosszabb'; valamint a homoszémiát. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a felfogás nem tér ki a variativitás mint felettes fogalom alá sorolt különböző jelenségek közötti eltérésekre, így egy szintre kerülnek különböző, alaki és jelentés tekintetében is lényeges eltérést mutató nyelvi jelenségek, mint például a homoszémia, valamint a szinonímia is.
2. A variativitás megjelenési formái változatlan jelölt esetében: poliszémia, beleértve a határesetét, a homonímiát is (Karcevski 1965: 85–90; Harina 2008; vö. még Pete 2004). Ebben a rendszerben az alapvető problémát az okozza, hogy Karcevski a variativitás fogalmát igen tágan értelmezve a poliszémiát és a homonímiát is a variativitás körébe vonja, nem téve különbséget a különböző szemantikai jelentésvizonyok között.

Gak (1998: 47) a nyelvi jel aszimmetriájának jóval tágabb vizsgálati körét javasolja, amelyben az aszimmetria nem korlátozódik a paradigmatisz tengelyre, hanem kiterjed a szintagmatisz tengelyre is.

1. Az aszimmetria a szintagmatisz tengelyen a következő nyelvi jelenségeket foglalja magába:
 - a) egy tartalmi egység két vagy több formai egységgel kifejezve: analitikus szerkezet, kifejtett jelölés, frazeológiai egység;
 - b) két vagy több tartalmi egység kifejezése egy formai egységgel: kondenzáció, tömörített jelölés, jelöléskeveredés, kumuláció.
2. Szemiotikai területen a következő jelenségek tartoznak az aszimmetria körébe:
 - a) a várt formai jelölt hiánya meghatározott tartalmi egység kifejezésére: egyszerűsített jelölés, zéró morféma, ellipszis, elhallgatás;
 - b) a várt tartalmi egység hiánya megfelelő formai egység megléte esetén: deszemantizáció, tartalmilag üres jelek használata, szemiotikai jeltöbblet.

Meg kell jegyeznünk, hogy Gak a tartalmi egységet a jelentés szinonimájaként értelmezi. A szerző a következő aszimmetriajelenségekkel foglalkozik (vö. Gak 1998: 47):

1. Rendszerszintű aszimmetria. Például: a személytelen igék ragozása nem teljes paradigmában jelenik meg.
2. Szerkezeti aszimmetria. Például: a mondat szerkezete és jelentése között.
3. Funkcionális aszimmetria. Az adott nyelvi elem mit jelent és milyen funkciót tölt be a közlésben.
4. Dinamikus aszimmetria. Ez utóbbi a nyelvi elemek fejlődésének egyenlőtlenességét vizsgálja a nyelv történeti fejlődési folyamatában egy nyelven belül, illetve a rokon nyelvekben.

3. A nyelvi változás

Minden nyelv alapvető tulajdonsága a változékonyság. Ha elfogadjuk, hogy a struktúra a nyelv szíve, akkor a változás a lelkének tekintendő (vö. Wolfram 2006). Már Darwin evolúcióelmélete is számot ad arról, hogy a természetben folyamatos változások mennek végbe. Ez a változás a nyelvben is megfigyelhető, a rendszer szintjén azonban lassú folyamat, és az írott szövegekben nem mindig érződik (vö. Nádasy 2003: 3). Ennek ellentmondani látszanak az internetes közösségi oldalak szövegeiben megfigyelhető grammatikai és lexikai változások (Istók 2019).

A nyelvi változás mibenlétével kapcsolatban két lényeges nézőpont alakult ki. Az első szerint csak a strukturális következményekkel járó változás tekinthető változásnak (vö. Wardhaugh 2002: 169), ugyanis a nyelvi változás mindig szabályszerű és rendszerszerű. Szabályszerű, mert a nyelvi rendszert szabályok működtetik, rendszerszerű, mert a változás a nyelvi rendszer egészét érinti. A rendszer egészét nem érintő folyamatok nem tekinthetők nyelvi változásoknak (vö. Nádasy 2003). Ezen meghatározás alapján a szókincsbeli változások nem minősülnek nyelvi változásnak.

A másik – történeti szempontú – megközelítés szerint azonban a szókincs változásait is a nyelvi változások körébe kell sorolni: a nyelvi rendszernek vannak olyan azonos típusú elemeket tartalmazó részrendszerei, amelyek ellenállóbbak a változásokkal szemben, a lexémarendszer azonban a változások szempontjából nyitottabb jellegű, ami lazább strukturáltságának és sokirányú rendszerkapcsolatainak köszönhető (vö. Benkő 1988: 86–8).

A nyelvi változásnak különböző okai lehetnek: „A nyelvi változást lehetővé és szükségessé a belső nyelvi és a nyelvhasználati variáció, illetőleg a változatok és variánsok közötti beszélői választások teszik, mely utóbbiakat biológiai, lélektani és társadalmi tényezők irányítják. Ezért a nyelvi változások vizsgálata szempontjából a nyelvhasználati változatosságnak és a beszélői választások variálódásának a vizsgálata kitüntetett fontosságú” (Kiss 2008: 260). Azaz: „vannak a nyelvi változásnak olyan területei, jelenségei, amelyek nyelvrendszertani okokkal magyarázhatók (például a hangváltozások egy része), s vannak olyanok, amelyek társadalmiakkal (a szókincs bővülése, szavak kiveszése például)” (Kiss–Pusztai 2003: 26). Ennek értelmében szokás a nyelvi változás külső (nem természetes) és belső (természetes) okairól beszélni (vö. Sándor 2001; Wardhaugh 2002: 169–70). Ez a terminológiai kettősség azonban nem szerencsés, mert egyrészt nehéz eldönteni, hogy mi is számít valójában külsőnek és mi belsőnek, másrészt pedig azért, mert a külső és a belső okok elválaszthatatlanok egymástól, azaz a nyelvi elemek kettős beágyazottságúak. Az sem elhanyagolható kérdés, hogy külső okokon a társadalmi hatásokat vagy a más nyelvek, nyelvváltozatok hatásait értjük-e (vö. Bynon 1977: 108–67, 198–213; McMahan 1994; Romaine 1995).

A nyelvi változások közvetlen következménye, hogy a nyelvben egy adott időszakban egyszerre élnek a régi és az új jelenségek. „Mindennemű nyelvi változás, minden előzmény-következmény viszony egy időben, legalábbis a változás lezajlásának a kronológiai határain belül variációkkal jár együtt: az előzmény és a következmény szinkrón szembenállását, együttélését feltételezi” (Benkő 1988: 63–4).

A nyelv változásának tehát természetes velejárói a nyelvi rendszerben folyamatosan végbemenő konvergens és divergens mozgások (vö. Horváth 2004). Ezeknek köszönhetően jön létre a nyelvi variativitás, más kifejezéssel a nyelvi variancia, amelyeket a szakirodalomban egyes szerzők egymás szinonimájaként alkalmaznak.

4. Nyelvi variativitás

A nyelvi jelenségek variáns-invariáns korreláció szerinti tudományos megközelítése a Prágai Nyelvész kör fonológiai kutatásaival indult el, majd ennek alapján a kutatások kiterjedtek a többi nyelvi szinten lévő elemek vizsgálatára is. A Prágai Nyelvész kör kutatásainak részletes ismertetését a hazai nyelvészeti szakirodalomban elsőként Péter Mihály (1980) tette közzé.

A Prágai Nyelvész kör vizsgálatai a fonológiában rövid időn belül eredményeket hoztak, a magasabb nyelvi szintek variánsainak leírásával kapcsolatos kutatások azonban nem jártak egyértelmű sikerrel: az alapfogalmak még ma sem eléggé tisztázottak, emellett pedig sok a terminológiai többértelműség. Ezért a variativitás leírására szükségnek bizonyult minden korábban ismert nyelvészeti diszciplína.

A Prágai Nyelvész kört követően a variativitás kutatásában a stratifikációs grammatika jelentett előrelépést. A stratifikációs grammatika (vö. latin stratum 'lépcső, szint') a nyelvi rétegek kölcsönhatását írja le két végpont között. A két végpontot a „hiperszemémikus” és a „hiperfonémikus” rendszerek alkotják, amelyek között több szint létezik, az egyes szintek pedig átjárhatóak (vö. Máté 1998: 111). E tudományágon belül az első alapvetést a variánsok nyelvi funkciójával kapcsolatban a strukturalista nyelvészeti kutatásokat folytató Lamb (1962) munkájában találjuk. Lamb a nyelvi rendszer olyan modelljét igyekszik felépíteni, amelyben az egyes nyelvi egységek közötti szemantikai viszonyok játsszák a legfontosabb szerepet. Mivel az elemi nyelvi egységek és viszonyok különbözőképpen kombinálódnak, a különböző nyelvi viszonyok leírásában a legfontosabb funkciót az egyes szemantikai egységek közötti kapcsolatok jelentik. Ebben nem nehéz felismerni a funkcionális szemantikaimező-elmélet (vö. Bondarko 1990), valamint a későbbi kognitív nyelvelmélet alapjait (vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2004). Szintén itt kell megemlítenünk Lockwood egyik munkáját (1972), amelyben a nyelvi variánsok elméleti kérdéseivel is foglalkozik.

A variativitás kutatásában előrehaladást jelentett W. Klein *Variantengrammatik* című tanulmánya (1974), amely egy elméleti megalapozottságú szociolingvisztikai háttérű variációs grammatika létrejöttét jelzi. Klein kutatásaiban különböző nyelvi területeket vizsgált, és a változatok bemutatásakor makroszociális, szituatív, időbeli, térbeli paramétereket is figyelembe vett. A szerző azokat a fonológiai, morfológiai és szintaktikai szabályokat írta le, amelyek a variánsok létrejöttéhez vezethetnek. A variációs grammatika Hymes azon elméletét veszi alapul, amely szerint a beszélő nyelvi kommunikációs kompetenciája heterogén, a különböző változatokat különböző módon birtokolja és alkalmazza (vö. Hymes 1975).

A variációs grammatika kizárólag a standard német nyelvváltozatokat vizsgálja, a különböző német nyelvterületeken a különböző „nagyrégión”, úgynevezett areák

alapján elkülöníthető legnagyobb presztízsű változatokat. Ezek a nyelvjárási régióknál nagyobb területekre kiterjedő változatok. A variációs grammatika a lexikai variativitás mellett grammatikai kérdésekkel is foglalkozik: például szóalkotásmódok, szórend, a mondatrészek sorrendje a mondatban stb. Az irányzat hangsúlyozza, hogy nem érdemes nemzeti (országokénti) változatokról beszélni, hiszen egy nyelvi elem vagy forma használata szinte sohasem esik egybe az országhatárokkal (a témával kapcsolatban az alábbi internetes oldal nyújt átfogó képet: W1 = <http://mediawiki.ids-mannheim.de/VarGra/index.php/Start>).

A variációs grammatika mellett a variációs nyelvészet (Varietätenlinguistik) műszó használatával is folyamatosan találkozunk a német szakirodalomban, amely azonban továbbra is a szociolingvisztikai módszerű vizsgálatokat fedi le (vö. Sinner 2014; Elspaß–Dürscheid–Ziegler 2017; Dürscheid–Schneider 2019). Ezt támasztja alá, hogy a Varietätenlinguistik a Soziolinguistik szinonimájaként is megjelenik a szakmunkákban.

A nyelvi variánsok létrejöttének és működési módjuknak a leírásában a szociolingvisztikai kutatások sokáig meghatározóak voltak. A szekuláris nyelvészet – amelyet neveznek kvantitatív, valamint korrelációs szociolingvisztikának is, a magyar nyelvészeti szakirodalomban pedig élnyelvi vizsgálatnak – a nyelvi változásokat kutatva a különböző nyelvi változók (köztük a variánsok) működési szabályait, használati kötöttségeit írja le (vö. Trudgill 1997: 72, 74, 88, 89).

A kérdés terminológiai sokszínűségét jelzi, hogy a nyelvi variativitás leírását többnyire két, egymástól eléggé távol álló tudományág, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet keretein belül találjuk meg mind a nemzetközi, mind pedig a magyar szakirodalomban. „A szociolingvisztika alaptétele szerint nincsen homogén beszélőközösség és nincsen egystílusú beszélő (Labov 1982), legalábbis a mai európai típusú kultúrákban. A nyelvi variancia ekkor az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és az egyéb változatok közötti viszonyok leképezését és az önazonosság, a társadalmi szerepek kifejezését szolgálja. A kognitív nyelvészet a varianciát a jelentés felől közelíti meg. Alaptétele szerint a nyelvi kifejezések alkalmasak arra, hogy „a világ dolgait, jelenségeit különböző módon és különböző nézőpontból konstruálják meg szemantikai szerkezetükben (nyelven belüli és nyelvek közötti különbségekre is rámutatva)” (Tolcsvai Nagy 2004: 144). A kognitív megközelítés, amint erre fentebb is utaltunk, sok azonosságot mutat az orosz Bondarko szemantikaimező-elméletével (vö. Bondarko 1990).

A variativitás kérdésének tudománytörténetét vizsgálva azt is látnunk kell azonban, mint ahogyan azt az általános nyelvészeti kutatásokat végző Gak már említett könyvében (1998) megállapítja, hogy a variativitás – mint a nyelv alapvető sajátossága – anynyira általános, hogy nem lehet csak az egyes nyelvi tényekre leszűkítve elszigetelten vizsgálni, hanem a variológia mint a variativitás elméletével foglalkozó új tudományág, önálló elméleti tudományos diszciplína keretein belül kell tanulmányozni.

A későbbi orosz szakirodalomban megjelenik a variantológia műszó is a tudományág megnevezésére (Golev–Kim 2009: 12). A variantológia mint önálló nyelvészeti diszciplína kutatási tárgyát az egyes nyelvi elemek variativitásának mint univerzális sajátosságnak a kutatásában határozza meg. Ennek keretein belül tárgyalja a variativitást mint a nyelvi elemek létének és funkcionálásának módját, a nyelv-

vi rendszer alapvető sajátosságát. Ez egybeesik Gak (1998) és Szolncev (1997) variativitásról adott meghatározásával, valamint Jarceva (1983) véleményével a terminológiai kérdésekkel kapcsolatban.

A variantológia a variativitáson belül hagyományosan két jelenségsoportot vizsgál: 1. a nyelvi rendszer felől a beszédtevékenység felé haladva a nyelv rendszerű sajátosságainak a beszéd szintjén történő megvalósulását; 2. a nyelvi elemek változását az azonos tartalmú nyelvi elemekkel korrelációs viszonyban, és fordítva: a tartalom módosulását az azonos hangtestű elemekkel korrelációban.

A variantológiának nevezett diszciplínának a legkidolgozottabb része e korrelációs viszony alapján az akcentus, így a variantológia elsősorban a fonológia keretein belül fejlődött, a fonéma (invariáns) / allofón (variáns) viszony vizsgálatával. Ezt követően terjedtek ki a variantológiai vizsgálatok a lexikológia, majd a morfológia és a szóképzés területére (vö. a Prágai Nyelvész kör kutatásaival, Péter 1980). Ezekben a szinteken a kutatások legfontosabb tárgya a nyelv lexikai és morfológiai elemeinek a korrelációja a hangzási oldal és az eltérő tartalmak ingadozásával (Golev–Kim 2009: 12).

A fenti leírásból egyértelművé válik, hogy a nyelvi variativitás kérdéseivel foglalkozó tudományág elnevezései (variativitás, variációs grammatika, variációs nyelvészet, variológia, variantológia), ha nem is variánsai egymásnak, mivel a fogalmat nem mindig azonos szempontokból határozzák meg, de szinonimáknak tekinthetjük őket.

4.1. Nyelvi norma és variativitás

A nyelvi variativitás meghatározásának során elengedhetetlen a nyelvi normához való viszonyának a tisztázása is. Erre azért van szükség, mert a nyelvi variánsok sok esetben a nyelvközösség egésze számára ismert sztenderd ellenében ható, de a különböző nyelvváltozatokban működő szabályrendszer(ek)hez igazodó szituációs, csoportspecifikus, illetve funkcionális változatok, azaz működésük módja és funkcióik csak a nyelvi norma viszonylatában érthetők meg jobban. A különböző variánsok használata szociokulturális meghatározottságú, így vizsgálatuk során figyelembe kell venni a beszélők képzettségét, foglalkozását, korát, nemét, lakóhelyét és más tényezőket is.

A nyelvészeti szakirodalomban a normának általában két alapvető értelmezésével találkozunk: 1. A lexikonokban, szótárakban rögzített előírások, szabályok rendszere. 2. Az a nyelvhasználat, amely rendszeresen ismétlődik a beszélők verbális interakciójában (vö. Kardos 1992: 163). Az első értelmezés a langue síkján a nyelvi elemek használati szabályait rögzíti, a második értelmezésben a norma szabályozza a nyelvi rendszernek a beszédben leképeződő működését is. A beszélő a norma alapján választja ki a különböző diskurzusokban felhasználható nyelvi elemeket, valamint szabályozza az elemeknek a nyelvi rendszer által meghatározott működési módját (szabályrendszerét).

Az előíró nyelvészet a normával kapcsolatban olyan nyelvhelyességi szabályokat fogalmaz meg, amelyeket a beszélőknek be kell tartaniuk. „A nyelvművelő számára a nyelv konvenciók rendszere, de figyelmének középpontjában nem bár-

milyen konvenciórendszer áll, hanem elsősorban a presztízsként elfogadott standard nyelvváltozat rendszere, amely ebben a felfogásban egyben fenntartó norma is” (Ladányi 2004: 113).

Normája minden nyelvváltozatnak van, de egységesült, kodifikált normával csak a sztenderdnek nevezett (köznyelvet és irodalmi nyelvet is magába foglaló normatív) nyelvváltozat rendelkezik (vö. Kiss 2003: 27). Bańcerowski Janusz elkülöníti egymástól a mintanormát és a használati normát: a korábban eszményinek tekintett (vö. Benkő 1988) mintanorma az elit nyelvhasználat kielégítésére szolgál, a használati norma pedig általános jellegű (vö. Bańcerowski 1998: 130–1). Kognitív nyelvészeti szempontból a norma célnorma és elvárásnorma, ismeret, tudás, ítélet és minta is egyben (vö. Tolcsvai Nagy 1998: 71). A nyelvi normával kapcsolatban tehát nemcsak egy normáról, hanem összetett normarendszerről kell beszélnünk.

4.2. Nyelvi variativitás – nyelvi variabilitás

A variabilitás és a variativitás fogalmak a magyar és a nemzetközi szakirodalomban gyakran egymás szinonimáiként szerepelnek. A variabilitás műszó a nyelvészetben azt a lehetőséget jelöli, amikor egy önálló nyelvi egység különféle variációkban realizálódhat (vö. Adger 2006: 503). A variabilitást ezért váltakozó realizációnak is nevezhetjük (vö. Borbély–Vargha 2010: 455), amelynek során egymással szoros kapcsolatban álló nyelvi változatok jönnek létre. A variabilitás az összes nyelvi szinten megfigyelhető a hang és a jel képzésének egyedi részleteitől a nyelvi jel vizuális és auditív feldolgozásáig (vö. Wolfram 2006).

A nyelvi variativitás – a nyelvi variabilitáshoz hasonlóan – az összes nyelvi szint létezésének és működésének módjaként leírható, de csak azok a nyelvi változások sorolhatók a körébe, amelyek során a nyelvi jelenségek bizonyos alaki és jelentésbeli tulajdonságai is változatlanok maradnak, azaz a variativitás során állandó és változó tényezőknek egyszerre kell megjelenniük.

Szolncev szerint a nyelvészeti szakirodalomban a variativitás fogalmát kettős értelemben használják:

1. Mindenfajta evolúció eredményeképpen létrejövő nyelvi változás jellemzője.
2. A szinkrón nyelvi jelenségek létezésének és működésének módja (vö. Solncev 1984: 32; 1997: 60).

A nyelvi variativitást célszerű szinkrón nyelvi síkon, a mai nyelvi normákon belül vizsgálni, a variánsok/variációs sorok tagjainak történeti kontrasztív elemzését sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni. A variativitás legcélravezetőbb vizsgálati módszerének tehát a dinamikus szinkronia tekinthető (vö. Gorbacsovics 1978/98: 5).

A variabilitás és a variativitás fogalmak különbségeik ellenére bizonyos jegyekben azonosságot is mutatnak. Ilyen például az individuális és a csoportos változás. Az individuális változás során az egy adott nyelvhasználóra jellemző változat kialakulása figyelhető meg, a csoportos változás pedig a nyelvhasználók egész csoportjára, osztályára jellemző változatokat eredményez (vö. Gak 1998: 367).

A fent leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy a nyelvi variabilitás tágabb kategória, amelybe a variativitáson kívül más nyelvi jelenségek is beletartoznak, amelyekről azonban a variánsokat meghatározott szempontok alapján el kell különítenünk.

4.3. Nyelvi variánsok és nyelvi változók

William Labov a hetvenes évek elején megfogalmazta a kérdést: miért van az, hogy az egyik beszélő valamit így mond, a másik pedig máshogyan? (vö. Lavandera 1978: 171). A válasz a következő: a beszélő a rendelkezésére álló nyelvi elemek közül a kommunikációs helyzetnek megfelelően válogat. Választásra azonban csak akkor van lehetőség, ha legalább két változat áll a beszélő rendelkezésére (vö. Kiss 2002: 61), két lehetőség van ugyanazon dolog kifejezésére (vö. Labov 2004: 8). „A nyelvi változó alternatív nyelvi lehetőségek – legalább kéttagú – együttese egyazon dolog, jelenség, funkció kifejezésére. A nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek azonosítható változatai vannak” (Wardhaugh 2002: 122). A nyelvi változatok egyformán működőképesek, felcserélhetők egymással, társadalmi megítélésük azonban különbözik. A változatok egyike általában megfelel a kodifikált sztenderdnek, a többi eltér tőle. Az eltérés lehet stigmatizált vagy semleges (vö. Göncz 2001: 152). A nyelvi változók tagjai kapcsán tehát a szemantikai ekvivalencia mérvadó, hiszen azok felcserélése esetén a referenciális jelentésnek változatlanul kell maradnia (Wolfram 2006).

Mivel azokat a változókat is érdemes számításba venni, amelyek változatai több nyelvváltozatban/nyelvben élnek, azt is meg kell határoznunk, hogy a választási lehetőségek milyen keretek között alkotnak változót, azaz ha a különböző nyelvváltozatokat beszélők minden nyelvi környezetben ugyanúgy fejeznek ki valamit, akkor is beszélhetünk-e nyelvi változóról? A válasz igen, mert az egyes alternatívák használói számára választási lehetőségként mindig rendelkezésre áll a sztenderdben használatos változat. Ha a sztenderd nyelvváltozatban használt változat csak egyetlen más nyelvváltozatot használó beszélőnél is megjelenik, már nyelvi változóról kell beszélnünk (vö. Kalcsó 2007: 18). Ez a megállapítás is igazolja, hogy a variánsok vizsgálata során a sztenderd nyelvváltozat viszonyítási alapként való megjelölése elengedhetetlen.

A nyelvi változókról általánosságban elmondottak a variánsok esetében is megállják a helyüket, ugyanis a variánsok olyan nyelvi változatok, melyek közül a beszélő a konkrét kommunikációs helyzet függvényében választja ki a megfelelőt. Így lehetnek köztük stigmatizált (*adsz/adú*) és semleges (*várj/várjál*) alakok is. Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy minden variáns egy nyelvi változó változata (*őti/ötet/ítet*), de nem minden nyelvi változat variáns, hanem például egy másik lexéma szinonimája (*fejsze – szekerce*). A variánsok esetében tehát szem előtt kell tartanunk azokat a kritériumokat (nem morfémaértékű részleges alaki eltérés, illetve a denotatív jelentések azonossága), amelyek megkülönböztetik őket a többi nyelvi változótól.

4.4. A nyelvi variánsok és az invariáns kapcsolata

A variativitás terminológiájában a nyelvi variáns mellett az invariáns fogalma is fontos szerepet játszik, amelyet – a többi alapfogalomhoz hasonlóan – szintén a ter-

mészettudományi terminológiából kölcsönzött a nyelvészeti szakirodalom. A rendszer szintjén működő invariáns fogalmát értelmezve Szolncev megállapítja, hogy az invariáns a minket körülvevő világban nem létezik mint önálló dolog, azaz nem etalon, hanem absztrakció. Az invariáns a viszonylag egynemű dolgok osztályának a megnevezése. A szerző megállapítja, hogy az invariánsok azonban nem abszolút változatlanok, nagyságuk a kontextus elemeinek kölcsönhatása következtében változhat (Szolncev 1997: 60).

Bondarko (2000: 45) a grammatikai invariativitásról szólva az invariánst úgy értelmezi, mint a rendszerszintű elemek (nyelvi és beszédegységek, osztályok és kategóriák, ezek jelentéseinek és funkcióinak) jellemzőjét vagy jellemzőinek együttesét, amelyek állandóak maradnak mindenfajta olyan változás következtében is, amelyek a rendszer és a környezete kölcsönhatásának következtében mennek végbe.

A különböző osztályokat alkotó elemek, amelyek az invariánshoz viszonyítva variánsok, egyszerre viselik magukon az általános és az egyedi jegyeket. A konkrét variánsoknak, bár ugyanannak a lényegnek a megnyilvánulásai, egyedi létük van, és viszonylag önálló kapcsolatuk az őket körülvevő világgal. Minden variáns mint valamilyen variációs sor tagja egyszerre hordozza a közös és egyedi jegyeket – a variánsét és az invariánsét is. Az invariáns nem egy a variánsok közül, hanem magasabb fokon álló absztrakció (Lehmann 2009), az alakváltozatok közül a legtipikusabb (elvont és állandó), az adott kategóriát reprezentáló változat (vö. Laczkó 2000: 42).

Az invariáns azonban nemcsak absztrakt, hanem szemiotikai jellegű is lehet (vö. Iturrioz Leza – Skopeteas 2000: 237–8): az első esetben arról van szó, hogy egy jelenség formailag többféleképpen kifejezhető – a német nyelvben például a *v* /*f*/-nek (*von*, *Vogel*, *Volk*) és /*v*/-nek (*Vulkan*, *Vakuum*) is ejthető –, a másodikban pedig az egyes fonémáknak és ejtészváltozataiknak, illetve a lexémának mint elvont szótári egységnek és különböző realizációinak (pl. *nehmen* → *nehme*, *nimmst*, *nahm*, *nimm* stb.) a viszonyáról beszélhetünk.

Az invariánst néha prototípusnak is nevezik. A két fogalom bizonyos szempontból rokon, de nem azonosak. Az invariáns – prototípus – variáns fogalomhármás hierarchikusan épül egymásra Bondarko funkcionális szemantikai rendszerében (vö. Bondarko 2000: 49). Bondarko szerint a funkcionális-szemantikai mezők centrumában elhelyezkedő, grammatikai eszközökkel kifejezett alakok invariánsai a közelebbi periférián elhelyezkedő lexikai-grammatikai eszközökkel kifejezett variánsoknak, ezek a variánsok pedig invariánsai a távolabbi mezőkön elhelyezkedő, ugyancsak különböző eszközökkel kifejezett variánsoknak.

4.5. A nyelvi variánsok meghatározása

A nyelvi variánsok különböző típusainak ismertetése előtt meg kell fogalmaznunk egy adekvát definíciót, ugyanis ahogy a fentiekben már többször utaltunk rá, a szakirodalomban – mind a magyar nyelvűben, mind pedig a nemzetköziben – sok terminológiai pontatlansággal, átfedéssel találkozunk a szóban forgó nyelvi jelenséggel kapcsolatban. A feladat nem egyszerű, mivel a nyelvészetben nincs egy általánosan és egységesen elfogadott variánsdefiníció. Ennek egyik lehetséges oka, hogy a különböző nyelvi szintek variánsai más-más alaki és szemantikai tulajdonságok-

kal rendelkezik(het)nek. Mivel a variánsokat is érintő legtöbb nyelvészeti kutatás a lexémaszintre összpontosít, ezért ennek a nyelvi síknak a variánsaival kapcsolatban találjuk a legpontosabb definíciót a szakirodalomban: A lexikai variánsok olyan nyelvi változatok, amelyek alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges, fonetikai, de nem morfémaértékű alaki eltérést mutatnak), referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, pragmatikai jelentéseik azonban eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli kommunikációs helyzetekben való felhasználhatóságukban mutatkozik különbség (vö. Lőrincz J. 2009: 110). Ez a definíció kiindulási pontul szolgálhat a többi nyelvi szinten megjelenő variáns szemantikai és alaki tulajdonságainak a meghatározása során, de azokra teljes mértékben nem alkalmazható. A fonémavariánsoknak ugyanis például a képzési helye vagy módja a legtöbb esetben közel azonos (ezzel együtt pedig a funkciójuk is), önálló jelentésük viszont nincs, mivel jelelemek. A szövegvariánsokkal kapcsolatban viszont azt mondhatjuk, hogy két szöveg akkor tekinthető egymás variánsának, ha jelentéseik megegyeznek, a jelentésbeli azonosságnak azonban az alaki hasonlóság nem szükséges vejejárója. A variánsok egy részét tehát alaki, másokat jelentésbeli, megint másokat alaki és jelentésbeli hasonlóság/azonosság is jellemez. A nyelvi azonosság feltételeként a variánsok esetében tehát azok referenciális értékazonossága mérvadó, szociális és stilisztikai (más szóval pragmatikai) jelentésük alapján viszont szembeállíthatók egymással (vö. Lavandera 1978: 174).

A német nyelvű szakirodalomban a következő variánsdefiníciókkal találkozunk: 1. Két kifejezés akkor tekinthető egymás variánsának, ha bizonyos vonatkozásban azonosak, azaz szemantikailag ekvivalensek (W. Klein 1976: 42). 2. A variánsok olyan nyelvi elemek, amelyek nem léphetik át a (fonéma- és morféma-) rendszer határait, hanem csak a struktúrához tartozó, saját pozíciójukat megtartó elemekként jöhetnek létre, hiszen esetükben a funkcionális ekvivalencia mérvadó (Henn-Memmesheimer 1998: 9). 3. Variánsokon az egyes nyelvi szintek elvont egységeinek különböző realizációit értjük (Knipf-Komlósi – V. Rada – Bernáth 2006: 27). 4. Két nyelvi elem akkor tekinthető egymás variánsának, ha ugyanazt a funkciót töltik be a szövegben, azaz funkcionálisan ekvivalensek (vö. Lehmann 2009). Jól látható azonban, hogy ezekben a definíciókban a variáns terminus csak részben azonos az általunk meghatározottal, hiszen a variáns műszó mindegyik esetben a szociolingvisztikai szakirodalomban nyelvi változónak nevezett nyelvi jelenségeknek egy tágabb értelemben vett osztályát is jelöli. Klein fentebb említett munkájában a variánsok kapcsán a pragmatikai ekvivalenciával is foglalkozik, ami a példái alapján a szintaktikai szinonimitáshoz kapcsolható, mivel szerinte a pragmatikai ekvivalencia esetében a forma különböző, de a jelentés azonos (vö. W. Klein 1976: 42).

A másik három hivatkozott munkában a variánsok definíciója a fonémák és a morfémák szintjén helytálló, hiszen bennük a fonémavariánsok az allofónokkal, a morfémavariánsok az allomorfokkal azonosak, ám a lexikai szinttől kezdve a lexikai és szintaktikai variáns megnevezés már nemcsak az allexikát (szóvariánsokat) és a szó szerkezeti, illetve a mondatvariánsokat foglalja magába, hanem a lexikai és szintaktikai szinonimákat is (vö. Henn-Memmesheimer 2008: 13–6; Knipf-Komlósi – V. Rada – Bernáth 2006: 26–8; Lehmann 2009). A terminológiai

többértelműség a német nyelvű szakirodalom más képviselőinek esetében is megfigyelhető (vö. még Crévenat-Verner 2002: 87–92).

A magyar szakirodalomban is sok esetben találkozhatunk terminológiai pontatlanságokkal, amelyek során a variánsokhoz hasonló, azoktól azonban mégis különböző nyelvi jelenségeket is variánsoknak nevezik. A kutatók a variáns fogalmát legtöbbször a szinonimával cserélik fel (vö. Benkő 1988: 68; Dömötör 2004: 72; Gombocz 1903/1997: 60; Haader 2001: 367; Hadrovics 1992: 93), más esetekben a poliszemiával hozzák kapcsolatba (lásd szemantikai variánsok), néha pedig a nyelvi változók minden típusát variánsnak tekintik (vö. Lanstyák 2009: 19; Kiss 2008: 260; Szathmári 1999: 301). Az is előfordul azonban, hogy a nyelvészek nem feltételeznek szoros kapcsolatot olyan nyelvi elemek között, amelyeket egymás variánsaiként kellene kezelni. Szabó Mihály Gizella és Lanstyák István (vö. 2011: 115–6) a nyelvi változókat funkció- és jelentésazonosságuk alapján két csoportra osztja: szoros változókra és laza változókra. A szoros változók esetében a funkcionális és jelentésbeli azonosság egyértelmű, míg a laza változók esetében (*megrendezésre kerül – megrendezik, várj – várjál*) nem. Ezzel a megállapítással nem érthetünk egyet, ugyanis véleményünk szerint mind a szintaktikai (szószerkezeti), mind pedig a morfológiai (szóalak-) variánsok esetében a jelentésbeli azonosságon kívül a nagyfokú alaki azonosság is azok szoros összetartozását bizonyítja (vö. Lőrincz J. 2004a).

A nyelvi variativitással kapcsolatban tisztáznunk kell az alakváltozat terminus jelentését is, amely nem minden esetben azonos a variánssal, akkor sem, ha a megnevezés magában hordozza a nagyfokú alaki azonosság tényét. Az ÉrtSz. szerint (vö. 1978: 106) alakváltozatok:

1. Mindazok a tőszók, amelyek minden jelentésükben és jelentésárnyalatukban egyeznek. Például: *csend – csönd, ábrándozik – ábrándoz*.
2. Az ilyen tőszók azonos képzővel ellátott származékai: *csendes – csöndes, borotvál – beretvál*.
3. Az ilyen tőszókkal vagy származékaikkal alkotott összetételek: *csendhábortás – csöndhábortás, elcsendesedés – elcsöndesedés*.

Grétsy László (vö. 1962: 19–20) és Károly Sándor (vö. 1970: 78) az alakváltozat megnevezést csak a variánsokra használja, Lanstyák István viszont egyes munkáiban (2006a) a variánsokra (*infarktus – infarkt*), másokban (2006b: 78) a variánsokra és az azonos tövű szinonimákra (*gereblyél – gereblyéz*) egyaránt alkalmazza.

A *Magyar grammatika* (MGr.) című egyetemi tankönyv többféleképpen is megközelíti az alakváltozat fogalmát. Az egyik megközelítési mód azonosítja az alakváltozatokat a variánsokkal (alakváltozat = variáns = allomorf), a másik azonban különbséget tesz az alakváltozat (variáns) és az allomorf terminus között (vö. Laczkó 2000: 42–3). Ez utóbbi szemléletmód szerint az allomorfia kizárólag az alternációhoz kapcsolható, a variativitás azonban nem köthető grammatikai alapkategóriához: „a jövő időnek mint időviszonynak a magyarban variánsait tudjuk megkülönböztetni: analitikus morfológiai szerkezettel, szintagmával vagy a jelen idő transzpozíciójával is kifejezhető – ezek azonban egymásnak nyilvánvalóan nem alternánsai” (Laczkó 2000: 43). Itt egyértel-

műen grammatikai szinonimitásról beszélhetünk, hiszen az azonos funkció betöltésére más-más kifejező eszközöket használunk, amelyek alakilag is különböznek egymástól. Például: Holnap *elmegy* hozzá. *El fogsz menni* hozzá. Ebből a gondolatmenetből látszik, hogy bár a variativitás és az alternáció (vö. Deme 1986) – valamint a szinonímia – egyes típusai mutatnak azonos jegyeket (az alternánsok az azonos morféma egymást váltogató alakjai, amelyek nagymértékű alaki azonosságot és részleges alaki különbséget mutatnak), köztük mégis különbséget kell tenni. A variánsok az alternánsokhoz képest tágabb kategóriát képviselnek, a variáns ugyanis nem azonosítható az összes alternánssal, csak a funkcióatlan tőalternánssal (vö. Lőrincz J. 2009: 102).

Tóth Etelka (vö. 2002: 17) az alakváltozat megnevezés egy szűkebb és egy tágabb értelmezési lehetőségére is felhívja a figyelmet. Leírása alapján a szűkebb értelemben vett alakváltozatok (ingadozásváltozatok/ingadozásvariánsok) felelnek meg a variánsoknak, amelyek egyben a funkcióatlan szabad alternánsokkal is azonosak. A terminus tágabb értelmezése (amelyet munkájában mérvadónak tekint) azonban a funkcióatlan szabad alternánsokon (variánsokon) kívül magába foglalja a funkcióatlan kötött és a funkciós alternáció jelenségeit is. Tóth Etelka a *Nyelvművelő kézikönyv* (NyKk.) nyomán az alakváltozat terminust elkülöníti az alakpár terminustól. „Alakváltozatoknak tekintjük az olyan közös gyökerű párokat, amelyeknek tagjai között írásban is megnyilvánuló magán- vagy mássalhangzóbeli (például kötőhangzóbeli) eltérés van, önálló szóelem- vagy toldalékbeli különbség nincs. [...] A szóalakpárok olyan alakkezősők, amelyeknek tagjai valamely önállóbb szóelem, képző, jel stb. tekintetében különböznek egymástól, mégpedig úgy, hogy többnyire kisebb-nagyobb jelentéskülönbség is van köztük” (Grétsy–Kovalovszky 1980: 139). Az előbbi meghatározás értelmében tehát a variánsok az alakváltozatok közé, míg a szóhasadás körébe tartozó nyelvi jelenségek (*apraja – aprója*), a szinonim képzővel képzett azonos tövű szinonimák (*zsibbasztóan – zsibbasztólag*), valamint a paronímia tárgy-körébe tartozó lexémák (*helység – helyiség*) az alakpárok közé sorolhatók. Tóth Etelka ugyan utal az alakpárok tagjainak denotatív jelentésbeli eltéréseire, mivel azonban munkájában elsődlegesen alaki szempontokra koncentrál, így az alakváltozatok jelentésviszonyaival bővebben nem foglalkozik (vö. Tóth E. 2002: 24).

A paronimák és az azonos tövű szinonim képzővel létrehozott szinonimák mellett nem minősülnek variánsoknak az olyan alakváltozatok sem, amelyek közül az egyik egy meghatározott nyelvtani alakhoz kötött (*jön – jő, kel – kél*). Ezeknek az alakpároknak az egyik tagja az a változat, amelyből a paradigma minden tagját képezzük, a másik azonban csak kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyben használatos (vö. Elekfi 1996: 294).

A variativitás kapcsán meg kell említenünk a különböző mértékű alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok kérdését is, amelyek három csoportba sorolhatók: funkcionális elkülönülést mutató variánsok, a teljes szóhasadás körébe tartozó önálló lexémák, valamint a részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakvariánsok. Az első esetben egy poliszém lexéma alakvariánsairól van szó, amelyek denotatív jelentései azonosak, de pragmatikai jelentéseikben eltérést mutatnak: *kapsz – kapol*. A második esetben önálló lexémák jönnek létre, amelyek esetében szinkrón nyelvi síkon teljes jelentéskülönülés figyelhető meg még akkor is, ha nagyfokú alaki hasonlóságot mutatnak: *nevel – növel, megvesz – megveszik, jön – jő*. A harmadik eset

pedig a kettő közötti átmenetet képviseli, ugyanis nehezen dönthető el, hogy két önálló lexémáról vagy egy lexéma alakváltozatairól van-e szó: *átnyúl* – *átnyúlik*, *áldoz* – *áldozik* (vö. Keszler 1974; Lőrincz J. 2004b, 2009: 103–8).

4.6. A nyelvi variánsok típusai

A variánsokkal kapcsolatos terminológia tisztázása után következzen a variánsok osztályozása először a magyar nyelvű szakirodalom alapján (vö. Lőrincz–Jászay 2001; Lőrincz J. 2009, 2010, 2011; Lőrincz G. 2014, 2016):

1. Fonetikai/fonológiai variánsok:
 - a) egy fonéma különböző allofónjai: *e/ä* (pl. *este/ästä*)
 - b) az eltérés lexémaszinten jelentkezik a kiejtésben (ejtésvariánsok), a fonéma-összetételben vagy ezeknek a jellemzőknek a kombinációjaként: *kötélen/kötelen*, *fonal/fonál*, [*kecske*]/[*këcske*].
2. Morfológiai variánsok:
 - a) lexikai variánsok (szó- és szóalakvariánsok): *csoda/csuda*, *ajtaja/ajtója*
 - b) tömorféma-variánsok: *sugár-/ugárz-*, *tó/tav-*
 - c) toldalék morféma-variánsok: *-ban/-ben*, *-nál/-nél*
3. Szintaktikai variánsok: az azonos információtartalom más lexikai, grammatikai elemekkel való kifejezése:
 - a) szó szerkezeti variánsok: *javaslatot tesz / javasol*
 - b) mondat szerkezeti variánsok: *A viselkedésed felháborító! / Felháborít engem, ahogy viselkedsz!*
4. Szövegvariánsok: egy-egy szöveg azonos információtartalmú kisebb-nagyobb eltérést mutató változatai, átiratai
5. Nyelvváltozat-variánsok:
 - a) a magyar sztenderd különböző határon túli állami változatai,
 - b) a (magyar) nyelv horizontálisan és vertikálisan elkülönített változatai.

A felsoroltakon kívül megkülönböztethetünk még

6. Írásvariánsokat, amelyek szintén több nyelvi síkon is megjelennek:
 - a) Grafémavariánsok: *cz – tz – c* (vö. Knipf-Komlósi – V. Rada – Bernáth 2006: 28).
 - b) Idegen eredetű szavak írás- és ejtés változatai: *imázs imidzs*, *sztenderd/standard* (vö. Zsemlyei 2002/2009: 12).
 - c) Helyesírási variánsok: *Nemzeti Színház / nemzeti színház*, *galántai Városi Hivatal / Galántai Városi Hivatal* (vö. Misad 2009: 123; 2011: 135–45).

A fenti osztályozás kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kiejtési variáns pároknak nem mindegyike illik teljesen a rendszerbe, ugyanis közülük a legtöbb tagjai valóban csak pragmatikai jelentéseikben térnek el [*nekem*] – [*nëkëm*], mások azonban a homonímia jelentésviszonyába tartoznak [*nëm*] – [*nem*].

A német szakirodalomban többféle – a fentitől valamelyest eltérő – variánszintológiával találkozunk, amelyek közül az alábbiakban a dolgozatunk szempontjából két legfontosabbat részletezzük. Az első felosztás Muthmann nevéhez fűződik. A szóban forgó párokat ő ugyan kettős alakoknak (Doppelformen) nevezi, de könyve bevezetőjében felhívja rá a figyelmet, hogy a terminus a nyelvtudományban általánosan elfogadott jelentésétől eltérően csak azokat a párokat sorolja ebbe a kategóriába, amelyek esetében vagy a kiejtés, vagy az íráskép, vagy egyszerre mindkettő változik (vö. Muthmann 1994: 4). A fenti kritériumok alapján három típust különít el (vö. 1994: 6–9), amelyek – a 3a csoport bizonyos elemeinek kivételével – azonosíthatók a variánsokkal, hiszen megfelelnek az általunk fentebb meghatározott kritériumrendszernek:

1. Kiejtésbeli variánsok: *grob* [gro:p/grɔp] 'durva'.
2. Helyesírási variánsok: *Friseur/Frisör* 'fodrász', *krängen/krengen* 'megdönt'.
3. Formavariánsok: *Cabriolet/Kabriolett* 'ua.', *der Fleck / der Flecken* 'folt'.
 - a) Szóképzési variánsok: *hormonal/hormonell* 'hormonális', *Schankstube/Schänkstube* 'söntés', *Kolonisation/Kolonisierung* 'gyarmatosítás', *Missbehagen/Unbehagen* 'szorongó, rossz érzés'.
 - b) Ragozási variánsok: *Lexika/Lexiken* 'lexikonok', *Generale/Generäle* 'generálisok'.

A példák jól mutatják, hogy a 3a csoportban nem csak variánspárok vannak: a *Kolonisation/Kolonisierung* szóalakoknak a képzői, a *Misbehagen/Umbehagen* főneveknek pedig az igekötői állnak szinonim viszonyban egymással, ezáltal pedig a két-két szóalapot is szinonimáknak kell tekintenünk.

A másik felosztás W. P. Kleintől származik. A szerző kétséges eseteknek (Zweifelsfälle) nevezi azokat a különböző nyelvi szinteken megjelenő standardban használatos változatpárokat, -sorokat (szavakat, szóalakokat, mondatokat), amelyek elemeivel kapcsolatban a kompetens – anyanyelvi, de nem nyelvész – beszélőnek kétségei vannak, mivel nem tudja eldönteni, hogy egy konkrét kommunikációs helyzetben vagy szöveggörnyezetben melyikük a megfelelő, azaz adekvát. Ezeknek a pároknak, soroknak a tagjai a legtöbb esetben részleges alaki eltérést mutatnak, ami nem azt jelenti, hogy minden részleges alaki eltérést mutató pár besorolható ebbe a csoportba. Nem tartoznak ide például az agrammatikus (nyelvi tévesztésnek is tekinthető) alakok és az úgynevezett minimálpárok sem. Fontos tehát leszögezni, hogy a két alak között erős szemantikai kapcsolatnak (sokszor teljes ekvivalenciának) is lennie kell (vö. W. P. Klein 2003: 7, 10–1). A szerző nyelvi szintek szerint a következő típusokat különíti el (vö. W. P. Klein 2018: 14–5):

1. Fonetikai változatok: *Senf* [-nf/mf] 'torma', *Kaffee* ['kafe / ka'fe].
2. Grafematikus változatok: *im allgemeinen / im Allgemeinen* 'általában', *brustschwimmen / brustschwimmen / Brust schwimmen* 'mellúszás'.
3. Flexiós változatok: *dummer/dümmer* 'buta / butább', *ich laufe / lauf* 'futok'.

4. Szóalkotási változatok: *Schadenerzarz/Schadenserzarz* 'kárpótlás', *formell/formal* 'alaki, formális'.
5. Szintaktikai változatok: *wir Deutsche / wir Deutschen* 'mi németek', *westlich Kölns / westlich von Köln* 'Kölnből nyugatra'.
6. Lexikai változatok:
 - a) monolexematikus: *Quell/Quelle* 'forrás', *nutzen/nützen* 'használ';
 - b) polilexematikus: *Adresse/Anschrift* 'cím', *kehren/fehen* 'söpör'.

Klein azonban szintén nemcsak a variánsokat, hanem a hasonló alakú nyelvi változók szélesebb körét is vizsgálja, amit jól szemléltet, hogy például lexikai szinten elhatárolja egymástól a mono-, illetve a polilexematikus változatokat: előbbiek ugyan eleget tesznek a variativitás kritériumainak (*Friede/Frieden* 'béke', *gern/gerne* 'örömmel', *der/das Teil* 'rész'), utóbbiak azonban (*Fleischer/Metzger* 'hentes, mészáros', *Mundart/Platt/Dialekt* 'tájszólás, dialektus', *Notebook/Laptop* 'ua.') egyértelműen szinonimák. Ha az ilyen jellegű megkülönböztetést – a fonetikai és grafematikus sík kivételével – minden esetben szem előtt tartjuk, akkor a rendszer maradéktalanul alkalmas a variánsok osztályozására (is). Klein ezen felül minden egyes nyelvi szinten további két szempont – a használat gyakorisága, illetve a használat kontextusa – szerint csoportosítja a nyelvi elemeket. Ezt azért tartja fontosnak, mert bár így is a sztenderd nyelvváltozat marad a viszonyítási alap, ennek ellenére a többi nyelvváltozat elemei sem stigmatizálódnak (a példaanyagban csak variánspárokat tüntetünk fel):

- I. A használati gyakoriság, frekvenciák mértéke:
 1. szabad variáció – mindegyik változat használatos és elfogadott: *siebte/siebente* 'hetedik', *gern/gerne* 'szívesen';
 2. okozati variáció – az egyik elem gyakrabban használt, elfogadottabb a másiknál: *das/der Balg* 'irha, bőr', *magerer/magrer* 'soványabb, karcsúbb', *dubios/dubiös* 'gyanús';
 3. null-variáció – az egyik változat elfogadott (a sztenderd szemszögéből), a másik nem: *Felsblöcke/Felsblocks* 'vándorkövek'.
- II. A használat kontextusa:
 1. stilisztikai variáció – az egyik elem konnotációja eltér a másiktól: *baldmöglichst / möglichst bald* 'minél hamarabb';
 2. regionális variáció – az egyik elem köznyelvi, a másik nyelvjárási: *Erlasse/Erlässe* 'parancs, rendelet', *die Ersparnis / das Ersparnis* 'megtakarítás', *Ochse/Ochs* 'ökör';
 3. szaknyelvi variáció – az egyik változat köznyelvi, a másik szaknyelvi: *die Niete / der Niet* 'szegecs';
 4. beszélt nyelvi variáció – az egyik elem köznyelvi, a másik beszélt nyelvi: *für das / fürs* 'valakinek, részére', *Jungen/Jungens/Jungs* 'fiúk', *Herumlaufen/rumlaufen* 'futkosni';
 5. történeti variáció – az egyik szó napjainkban standard, a másik a múltban volt az: *Likör/Liqueur* 'ua.', *Frömmigkeit/Frommheit* 'jámorság';

6. kiegészítő variáció – az egyik kontextusban az egyik, a másokban a másik elem adekvát: *der/das Moment* ’pillanat’ (vö. W. P. Klein 2003: 19–20).

Az orosz szakirodalomban is többféle, részben kissé eltérő tipológiával találkozunk, amelyek közül most szintén csak a saját kritériumaink szempontjából két legjobban felhasználhatót részletezzük. Az orosz nyelvészeti terminológiai szótár (Rozental–Tyelenkova [szerk.] 1976) a következő variánstípusokat különíti el:

1. akcentológiai (kiejtésbeli): *одновременно/одновременно* (odnovremenno/odnovremenno) ’egyidejűleg’;
2. fonetikai (fonematikus): *ноль/нуль, туннель/тоннель* (tunnel/tonnel) ’alagút’
3. ortoepikai: *булочная/булошная* (bulocsnaja/bulosnaja ’péksüteményeket árusító bolt’
4. morfológiai (grammatikai): *глист/глиста* (gliszt/gliszta) ’giliszta’, *искренно/искренне* (iszkrenno/iszkrennye) ’őszintén’ (itt az előbbi három típus keveredik)
5. szóképzési: *полсотня/полусотня* (polszotnya / poluszotnya) ’félszáz’ (különböző morfémavariánsok összekapcsolódásával jönnek létre az összetett szavakban)
6. szemantikai: *холодный ветер/холодный костюм/холодный климат* (holódnij vétyer/holódnij kosztjúm / holódnij klimat) ’hideg szél, hideg (azaz a hideg elleni meleg!) kosztüm, hideg éghajlat’

A grammatikai variánsok elkülönítése Graugyina (1997) könyvében jóval pontosabb az előző felosztásnál:

- a) szóragozási: *движет/двигает* (dvígaet/dvízset) ’mozgat’;
- b) szóképzési: *полсотня/полусотня* (polszotnya/poluszotnya) ’félszáz’;
- c) szintaktikai: *две основные задачи / две основных задачи* (dve osznovnije zadáci/ dve osznovnih zadáci) ’két alapvető feladat’ (a számnevek egyeztetésekor, ha nőnemű a főnév, 2, 3, 4 után a melléknévi jelző lehet tsz. alanyeset és birt. eset is, mindkettő sztenderd forma).

Gak megállapítása szerint az alacsonyabb nyelvi szinteken létrejövő variánsok változásokat hoznak létre a magasabb szinteken is: „A változás (az új lényeg létrejötte) variánsként megjelenhet más (rendszerint magasabb) szinten. A fonémaváltozás morféma- vagy szóvariáns, a szó változása a kijelentés variativitását hozza létre, stb. [...] Így míg a *tvó/rog / tvoró/g* ’túró’ – variánsok, addig a *zámok/zamók* ’vár / zár’ – különböző lényegeg” (Gak 1998: 368; ford. Lőrincz J.). A hangsúly helyének változása tehát olyan akcentológiai jelenség, amelynek eredménye nemcsak azonos denotatív jelentésű variáns pár, hanem eltérő jelentésű homonimapár is lehet.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a szakirodalomban elsősorban a poliszémák egyes jelentéseit nevezik szemantikai variánsoknak. Ilyen esetekben az invariáns a jeltárgyhoz legközelebb álló (prototipikus) denotatív jelentés, a többi jelentés,

amelyek a jelentéshálón belül metaforikus vagy metonimikus kapcsolat révén függenek össze, ennek variánsa (vö. Lendvai 1998).

Végül a Jarošová által a szlovák nyelvű szakirodalomban leírt összefoglaló jellegű tipológiát ismertetjük. A szerző a variánsok alábbi típusait különíti el (vö. Jarošová 2009):

1. Fonológiai helyzettől függő (morféma)variánsok: például *bank-ár* 'ua.', *bábk-ar/bábk-ár* 'bábszínész', *omietk-ar* 'vakoló', *betón – betonár* 'betonozó', *písmak/písmák/pismák* 'olvasott ember'.
2. Fonematikus variánsok: *blesknút/blesnút* 'csillog', *čačina/čečina* 'fenyőgally', *budzogán/buzogán* 'ua.', *džadky/džatky* 'egyfajta krumplis tészta'.
3. Grafikai variánsok:
 - a) a kölesönszavak írásváltozatai: *džez/jazz*, *erobik/aerobik*, *focal/FOCAL/Focal* 'egyfajta programozási nyelv';
 - b) a kölesönszavak külön- és egybeírt változatai: *betaverzia / beta verzia*, *aupair / au-pair / au pair*;
 - c) szlovák szavak külön- és egybeírt változatai: *nabielo / na bielo* 'fehérre', *bohvieako/bohvie* 'isten tudja, ki', *cikcak/cik-cak*;
 - d) a köznevesülő tulajdonnevek írásváltozatai: *Intercity/intercity*.
4. Szóalkotási variánsok:
 - a) privatív típus – az alakváltozatok infixációval (*červen-k-av-ý/červen-av-ý* 'pirosra festett', *bahn-ist-ý/bahn-it-ý* 'iszapos, iszappal teli', *cel-učičk-ý/cel-učký/cel-ulink-ý/cel-unk-ý* 'egészke, egészecske'), egy másik szuffixum segítségével (*bogomil/bogomil-ec* 'eretnek szekta követője, bogumil', *bezšv-íkov-ý/bezšv-ov-ý* 'varrat nélküli'), a prefixum vokalizációjával (*bezo-dný/bez-dný* 'feneketlen', *rozotriet/roztriet* 'szétkenni') vagy rövidüléssel (*glazovat/glazúrovat* 'zománcoz', *kopírka/kopírovačka* 'fénymásoló') jönnek létre;
 - b) ekvipolens típus – a párok tagjaiban eltérő szuffixumok vannak: *cuc-k-at'/cuc-l-at'* 'szopogat', *flaka-t-ý/flaka-v-ý* 'foltos', *barinatý/barinastý* 'ingoványos', *blonkýna/blondýnka* 'szőke nő', *citovo/citove* 'érezelmileg'.
5. Morfológiai variánsok:
 - a) nembeli – egy főnévnek két grammatikai neme van, amelyek a teljes ragozási paradigmát meghatározzák: *ten fald / tá falda* 'görbület, hajlás' – az első hímn-, a második nőnemű, *ten brt / tá brí* 'méhek odúja' – az első hímn-, a második nőnemű, *artikul/artikula* 'szerződés, törvény bekezdése' – az első hímn-, a második nőnemű)
 - b) alakvariánsok / kettős alakok – ugyanannak a főnévnek két egyenértékű grammatikai alakja van (*brloha/brlohu* 'odúba', *dedičia/dediči* 'örökösök', *dverami/dvermi* 'ajtókkal'), illetve az alakváltozatok más-más minta szerint ragozódnak (*askét/askéta* 'ua.', *cieňa/cieň* 'fészter').

Jogosan merül fel a kérdés, hogy az angol (nyelvű) szakirodalmi vonatkozások miért nem jelennek meg a dolgozatban. A válasz egyszerű: azért, mert a fentiekhez hasonló, minden (vagy legalább kettőnél több) nyelvi szintre kiterjedő rend-

szerezést hosszas kutatómunka után sem találtunk eddig a szakirodalomban, ami természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy nincs is ilyen. A lexikai szintű variánsokkal kapcsolatos szűkebb értelmezéssel (amely elhatárolja az alakváltozatokat és a szinonimákat) például egyedül Harpringnál (2010: 29) talákoztunk (pl. *pediatrics/paediatrics, Romania/Rumania/Roumania*), aki az alakváltozatokat az ekvivalencia keretén belül tárgyalja. Ugyan Hegedűs könyve is tartalmaz néhány utalást az angol nyelvben előforduló variáns párokra, de a szerző azokat a dublettekkel (kettős alakokkal) kapcsolatban, tágabb összefüggésrendszerben említi. Utal rá, hogy a variánsnak tekinthető párok például brit–amerikai nyelvi viszonylatban vizsgálhatók írás- (*cheque/check* 'sakk, akadály, csekk') vagy lexémaváltozatok (*gaol/jail* 'börtön') formájában (vö. Hegedűs 2017: 33–5).

5. Összegzés

Tanulmányunk első felében a nyelvi variativitás elméleti vonatkozásaival foglalkoztunk. A variativitás kérdéseinek vizsgálata során a nyelvi szimmetria/aszimmetria jelenségéből indultunk ki, szem előtt tartva a nyelvi változás mechanizmusát is, majd a variativitásnak a variabilitáshoz és a normához fűződő kapcsolatát tisztáztuk. Ezek után megvizsgáltuk az alakváltozatok helyét a nyelvi változók között, illetve a variánsoknak az invariánshoz fűződő viszonyát. Munkánk második részében a variánsok tipológiáját ismertettük a hazai, illetve a nemzetközi szakirodalom alapján.

Ugyan többször utaltunk arra, hogy a nyelvi variativitással kapcsolatban mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban sok terminológiai átfedés található, az alakváltozatokkal azonos jegyeket (is) mutató nyelvi jelenségek részletes elemzése és tárgyunktól való elhatárolása ennek a tanulmánynak a kereteibe azonban nem fért bele. A poliszémia, a szinonímia, a paronímia, a részleges alak- és jelentésmegosztás, a szóhasadás, a dublettek, illetve a konvergens alak- és jelentésfejlődés variánsokhoz fűződő kapcsolatrendszerének a hazai és nemzetközi szakirodalmi vonatkozásokon alapuló ismertetése a fentiekhez hasonló alapos kifejtést igényel, ezért egy másik tanulmány tárgyát kell képeznie.

Arra is utalnunk kell, hogy a nyelvi variativitás nemcsak egy nyelv sztenderd változatán belül, hanem az adott nyelv különböző nyelvváltozatainak (pl. sztenderdnyelvjárás, nyelvjárás-nyelvjárás stb.), sőt akár két nyelvnek (pl. a szlovákiai magyar kisebbség körében a magyarnak és a szlováknak) a viszonylatában is megfigyelhető. Utóbbi esetben leginkább a kontaktusváltozat-párok érdemelnek figyelmet, mivel közöttük szép számmal találhatók köznévi – például *internát/internátus, prax/praxis* (vö. Lanstyák 2006c: 39–40) –, illetve tulajdonnévi – például *Bese/Beša, Ekecs/Okoč* (vö. Török 2010: 71; 2012: 129; 2013: 85) alaki kölcsönszók, vagyis kontaktusvariánsok, de ezek vizsgálata mellett például a szlovák és a magyar nyelv alakváltozatainak (pl. *ma/mňa – engem/engemet, ta/teba – téged/tégedet*) kontrasztív szempontú összehasonlítása is érdekes lehet (vö. Misadová 2011: 85; Tóth S. J. 2017: 117). Ezek a nyelvi jelenségek azonban szintén olyan összetettek, hogy részletes bemutatásuk csak egy újabb önálló tanulmányban lehetséges.

SZAKIRODALOM

- Adger, David 2006. Combinatorial Variability. *Journal of Linguistics* 42: XXX/3: 503–30. <https://doi.org/10.1017/S002222670600418X> 503–30.
- Bally, Charles – Балли, Ш. 1955. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва.
- Bañcerowski Janusz 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Magyar Nyelvőr* 122: 129–33.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bondarko, A. V. – Бондарко, А.В.В. 1990 (отв. ред.). *Теория функциональной грамматики*. АН СССР Институт Языкознания. «Наука. Ленинградское отделение», Ленинград.
- Bondarko, A. V. 2000. К вопросу об инвариантности грамматических значений. *Nyelv, aspektus, irodalom*. In: Györke Zoltán (szerk.): *Köszöntő könyv Krékits József 70. születésnapjára*. Készült a Szegedi Tudományegyetem JGYTF Kara Orosz Nyelv és Irodalom Tanszékén, Szeged, 45–9.
- Borbély Anna – Vargha András 2010. Az l variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. *Magyar Nyelv* 106: 455–70.
- Bynon, Theodora 1977. *Historical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. http://books.google.sk/books?id=A-dB-7CYMwC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés ideje: 2019. 04. 9.)
- Crévenat-Werner, Danielle 2002. Lexikalische und morpho-phonologische Varianten im Straßburger Sprachraum. In: Glaser, Elvira – Ott, Peter – Schwarzenbach, Rudolf (eds.): *Alemannisch im Sprachvergleich: Beiträge zur 14. Arbeitstagung für alemannische Dialektologie in Mannedorf (Zürich)*. Steiner Verlag, Stuttgart, 87–101. https://books.google.hu/books?id=BQsk-5RpFZgC&pg=PA89&lpg=%20PA89&dq=Alemannisch+im+Sprachvergleich++Beitr%C3%A4ge+zur+14.+Arbeitstagung+f%C3%BCr+...+varianten&source=bl&ots=oLz1Cc_kYh&sig=b7FVF3KTWWWhAFAtyKzNpnGnxNDs&hl=hu&sa=X&ei=35nuUbS2BoLWtAbIsoCQDQ&ved=0CD8Q6AEwAw#v=onepage&q=Alemannisch%20im%20Sprachvergleich%20%20Beitr%C3%A4ge%20zur%2014.%20Arbeitstagung%20f%C3%BCr%20...%20varianten&f=false (Letöltés ideje: 2019. 05. 19.)
- Deme László 1986. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: Geccsó Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 73–9.
- Dürscheid, Christa – Schneider, Jan Georg 2019. *Standardsprache und Variation*. Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG., Tübingen.
- Elekfi László 1996. Részleges szóhasadások mint határesetek. *Magyar Nyelv* 92: 286–96.
- Elsaß, Stephan – Dürscheid, Christa – Ziegler, Arne 2017. Zur grammatischen Pluriarealität der deutschen Gebrauchsstandards – oder: Über die Grenzen des Plurizentritätsbegriffs. Heinz Sieburg – Hans-Joachim Solms (Hrsg.): *Thema des Heftes: Das Deutsche als plurizentrische Sprache. Ansprüche – Ergebnisse – Perspektiven. Zeitschrift für deutsche Philologie*. Sonderheft 136: 69–91.
- [ÉrtSz. I.] = Balázs János – Martinkó András – Grozdits Judit – Lengyel András – Bíró Izabella (szerk.) 1978. *A magyar nyelv értelmező szótára I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gak, V. V. – Гак, В. В. 1990. Асимметрия. In: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Под ред. В.Н. Ярцевой, Советская Энциклопедия, Москва.
- Gak, V. V. – Гак В. В. 1998. *Языковые преобразования*. Школа: «языки русской культуры», Москва.

- Golev, N. D. – Kim, L. G. – Н. Д. Голев, Л. Г. Ким 2009. Вариативно–интерпретационное функционирование текста (к вопросу о расширении границ лингвистической вариантологии). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 27 (165). Филология. Искусствоведение. Вып 34: 12–20.
- Gombocz Zoltán 1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–72.
- Gorbacsovics, K. Sz. – Горбачевич, К.С. 1978/1998. *Вариантность слова и языковая норма*. Наука, Ленинград.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Graugyina, L. K. – Граудина, Л. К. 1997. Варианты. «Русский язык – энциклопедия» Изд. 2, перераб. и доп. Главный редактор Ю. Н. Караулов. Научное издательство Большая Российская энциклопедия. Изд. Дрофа, Москва, 61–2.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 97: http://epa.oszk.hu/00000/00032/00009/EPA_00032_magyar_nyelv_2001_02_goncz.htm (Letöltés ideje: 2019. 11. 11.)
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változatvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Narina, E. Sz. – Харина, Е. С. 2008. *Явление симметрии/асимметрии языкового знака*. http://pglu.ru/upload/iblock/a20/uch_2008_v_00042.pdf (Letöltés ideje: 2019. 11. 26.)
- Harpring, Patricia 2010. *Introduction to Controlled Vocabularies: Terminology for Art, Architecture, and Other Cultural Works*. Getty Research Institute, Los Angeles.
- Hegedüs Irén 2017. *Mechanisms of Doublet Formation: Investigating the (mor)phonology–lexicology interface in the history of English*. University of Pécs Institute of English Studies, Pécs.
- Henn-Memmesheimer, Beate 1998. *Sprachliche Varianz als Ergebnis von Handlungswahl*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. http://germanistik.unimannheim.de/abteilungen/germanistische_linguistik/prof_dr_beate_henn_memmesheimer/publikationen_henn_memmesheimer/sprachliche_varianz_als_ergebnis_von_handlungswahl/henn_m_sprachvarianzhandlungswahl_vorwort1998.pdf (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.) <https://doi.org/10.1515/9783110918991>
- Henn-Memmesheimer, Beate 2008. Sprachliche Innovationen als Ready-made. Zur Soziologie und Semantik sprachlicher Varianten. In: Gilles, Peter – Schalloth, Joachim – Ziegler, Evelyn (eds.): *Variatio delectat. Empirische Evidenzen und theoretische Passungen sprachlicher Variation*. Goethe Universität, Frankfurt, 161–95. http://germanistik.uni-mannheim.de/abteilungen/germanistische_linguistik/prof_dr_beate_henn_memmesheimer/publikationen_henn_memmesheimer/09_henn_proofs_pdf/09_henn_proofs.pdf (Letöltés ideje: 2019. 06. 18.)
- Horváth Katalin 2004. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 133–42.
- Hymes, Dell 1975. A beszélés néprajza. In: Papp Ferenc – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelvhasználat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 91–146.
- Iturriz Leza, José Luis – Skopeteas, Stavros 2000. Variation und Invarianz. In: Booij, Geert – Lehmann, Christian – Mugdan, Joachim – Kesselheim, Wolfgang – Skopeteas, Stavros (eds.): *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*. 1. Halbband. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 234–47.

- Istók Béla 2019. Netnyelvészeti kaleidoszkóp. *Eruditio – Educatio* 14: 83–99.
- Jarceva, V. N. – Ярцева, В. Н. 1983. Проблема вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка // *Вопросы языкознания*. 1983. № 5. С., 17–24.
- Jarošová, Alexandra 2009. Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexikografického zachytenia. In: Považaj, Matej (ed.): *Dynamické tendenciev slovenskom pravopise. Zborník materiálov z vedeckej konferenciekonanej 18. – 19. mája 2006 v Bratislave*. VEDA, Bratislava, 98–134.
- Kalcsó Gyula 2007. *A névszóinflexió nyelvi változói a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában*. PhD-értékezés. ELTE, Budapest. Kézirat.
- Karcevski, Sz. O. – Карцевский, С. О. 1929/1965. Об асимметричном дуализме языкового знака. In: В. А. Звегинцев (ред.): *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. Ч.2. Москва, 85–93.
- Kardos Tamás 1992. Az orosz nyelvi normára irányuló újabb kutatások. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – Nyelvi norma. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 8*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 163–74.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1974. Az igető-váltakozásból eredő párhuzamos alak- és jelentésmegosztás. In: Imre Samus – Szathmári István (szerk.): *Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 281–82.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104: 257–74.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Klein, Wolfgang 1974. *Varietengrammatik. Variation in der Sprache. Ein Verfahren zu ihrer Beschreibung*. Scriptor Verlag GmbH., Kronberg, 97–106.
- Klein, Wolfgang 1976. Sprachliche Variation. *Studium Linguistik* 1: 29–46.
- Klein, Wolf Peter 2003. Sprachliche Zweifelsfälle als linguistischer Gegenstand. Zur Einführung in ein vergessenes Thema der Sprachwissenschaft. *Linguistik online* 16, 4/03: 5–33. https://www.linguistik-online.net/16_03/klein.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 21.)
- Klein, Wolf Peter 2018. *Sprachliche Zweifelsfälle im Deutschen. Theorie, Praxis, Geschichte*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110495317>
- Knipf-Komlósi, Elizabeth – Rada, Roberta V. – Bernáth, Csilla 2006. *Aspekte des Wortschatzes*. Bölcsész Konzorcium. <http://mek.niif.hu/04900/04913/04913.pdf> (Letöltés ideje: 2011. 06. 19.)
- Labov, William 1982. Building on Empirical Foundations. In: W. P. Lehmann –Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 17–92.
- Labov, William. 2004. Quantitative reasoning in linguistics. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. – Trudgill, Peter (eds.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik: an international handbook of the science of language and society*. Volume I. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 6–22. <http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/QRL.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 02. 26.)
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 37–50.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igeköötös neologizmusok helyi értéke. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 96–116.
- Lamb, S. M. 1962. *Outline of Stratification Grammar*. Georgetown University Press, Washington. Oroszul: Очерки стратификационной грамматики. Минск, 1977.

- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Lanstyák István 2006a. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutatás* 14/1. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikk8825.html> (Letöltés ideje: 2019. december 17.)
- Lanstyák István 2006b. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. (Adalékok a határ-talanítás módszertanához). In: Lanstyák István (szerk.): *Nyelvből nyelvre. Tanulmányok a szókölcsonzéról, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 57–104.
- Lanstyák István 2006c. A kölcsönzavak rendszerezéséről. In: Lanstyák István (szerk.): *Nyelvből nyelvre. Tanulmányok a szókölcsonzéról, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 15–56.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Stimul, Pozsony.
- Lavandera, Beatriz 1978. Where does the sociolinguistic variable stop? *Language in Society* 7. <http://lingo.stanford.edu/sag/L204/syll/BL/> (Letöltés ideje: 2019. 12. 08.) <https://doi.org/10.1017/S0047404500005510>
- Lehmann, Christian 2009. *Sprachtheorie*. Universität Erfurt. Philosophische Fakultät. Veranstaltungsskript. http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_theo/index.html (Letöltés ideje: 2013. 01. 12.)
- Lendvai Endre – Лендваи, Эндре 1998. *Лексическая семантика* (Lexikai szemantika). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lockwood, D. G. 1972. *Introduction to stratificational linguistics*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Lőrincz Gábor 2014. *A nyelvi variativitás a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben*. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Gábor 2016. *Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban*. Pandora Könyvek 38. EKE Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Julianna – Jászay László 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában*. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Julianna 2004a. A funkcióiágés szerkezetek és a főnévi taggal azonos tövű igék varianciája. In: Kurtán Zsuzsa – Zimányi Árpád (szerk.): *A nyelvek vonzásában. Köszönőtő kötet Budai László 70. születésnapjára*. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Eger–Veszprém, 104–9.
- Lőrincz Julianna 2004b. *A magyar igevariánsok grammatikai és pragmatikai jellemzői*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. Budapest, Kézirat.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás*. Selye János Egyetem, Komárom.
- Lőrincz Julianna 2010. A nyelvi variativitás terminológiai kérdései. In: Nagy Melinda (szerk.): *Társadalmi jelenségek és változások*. II. Nemzetközi Tudományos Konferencia SJE. Selye János Egyetem, Komárom, 678–84.
- Lőrincz Julianna 2011. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In: Lőrincz Julianna (szerk.): *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás*. Pandora Könyvek 24. EKF Líceum Kiadó. Eger. 135–141.
- Máté Jakab 1998. *Elméletek, irányzatok és módszerek II. A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- McMahon, April M. S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- [MGr.] = Keszler Borbála (főszerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Misad Katalin 2009. Nagybetűsítések a szlovákiai magyar írásgyakorlatban. In: Misad Katalin (szerk.): *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 119–39.

- Misad Katalin 2011. Standardtól eltérő helyesírási formák a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 133–49.
- Misadová, Katarína 2011. *Kapitoly z morfológie maďarského jazyka. Kontrastívny opis niektorých morfológických javov maďarského jazyka*. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava.
- Muthmann, Gustav 1994. *Doppelformen in Der Deutschen Sprache Der Gegenwart: Studie zu den Varianten in Aussprache, Schreibung, Wortbildung und Flexion*. Niemeyer Verlag, Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783110958508>
- Nádasdy Ádám 2003. *Miért változik a nyelv?*
www.okm.gov.hu › letolt › retorika › szoveg › szov › nadasdy_nyomtathato (Letöltés ideje: 2019. 11. 12.)
- [NyKk.] = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oszetrov, I. G. – Осетров, И. Г. 2009. Симметрия и асимметрия: онтологический и лингвистический аспекты. *Вестник МГУ* 2: 55–60.
- Pete István 2004. Zérók és nem zérók. Kis pro-k és nagy-PRO-k a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 128: 326–39.
- Péter Mihály 1980. A prágai iskola. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó, Budapest, 116–37.
- Rozental, D. E. – Туленкова, М. А. – Розенталь, Д. Э. – Теленкова, М. А. 1976. *Словарь-справочник лингвистических терминов*. 2, доп. издание. Изд. «Просвещение», Москва.
- Romaine, Suzanne 1995. Internal and external factors in socio-historical explanations of change: a fruitless dichotomy? In: Ahlers, J. et al. (eds.): *General Session and Parasession on Historical Issues in Sociolinguistics/Social Issues in Historical Linguistics*. Berkeley Linguistics Society: Proceedings of the Annual Meeting 21. Berkeley, CA, 478–90. <http://elanguage.net/journals/bls/article/download/3119/3100> (Letöltés ideje: 2019. 05. 07.) <https://doi.org/10.3765/bls.v21i1.1404>
- Sándor Klára 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, Szeged, 119–35.
- Sinner, Carsten 2014. *Varietätenlinguistik. Eine Einführung*. Narr Studienbücher. Narr Verlag, Tübingen.
- Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István 2011. Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 113–25.
- Szathmári István 1999. A funkcionális stilsztika és a szótőváltzatok. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 301–4.
- Szolncev, V. G. 1984. Солнцев, В. М. Вариативность как общее свойство языковой системы // *Вопросы языкознания*. № 2. С. 31–42.
- Szolncev, V. G. 1997. – Солнцев, В. М. *Вариантность, вариативность (Variálhatóság, variativitás)*. In: *Русский язык – энциклопедия*. Главный редактор Ю. Н. Караулов, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа». Москва. 60.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlat). In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.* SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 143–60.
- Tóth Etelka 2002. *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai.* PhD-értekezés. ELTE, Budapest, Kézirat.
- Tóth, Sándor János 2017. *Aspekty slovensko-maďarskej porovnávacej morfosyntaxe.* Monographiae Comaromienses 19. Univerzita J. Selyeho, Komárno.
- Török Tamás 2010. Külterületi helynevek fordíthatósága: Alsó-Ipoly mente és Zoboralja magyar dűlőneveinek szlovák változatairól. In: Lendvai Endre – Wolosz Robert (szerk.): *TRANSLATOLOGIA PANNONICA III. Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VII. konferencia tanulmánykötete.* PTE BTK FKK, Pécs, 65–74.
- Török Tamás 2012. Helynevek és fordítástudomány: A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 117–32.
- Török Tamás 2013. Hungarian Place Names – Slovak Maps.: Hungarian Place Names on Slovak Maps of the Areas Around Zobor and the Lower Areas of the River Ipoly. *Eruditio – Educatio* 8/3: 71–89.
- Trudgill, Peter 1992. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába* (ford. Sándor Klára 1997). JGYTF Kiadó, Szeged.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Wolfram, Walt 2006. Variation and Language, an Overview. In: Brown, K. (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd edition. Elsevier, Oxford. <https://pdfs.semanticscholar.org/5f57/244767a6a20b4785d0003bb7a93e4eab959b.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 05. 17.)
- W1 = <http://mediawiki.ids-mannheim.de/VarGra/index.php/Start> (Letöltés ideje: 2020. 01. 02.)
- Zsemlyei János 2002/2009. *A mai magyar nyelv szókészlete. III. rész.* (részletek a szerző 2002-ben megjelent *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai* című egyetemi jegyzetéből). Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár. <http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/ZSEMLYEI3Teljes.pdf> (Letöltés ideje: 2011. 08. 15.)

Lőrincz Gábor
 egyetemi adjunktus
 Selye János Egyetem TKK
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
<https://orcid.org/0000-0001-7543-7758>

Lőrincz Julianna
 habil. egyetemi docens
 Selye János Egyetem TKK
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-1748-7033>

SUMMARY

Lőrincz, Gábor – Lőrincz, Julianna

Theoretical questions of language variability

In this paper we deal with a number of theoretical questions of language variability. Variativity shows the existence and functioning of variants that occur together in language use. Variants are defined as instances of linguistic variation that are similar in form, equivalent in denotative, lexical and grammatical meanings, but whose pragmatic meanings are different, so they are used in different real-life situations of communication.

Our starting point was the phenomena of symmetry and asymmetry in connection with language change. We intended to clarify the differences between variability and variation, and the relationship between variability and language norm. Then we discussed the place of variant forms among language variables and the connection between variants and the invariant. Finally, we reviewed the types of variants at diverse levels of language based on the Hungarian and international literature.

We are interested in this area because it is known by Hungarian and foreign linguists even if in the published literature it is analyzed from the aspect of sociolinguistics and not from a prescriptive viewpoint. Therefore, linguists tend to use different terminology in dealing with variability, and that is the reason why there is overlapping and ambiguity between variability and similar lexico-semantic relationships (synonymy, polysemy, paronymy) as well as other linguistic phenomena (word split, doublets, convergent development of form and meaning).

Keywords: symmetry/asymmetry, language variability, language variation, language change, language norm, invariant.

Miskóltzy Ferentz orvosi szavai

1. Bevezetés

Miskóltzy Ferentz sebész, orvos, tanácsos életéről (akit a nyelvújítás előhírmökének tekinthetünk) keveset tudunk. Többnyire azt olvashatjuk, hogy 1697. febr. 21.–1771. okt. 30-ig élt. Az biztos, hogy 1730 körül vette feleségül Murai Katalint, és ekkor telepedett le Győrben. 1733-tól több gyermeke is született. Mint sebész kezdte meg a tevékenységét (egyes források szerint céhmester volt). 1734-ben megválasztották városi kapitánynak. 1748-tól Győr város orvosa lett. Petz Aladár (1929: 24) Mayer Ferencre hivatkozva megírja, hogy 1748-ban az oklevelek tanúsága szerint Miskóltzy részt vett a Szentháromság kórház alapkövetésénél, és hogy később a kórházban dolgozott. Az utóbbit az bizonyítja, hogy 1761-ben Miskóltzy Ferentz sebész-céhmester, chirurgus nevével egy nőbeteg lábtörésével kapcsolatosan lehet találkozni a számadásokban, és innen megtudjuk azt is, hogy évi salaruma 8 forint volt, valamint azt is, hogy 1762-től utódja Bander Simon lett (i. m. 58). Azt, hogy orvosként emlegetik, talán azzal lehet magyarázni, hogy nagyon kevés orvosdoktor volt Magyarországon, ezért néhány megye kénytelen volt chyrurgusokat alkalmazni physicusként. Bács vármegye például 1762-ben nem talált olyan orvost, aki évi 600 Ft-ért elvállalta volna a megyei physicus szerepét. Aki számításba jöhetett volna, azt a győri püspök fogadta szolgálatába. A súlyos járványok miatt azonban kénytelenek voltak felvenni főorvosnak egy sebészt (Simon Katalin 2011: 59). Az 1760-as évektől már általánossá vált, hogy bizonyos sebészeket foglalkoztattak városonként, megyénként évi juttatás fejében orvosnak (i. h.). Miskóltzyt 1760–1771-ig városi tanácsosnak is megválasztották (Kapronczay 2004: 1085; Csillag István 1962: 1083)

the relationship between variability and language norm. Then we discussed the place of variant forms among language variables and the connection between variants and the invariant. Finally, we reviewed the types of variants at diverse levels of language based on the Hungarian and international literature.

We are interested in this area because it is known by Hungarian and foreign linguists even if in the published literature it is analyzed from the aspect of sociolinguistics and not from a prescriptive viewpoint. Therefore, linguists tend to use different terminology in dealing with variability, and that is the reason why there is overlapping and ambiguity between variability and similar lexico-semantic relationships (synonymy, polysemy, paronymy) as well as other linguistic phenomena (word split, doublets, convergent development of form and meaning).

Keywords: symmetry/asymmetry, language variability, language variability, language change, language norm, invariant.

Miskóltzy Ferentz orvosi szavai

1. Bevezetés

Miskóltzy Ferentz sebész, orvos, tanácsos életéről (akit a nyelvújítás előhírnökének tekinthetünk) keveset tudunk. Többnyire azt olvashatjuk, hogy 1697. febr. 21.–1771. okt. 30-ig élt. Az biztos, hogy 1730 körül vette feleségül Murai Katalint, és ekkor telepedett le Győrben. 1733-tól több gyermeke is született. Mint sebész kezdte meg a tevékenységét (egyes források szerint céhmester volt). 1734-ben megválasztották városi kapitánynak. 1748-tól Győr város orvosa lett. Petz Aladár (1929: 24) Mayer Ferencre hivatkozva megírja, hogy 1748-ban az oklevelek tanúsága szerint Miskóltzy részt vett a Szentháromság kórház alapkövetésénél, és hogy később a kórházban dolgozott. Az utóbbit az bizonyítja, hogy 1761-ben Miskóltzy Ferentz sebész-céhmester, chirurgus nevével egy nőbeteg lábtörésével kapcsolatosan lehet találkozni a számadásokban, és innen megtudjuk azt is, hogy évi salaruma 8 forint volt, valamint azt is, hogy 1762-től utódja Bander Simon lett (i. m. 58). Azt, hogy orvosként emlegetik, talán azzal lehet magyarázni, hogy nagyon kevés orvosdoktor volt Magyarországon, ezért néhány megye kénytelen volt chyrurgusokat alkalmazni physicusként. Bács vármegye például 1762-ben nem talált olyan orvost, aki évi 600 Ft-ért elvállalta volna a megyei physicus szerepét. Aki számításba jöhetett volna, azt a győri püspök fogadta szolgálatába. A súlyos járványok miatt azonban kénytelenek voltak felvenni főorvosnak egy sebészt (Simon Katalin 2011: 59). Az 1760-as évektől már általánossá vált, hogy bizonyos sebészeket foglalkoztattak városonként, megyénként évi juttatás fejében orvosnak (i. h.). Miskóltzyt 1760–1771-ig városi tanácsosnak is megválasztották (Kapronczay 2004: 1085; Csillag István 1962: 1083)

2. Miskóltzy könyvírói munkássága

A 16. században azokat, akik könyvet írtak, sokra becsülték, így Miskóltzyt is, akitől az első sebészeti kézikönyv származik: a *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ* (1742), amely Norr német sebész (Norr Erhardt: *Chirurgiser Wegweiser*, 1706) munkájának magyar nyelvű fordítása, pontosabban átdolgozása, ugyanis Miskóltzy több fejezete nincs meg Norrnál. Maga ezt írja az ajánlásban (az ajánlás címe: „Kedves olvasóm, édes hazám-fia!”):

„Meg-vallom ezen Könyvnek ki-botsátásában, fundamentomúl vettem egy Német-Országí híres Chirurgusnak sok Doctorok által approbált munkátskáját, de hogy az tsúpán egyedül abbúl származott vólna azt nem mondhatom, holott más deák Könyvekből kedves Olvasómnak hasznára, némely hasznos dolgokat szedegettem, és munkátskámhoz toldottam” (XI–XII).

A fordítást valójában nem ő készítette, hanem Torkos József, a tudós győri pap, az ottani evangélikus iskola rektora (Magyary-Kossa Gyula 1940: 413). Miskóltzy könyve a borbélysebészek mestervizsgájának anyagát tartalmazza kérdésekben és feleletekben (i. m. 125).

Miskóltzy az ajánlásban megfogalmazza a chirurgussal kapcsolatos követelményeket. Ezzel sok tekintetben meghaladta a korát:

„Keresztényi jó indulattal, Isteni félelemmel, és felebarátyához nagy szeretettel kelletik lenni, józanon és víg erköltsel, ’s szép termettel birni, sok szép Orvos Könyvnek olvasásának gyakorlásával, [Simmelweist megelőzve; vö. Ralovich 2015: 357] **kezeinek tisztán-való tartásával** fel-ékesítve lenni; azonban mind jobb, mind pedig bal-felé szorgalmatosan tudjon forgolódni; vastag vagy nehéz dolgot ne tégyen, szép Musikára szoktassa magát, hogy az ő ujai szép gyengén maradjanak, ne talántán az erős dolgoktól kezei meg-szörösedjenek, avagy rezketni kezdjenek” (2–3).

A könyv tudományos értékéről különböznek a vélemények. Az anatómiai részről maga is azt írja, hogy „nincsen [...] minden fogyatkozás nélkül”. Korbuly Györgynél (1939–1942) ezt olvashatjuk:

„Az így szerzett [borbélysebészi] képesség elég alacsony fokú volt, amint azt Miskóltzy Ferentz 1742-ben Győrött kiadott, tankönyvül is használt *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ* című műve is bizonyítja.”

Fekete Károly viszont kiemeli, hogy

„Miskóltzy Ferentz *Manuale Chirurgicum*-a [...] ma is izgalmas, érdekes olvasmánya a baleseti sebészeknek” (2016: 161). Csillag István is elismerően ír Miskóltzyról: [a sebészeti rész] „kitűnő, sok vonatkozásban ma is helyes és messze túlhaladja korát” (1962: 1084).

Ács Géza a Magyar Traumatológiai Társaság megalakulásának 50. évfordulóján tartott beszédében szintén úgy nyilatkozott, hogy a tanulatlan borbély céhmesterek közül toronymagasan kiemelkedő, európai műveltségű tudós sebész volt Miskóltzy Ferentz (Ács Géza 2016).

3. A sebészet helyzete a 18. században

A 18. századi sebészet kettős arculattal rendelkezett. Egyfajta átmeneti korszak volt ez. Egyrészt a természettudományi ismeretek fejlődésének, az anatómiának a beépülése a tudásanyagba és ennek mind orvosok, mind sebészek közötti elterjedése; másrészt a korábbi századokból örökölt galénoszi–hippokratészi alapelvek megmaradása és fokozatos kiszorulása jellemezte.

Ennek megfelelően Miskóltzy könyvének egyik része valóban értékes tudnivalókat tartalmaz. Másik része, amely az előző századok hivatalos orvostudományát tükrözi: babona.

4. A könyv nyelvezete

A könyv nem sokkal a török uralom megszűnése után született, amikor a magyar tudományos nyelv még valójában alacsony színvonalú volt. A szerző is küszködött a magyar nyelvvel, különösen akkor, amikor orvosi szakszavakat használt.

Miskóltzy könyve közel 400 orvosi megnevezést tartalmaz (a gyógynövények és a gyógykészítmények nevein kívül). Gyakran használt csupán latin (olykor német) kifejezéseket (több mint 100 alkalommal). A latin kifejezések közül néhánynak nagyon nehezen vagy nem is találtam meg a magyar megfelelőjét sem Brencsánnál, sem a régebbi latin–magyar szótárakban. – Ezek külön tanulmányt érdemelnének. Több esetben a latin (vagy ritkábban német) szakszónak közölte a magyar megfelelőjét is, de használt csupán magyar megnevezéseket is.

4.1. A latin (olykor német) szavak a munkában, a szerző által megadott magyar kifejezéssel

Itt csupán azokat az eseteket sorolom fel, amelyek Miskóltzy egyedi szóalkotásai vagy körülírásai, vagy amelyek nem tökéletes fordítások, vagy nála fordulnak elő először. A szövegben a latin és a magyar megfelelő sorrendje változó. A könnyebb tájékozódás érdekében itt mindenkor az idegen szó áll elől. A szavakat eredeti helyesírással írtam le. Ha szükséges, megadtam a szó mai jelentését is.¹

Aneurisma: érnék mérges dagadása (Miskóltzy 1742: 104) 'a verőér helyi tágulata'; Angina: Torok-gyík (i. m. 116) 'torokgyulladás'; Aphtha: szájban való kelevény (i. m. 226) 'fehér színű fekélyes folt a nyálkahártyán'; Ascites: vizi-kórság (i. m. 120) 'hasvíz'; Atheroma: fejtér genetséggel telyes daganat (i. m. 92) 'kásadaganat'; Basilica: a könyök alsó részén levő ér (i. m. 39); Brandt ader: nyelv alatt való ér (i. m. 345); Brandt: Orbán (i. m. 229) – TESz.: 'orbánc'; Bronchocele: nyak sérelem (Miskóltzy 1742: XVII); Bubo: undok kelés (i. m. 250) 'nyirokcsomó gyulladással daganata'; Cancer: Rák (i. m. 98) – ilyen formában a szó itt fordul elő először, bár korábban van már Pázmánynál: fene rák (TESz.); Cephalica: fő-ér (Miskóltzy 1742:

¹ A jelentések Brencsán 2006-ból valók. Ha a jelentés nem tőle van, akkor azt külön jelölöm. A jelentéseket ' ' jelek közé tettem.

39); Chirurgia: Borbély-Mesterség, Kézi-Seb-Orvoslás (i. m. 3); Clavicula: a nyak alsó részén levő csont (i. m. 308) 'kulcscsont' – Pápai Páriz (1708/1801) szerint: fiók csont; Claviculae: Peretz-csont: Hát hosszában lévő geréb csontok (Miskóltzy 1742: 11); Coecum: **vakbél**² (i. m. 66) – A TESz. szerint az első előfordulása Rácznál 1782-ben; convulsio: zsuagoradása a' sebnek (Miskóltzy 1742: 331) 'görcs, görcsös vonaglás'; corrosivum: metzés (i. m. 342); Delirium: főnek higulása (i. m. 334) 'tudat elborulása, átmeneti tudatzavar'; destillat viz: készített viz (i. m. 412); Epigastrium: bél-Virág, lantorna (i. m. 70) 'gyomortáj'; Esebar: var (i. m. 356); Exomphalos: a köldöknek nyavalája 's igen ki-állása (i. m. 122) 'veleszületett köldöksérv'; Formicosa: férfi mellén lévő kelevények (i. m. 234); Furunculus: Szent Antal tüze (i. m. 83) 'keles'; gangraena: forró fene vagy Brandt (i. m. 129) 'üszök'; Guga: carbunkulus (i. m. 254) 'furunkulusfajta: darázs-fészek'; Gutta Rosacea: artzulatban lévő kelevények (i. m. 232) 'idült értágulat'; Haemorrhoides: arany-ér (i. m. 238) – az **aranyér** szónak ez az első előfordulása! (lásd TESz.); Hernia: sérülés avagy tökösség (Miskóltzy 1742: 124) 'sérv'; Hydrocephalos: Főnek nedvesség miatt-való fájdalma (i. m. 106) 'agykamratágulat'; Ileum: görbe-bél (i. m. 66) 'csípőbél'; [tüdő] lobusai: szárnyai (i. m. 63); 'lebenyei'; Meliceris: embernek térdén könyökön lévő kelevény (i. m. 94); Musculusok: egér formu Inak (i. m. 25); nervus: noli me tangere: mardozó farkas (i. m. 233) – Pápai Páriz 1708/1801 szerint a *nervus* nemcsak ideget és ínt jelentett, hanem húst is; Os Cribrosum vagy Colatorium: spongiás csont (Miskóltzy 1742: 10) – se Brencsánnál, sem a régi szótárakban nem találtam meg a latin szavakat, de a töveik alapján feltehetően ez a szita- vagy rostacsontot jelentett (vö. Brencsán: szita = cribrum; rostaszerű = cibriformis); Os Ilion: vég-bélnek csontya (Miskóltzy 1742: 13) – ez valószínűleg téves fordítás, helyesen: 'csípőcsont'; Os Occipitis: Nyak-szűn csont (i. m. 9) 'nyakszirtcsont'; Ossa Petrosa temporum: Az két halánték csontok (i. m. 9) 'sziklacsontok'; Ossa Sincipitis: A' Fej' közepin lévő két csontok (i. m. 9); Panaritium: nevetlen féreg (i. m. 239) 'az ujjak phlegmónéja'; Pancreas: fodor bél (mirigy) (i. m. 55) 'hasnyálmirigy'; Paralysis: Gutta-ütés (i. m. 33) 'bénulás'; parasta: hóljag csévéin levő mirigyek; feltehetőleg: 'prosztata' (i. m. 71) – egyébként a *prosztata* szó először csak 1884-ben fordul elő (TESz.); Parotís: fül-tőnek medgye, vagy a fül mellett-való kelés (Miskóltzy 1742: 108) 'fültőmirigy'; Pleuritis: oldal-fájás (i. m. 119) 'mellhártyagyulladás'; Rectum: öreg hurka (i. m. 67); resolutio: el-oszlás (i. m. 91) 'teljes gyógyulás, felszívódás'; Rothlauff: csúsz (i. m. 87); Salvatella: lépre szolgáló ér; Saphaena: rósaér (i. m. 41); Scrophulae, strumae vagy Golyva daganat (i. m. 95) – itt valami zavar van, mert a scrofula más, mint a golyva; Squinantia: Nyakon való kelevény (i. m. 229); Steatoma: testen való dagadás, mellyben fadgyu-szinü nedvesség vagy (i. m. 93) 'faggyúmirigy'; Styolides: Kéz bokájának csontya ki-fordulása (i. m. 286); Stupor: rémülés, a fej vagy a gerinc megmerevedése (i. m. 334) 'szellemi vagy testi gátoltság'; Testudo vagy Tapla: vakandok dagadás (i. m. 108); Timpanites: dob-vizi kórság, ki miatt az Ember megdagad, mint szintén a' dob (i. m. 120).

² Félkövérrrel jelöltem azokat a szavakat, amelyek Miskóltzynál fordulnak elő először.

4.2. Csak magyar kifejezést használ a szerző (közel 150 esetben).³ A felsorolás nem tartalmazza a közkeletű elnevezéseket (*fej, láb, kéz, máj* stb.)

Agy-velőnek erővel és természet ellen-való reszketése 'agyrázkódás' (i. m. 174); asszony szülő méhe (i. m. 197); bokában a keze feje (i. m. 206/b); Corona ér (i. m. 37); csont fiókja (i. m. 25); éles matéria 'genny' (i. m. 272); éles 'erős' orvosság (i. m. 186); eleveníteni 'feléleszteni' (i. m. 132); el-hatalmazott sebek (i. m. 329); élesztő inok 'idegek' (i. m. 50); első fogak 'metszőfogak' (i. m. 17); ember Keze lapitzkái 'lapockái' (i. m. 12); Embernek arczilatyá vagy arczéllatyá (i. m. 26); Ember szeme szőri (i. m. 16); emésztő Torok (i. m. 184); esze nélkül beszél (i. m. 161); eszén vagyon (i. m. 176); észnek tibolodása (i. m. 174); fantáziálás (i. m. 252); farkas daganat (i. m. XXV); farkas hús (i. m. 319); fásli (i. m. 305) – első előfordulása a szónak (TESz.); Fej-velő 'agyvelő' (Miskóltzy 1742: 15); felgyámoltassék 'felpolcoltassék' (i. m. 120); fel-táskásul (i. m. 220); fene ér (i. m. 36); férfi és az asszonyi állat magva az anya-méhben öszveegylenlített és abban bézáróztatott 'fogatantás' (i. m. 4); fogoknak veleje 'fogban levő ideg' (i. m. 14); Forgó-tsont (i. m. 273); gyomor kevergés (i. m. 253); Gyomor torka 'gyomorszáj' (i. m. 65); hajnevelő (i. m. 23); hamar kéz 'gyors kéz' (i. m. 3); háta gerébnek veleje 'gerincevelő' (i. m. 15); heg-nevelő (i. m. 88); héség (i. m. XXXI); hideg borzogatás (i. m. 330); hideg-vett 'kihűlt' tagok (i. m. 206); hideg fene (i. m. 131); iny-hús (i. m. 285); **kéz bokája** (i. m. 266, 286) – a TESz. az első előfordulást 1821-ra teszi!; kéz lapitzkái 'lapockák' (Miskóltzy 1742: 12); Kéznek gyökerei (i. m. 34); kéz szára csontya (i. m. 286); ki-gyukott 'kiakadt, kificamadott' (i. m. 320); kis has 'kismedence' (i. m. 70); korona forma ér (i. m. 44); korpás, hal-héjas varr (i. m. 256); körömméreg (i. m. XXXI); kosz vagy rübetegség (i. m. XXXI); lába farka (i. m. 256) – a szó valószínűleg a sarkat jelenti, mivel a fark eredeti jelentései között valaminek a vége, hátsó része jelentése is volt (TESz.); láb-fej (Miskóltzy 1742: 33); láb ikra (i. m. 42); **Lába-kásája** (i. m. 266) – a TESz. szerint a láb inát, ikráját jelenti, és először csak 1820-ban fordul elő; lábszár kásája (Miskóltzy 1742: 345); lélekzet vévő sip vagy gége (i. m. 35); Lepra vagy bél-poklosság (i. m. 254) – a **lepra** szó megjelenését a TESz. 1857-re teszi; magtartó edények (Miskóltzy 1742: 71); [ha a pestis valakit] megszökne (i. m. 152); méhnek sipja 'hüvely' (i. m. 41); monya csévéje (i. m. 202); mony feje (i. m. 236) – a **mony** Miskóltzynál hímvesztőt jelent (TESz.); nyak görözdök (Miskóltzy 1742: 13); nyúl-ajak (i. m. XXXVII); oldal csont (i. m. 12) – itt a jelentése: borda; oldal hártya 'mellhártya' (i. m. 63); ortza: az arc szemöldöktől állig (i. m. 62); öreg uj (i. m. 41); öreg üres ér, melly a Májnak felső részéből származik (i. m. 37); persegés (i. m. 232); pina (i. m. 236); pulzus Ér (i. m. 19); pörsenés (i. m. 27); Pulsusnak igen nagy reszketése (i. m. 154); Pulzusnak meg-lankadása (i. m. 159 és 162); Pulsusnak sebes járása (i. m. 252); rosta formu tsont (i. m. 51); Sarkantyú ér (i. m. 347); [seb] ajkai (i. m. 145); Seb meg-avasult (i. m. 189); [a csont] spongyás (i. m. 7); szája circulusa (i. m. 27); szárasztó orvosság (i. m. 210); szél-ér 'nyirokér' (i. m. 25); szem avagy kölök fogak (i. m. 15); szem külső kupája (i. m. 28); szivató tsont (i. m. 226); szivó erek (i. m. 40); sziv

³ A gazdag anyagból csak válogattam. A szavak jelentését, ha szükségesnek láttam, próbáltam a szövegből megállapítani. Itt a ' ' jelek a saját jelentésmegadásaimat jelölik.

reszketés (i. m. 253); szömötsin 'szemölcs' (i. m. 367); térd-kalás (i. m. 292); torok (i. m. 73) – itt 'méhszáj'; vér állító orvosság (i. m. 187); vermetske a vállon (i. m. 284); vesztég kell tartani (i. m. 324) – szerintem: 'nyugalomban kell tartani'; vizeletnek bontakozása nélkül... 'ha nem termelődik/nem ürül a vizelet' (i. m. 253) stb.

4.3. A chirurgusok gyógyításhoz való eszközeinek felsorolása a munkában

A sebészek munkájára nagy hatással voltak a háborúk. Ezekben sok tapasztalatot szereztek, valószínűleg Miskóltzy Ferentz is. Ezt bizonyítja munkájában az ezredkórház patikájának leírása (Takáts László 1964 klny.: 6–7):

„...a' *Hyrurgusnak* az ő *Praxisához* kívántatik, hogy légyen egy alkalmas *SZELENTZÉJE*, amelly-is illendő *Instrumentumokkal* légyen tellyes, úgymint: „*Olló, Tetém-szedő, Spótt, Lék-mérő, Toló-vas, által-húzó Tű, Akasztaló-tséve, különbkülömb-féle akasztaló Tű, Borotva, Lantzéta, vagy Ér-vágó vas, Kis reszelő, flastrommal és Ungventummal* ruha tépésekkel, s vér-állító szerszámmal légyen el-készítve.

Másodszor szükséges *Trepánum, Elevatorium, Separatorium, Hegyes fogó és Reszelő*, mellyek a' törött koponyához szükségesek.

Harmadszor: Nyelv emelő 's szájhoz való *Sráff, Fetskendő*, torokhoz való *Drót, Kalánotska*, a' le-esett nyak-tsapnak fel-emelésére, külömb külömb-féle *Fog-vonók, Pelikán és Ketske-láb; Fogó és Likasztó*, a' nyakon-való *Setaceumhoz* *hoszszú sinór; Húzó-tű, Fetskendő és Tsévék*, a' meg-sebesedett mellhez, hasonlóképpen a' megrekedett sebhez. *Golóbits-húzó*, az aszszony méhéhez és vég-bélhez való *Sráffok*, kiket *Tükörnek-is* *hivnak*, nagy és kitsiny *lapos Fogó*, külömbféle *hús-metsző Kések, Tsont-fűrész*, két *Lapos vassal*, külömb-féle *sütő vasak*; mellyek rész-szerént 'a tagnak el-metszéséhez 's a' vér-állításához, és egyebekre is szükségesek.

Negyedszer: Fitzamodásokhoz vagy tsont törésekhez való *sráffos Instrumentum, sindenből* készített külömb-külömbféle *Deszkátskák, Pléh* vagy *papirosból* készítetttek, hogy azzal a megtörött tsontot bé-köthessék, és *Ládátska*, mellyben a' törött láb-szár tétessék, karhoz való **Sindel, Vánkosok, Fáslik** és egyéb ezekhez hasonlók” (Miskóltzy 1742: 361–3; vö. még Simon Katalin 2013: 8).

5. Miskóltzy érdeme

Miskóltzy munkájának nagy része németből való fordítás, de az anatómiai nevek többségét latinul írja (nyilván a forrásában is így volt), vagy megadja a latin mellett olykor a saját maga alkotta magyar megfelelőt is, amely hol találó, hol elég gyenge, mesterkél, és nem is mindig felel meg a valóságnak. Nagyon gyakran körülírást alkalmaz. Van azonban néhány orvosi kifejezés, amelyik nála fordul elő először (például: *arany-ér, fásli, kéz bokája, lepra, paraszta, pörsenés, vakbél* stb.). Miskóltzy érdeme az, hogy „pártját fogta a megrekedt, lenézett magyar nyelvnek, melyen a tudósok még mindig nem akartak beszélni – megmutatta vele a kétkedőknek, hogy ez a nyelv alkalmas mindenre [...], alkalmas a komoly tudományokra” (Fekete Lajos 1874: 657).

SZAKIRODALOM

- Dr. Ács Géza 2016. A magyarországi sérültellátás és a magyar TraumatológusTársaság története. In: *Negyvenéves a Magyar Traumatológus Társaság, Jubileumi könyv*. Magyar Tudományos Akadémia, Debrecen, 11–22.
- Brencsán János 2006. *Orvosi szótár*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Csillag István 1962. 220 éves az első magyar nyelvű sebészeti tankönyv. *Orvosi Hetilap* 103: 1083–5.
- Fekete Károly 2016. A magyar traumatológia rövid története. *A Debreceni Egyetem ÁOK Traumatológiai és Kézsebészeti Tanszék Közleményei*, 161–71.
- Fekete Lajos 1874. Miskóltzy Ferentz irodalmi munkássága. *Gyógyászat* XIV/45: 655–7.
- Kapronczay Károly 2004. *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Mundusz Kiadó, Budapest. [https://kereso.startlap.hu/index.php?q=magyar orvoséletrajzi-lexikon](https://kereso.startlap.hu/index.php?q=magyar+orvos+eletrajzi+lexikon). (Letöltés ideje: 2020. január 19.)
- Korbuly György 1939–1942. A magyar egészségvédelem felé. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Domanovszky-domanovszky-magyar-muvelodestortenet-1/negyedik-kotet-barokk-es-felvilagosodas-1007/korbuly-gyorgy-az-allami-egeszsegvedelem-fele-12E9/> (Letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Magyary-Kossa Gyula 1940. *Magyar orvosi emlékek*. IV. kötet. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Miskóltzy Ferentz 1742. *Manuale chirurgicum*. Streibig János Gergely, Győr.
- Pápai Páriz Ferencz 1708/1801. *Dictionarium Latino–Hungaricum*. Landerer–Hochmeister, Pozsony.
- Petz Aladár 1929. *Győr szabad királyi város Szentháromság kórházának múltja és jelene 1749–1928*. Győr Egyházmegyei Alap Nyomda Műintézete, Győr.
- Ralovich Béla 2016. Semmelweis megfigyelésének visszatükröződése a hazai orvosi szakirodalomban. *Orvosi Hetilap* 157/9: 357–9. <https://doi.org/10.1556/650.2016.9M>
- Simon Katalin 2011. *Sebészet és sebészek Magyarországon*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Takáts László 1964. A Rákóczi szabadságharc egészségügye. A hadsereg-egészségügy szervezése az 1809-es magyar nemesi felkelésben. *Honvéddorvos* XVI/2: 163–84 (klny. 1–21).
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keszler Borbála
professor emeritus

ELTE BTK

<https://orcid.org/0000-0003-2220-7822>

SUMMARY

Keszler, Borbála

Ferentz Miskóltzy's medical terms

Ferentz Miskóltzy is the author of the first known medical treatise in Hungary (*Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ*, 1742). The book was written shortly after the end of

Turkish rule in this country when Hungarian scientific terminology was in fact rather poor. It shows the author's struggle with the Hungarian language especially when he uses medical terms. Most of Miskóltzy's work is a translation from German, but he writes the majority of medical terms in Latin (probably they were in that form in his sources, too). Sometimes, however, he gives, alongside the Latin term, the Hungarian equivalent that he coined himself. Those equivalents are sometimes apt but often artificial or poor and do not even match the intended concept. He also frequently uses circumscriptio. Yet there are a number of his medical terms that are still in use today (e.g. *aranyér* 'gold vein', *fásli* 'bandage', *kéz bokája* 'wrist (lit. hand's ankle)', *lepra* 'leprosy', *pörsenés* 'pimples', *vakbél* 'blind gut'). It is to be ascribed to Miskóltzy's credit that "he took sides with the Hungarian language that had bogged down and been disdained, that scholars refused to use; he showed to the incredulous that this language was fit for everything [...] fit for serious scholarship" (Fekete 1874: 657).

Keywords: Ferentz Miskóltzy, forerunner of language reform, Hungarian translations of Latin medical terms, description of the pharmacy of the regimental infirmary.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Szimbolizáció és szemiotika
 – *A jelteremtő ember*. Interkulturális Kutatások Kft. – Magyar Szemiotikai

Társaság. E-könyv. Budapest, 2019. 209 lap

<https://e-nyelv.hu/termek/szimbolizacio-es-szemiotika-a-jelteremto-ember/>

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Szimbolizáció és szemiotika – A jelteremtő ember* című tudományos kismonográfiája az Interkulturális Kutatások Kft. és a Magyar Szemiotikai Társaság kiadásában jelent meg, a Balázs Géza által szerkesztett IKU-monográfiák sorozat legújabb részeként. A kötet újszerű perspektívába helyezi a szimbólum és a metafora fogalmait: a filozófiai, irodalmi és nyelvészeti megközelítéseket a szemiotika történetében megfogalmazott gondolatokkal veti össze. Műfajának lényegi vonása, hogy összehangolja a szerzők szimbolizációról alkotott nézeteit és az erre vonatkozó gazdag szakirodalom bemutatását. A szerzőpáros maga írja, hogy művük a tervezett *Szimbolizáció* című monográfiájuk előtanulmányának tekinthető.

A kötet három, szorosan összekapcsolódó részből épül fel. Az első a *Szimbolizáció a szemiotikában I.* cím mellett a *Néhány fejezet a szimbolizáció – és általában a szemiózis – filozófiai alapvetésének történetéből* alcímet kapta. Ezt a szerzők a szimbolikus gondolkodással kapcsolatos nézeteik tézisszerű összefoglalásával indítják. Ennek köszönhetően az olvasó átfogó képet kap a kötet fő gondolatairól, miszerint az ember „nembeli lény”, aki sajátos megismerő mechanizmus segítségével szerez tudomást az őt körülvevő valóságról; e tevékenység eszközei pedig egyrészt az azonosság törvényére ($A = A$) alapozó fogalmi-logikai gondolkodás, másrészt ennek előzménye és korrekciója, a szimbolikus gondolkodás. A szimbolikus gondolkodás az azonosság törvényét az „ A nem = A ” érvényessé tételével egészíti ki. A továbbiakban ezeknek a fő téziseknek a szimbólumról és a szimbolizációról alkotott filozófiai nézetekkel való összevetését kísérhetjük figyelemmel.

A szerzők a szimbolizációról való gondolkodás legrégebbi forrásaként Platónhoz és Arisztotelészhez nyúlnak vissza. Bár Platónnál is találhatók a szimbolizáció szempontjából releváns filozófiai elméletek, főként Arisztotelész tanításai kulcsfontosságúak a szemiotika és a szimbolizáció előtörténetében, így ebben a fejezetben nagyobb hangsúlyt kap a tanítása. Az általa kidolgozott episztemológiai alapvetés a szimbolizáció jellemvonásainak mintegy viszonyítási pontjaként szolgál. Tulajdonképpen ismeretelméleti kérdésfelvetéseiről, az ember nembeliségének irányába mutató gondolatairól, az általa vallott azonosságtétel korlátainak nevezhető fogalmakról (a lehetőség, az ellentét és a végtelen), valamint a szimbolikus gondolkodás sajátos lehetőségeiről kapunk átfogó képet. Függetlenül attól, hogy Arisztotelész, aki a fogalmi-logikai gondolkodás egyik megalapozója, nem foglalkozik közvetlenül a szimbolikus gondolkodással, ennek megértéséhez fontos szempontokkal járult hozzá.

Arisztotelész után a modern szemiotika történetének szempontjából egy másik nagy hatású gondolkodó, Augustinus filozófiáját mutatja be a kötet. Megállapításai közül többek között jeldefiníciója és a szimbólumokról alkotott nézetei játszottak fontos szerepet a szimbólumokról való gondolkodás fejlődésében. A vallási világgépre alapozott szimbólumalkotás és -használat érdekes és jelentős lehetőségeit kísérhetjük nála figyelemmel. Ezt követően Cusanus misztikájának ismertetése következik, összevetve Platón és Arisztotelész elméleteivel. Cusanus, hangsúlyozva az individuális megismerő és a totalitás kapcsolatát, a szimbolikus gondolkodás megértéséhez lényegi megfigyeléseket tesz, filozófiai gondolatait a modern szemiotikusok is fontosnak ítélik meg.

Ugorva az időben, a szerzők az újkori polgári filozófia jelentős képviselőinek, Locke-nak és Vicónak a megismeréshez kapcsolódó gondolataival folytatják a leírást. Locke azonosság-elve épülő rendszerét az emberi gondolkodás sajátosságai felől közelítik meg, bemutatva

az ideák önkényességének locke-i alaptéziseit és az általa fontosnak vélt tudományok rendszerét, ahol Locke a szemiotikát is kiemeli. Itt a fogalmi-logikai gondolkodással összefüggően a nyelvhasználat kérdésköre is fontos szerepet kap, akárcsak Viconánál, aki viszont a nyelvet már történeti keretbe ágyazva vizsgálja, megkülönböztetve egymástól a hétköznapi és a szimbolikus nyelvhasználatot, amelyek közül az utóbbit értelmezi a lényegi tudás megszerzésének a kulcsaként.

Ezt követően a modern dialektikus gondolkodás és a szimbolizáció kapcsolatáról esik szó: különös tekintettel a „szellem” kategóriájának részletes kifejtésére Hegel dialektikájában és etikai fejtegetéseiben. A fejezet további részében olyan nagy hatású gondolkodók szerepelnek, akik a szemiotika kibontakozásának idején alkottak, így munkásságukra hatást gyakorolhatott az új tudományág. Elsőként Whitehead, akinek sajátos elméletei a hegeli dialektikával mutatnak hasonlóságot: az egyén és a társadalom viszonyát, a szimbolizáció létrejöttének a folyamatait, a szimbólum mint megismerésmód definiálását, ennek esztétikai aspektusát járja körül. Heidegger, akinek egzisztencializmusában a lélekfogalom játszik fontos szerepet, a szimbolikusságot a tünetek felől közelíti meg, így ez a szemiotikában használt „index” fogalomra emlékeztet. Végül a fejezetben helyet kap Gadamer hermeneutikájának központi fogalma: az élmény. A filozófiai előzmények áttekintését követően a szerzők áttérnek arra, hogy a szemiotika hogyan járult hozzá a szimbolizáció megértéséhez.

A második rész (*A modern szemiotika és szimbolizáció*) a szemiotika tudományát részletezi, amely az emberi nem és az egyén közötti közvetítő jelrendszerek interpretálásával foglalkozik. A szerzők itt is a fogalmi-logikai és a szimbolikus gondolkodás, illetve az egyén és a nem viszonyának a vizsgálatára koncentrálnak, nyomon követve a szimbólumfogalmak igencsak változatos, néha zűrzavaros rendszerét. Saussure, a szemiotika egyik atyja, annak ellenére, hogy keveset foglalkozott magával a szimbolizáció témakörével, mégis fontos szerepet játszik ebben a kérdésben a fogalomrendszere, a nyelvjel-használat sajátosságainak a szimbólumokra való alkalmazása révén. A „langue” (nyelv) és „parole” (beszéd) alapkategóriák magyarázatával igazolódik be a jelrendszerek közvetítő funkciója az egyén és nem között, ezeknek a fogalmaknak a viszonya kiindulópontként szolgál a szemiotika számára.

Ezután a szemiotika másik atyja, Peirce fogalomrendszerét, ezen belül főként az általa definiált szimbólumfogalmat mutatják be a szerzők, összevetve a jeltypológiáját ért kritikákkal. Mellette ugyancsak helyet kap Morris jel- és szimbólumdefiníciója: ő ismerte fel a jelhasználat közvetítő funkcióját az egyén és az emberi nem között. A szimbolizáció kutatásában alapműnek számító, Ogden–Richards *The Meaning of Meaning* című munkája kapcsán kerül elő a névadás mint a Létből való kimetszés és visszakapcsolás eszköze. Szó esik még a szimbólumfelfogásuk problematikájáról, valamint a jelhasználat emotív aspektusairól, amelyet a „szép” esztétikai fogalmán keresztül közelítenek meg. A fejezet számos ismert nyelvész elméletének a bemutatására is nagy hangsúlyt fektet, hiszen a nyelvi megformálás eszközei szintén fontos szerepet játszanak a szimbolizációban. Jakobsonnál megjelenik a hangszimbolikája, a szimbolikus jelenségek rendszerszerű összefüggésben történő vizsgálata, kiemelve, hogy az „érintkezés” és a „hasonlóság” összekapcsolásával teremtette meg az azonosság és a különbözőség kettősségét. Lotman főként a kommunikáció vonatkozásában taglalja a szimbólumokat, így közvetetten járul hozzá a szimbolizációhoz, mégis a téma szempontjából érdekes betekintést kapunk a modelláló rendszerekről (ezen belül a nyelvről) alkotott tézisein keresztül a modell, a játék és a művészet kategóriáiba.

A szimbólumok társadalmi funkciója Barthes elmélete kapcsán vetődik fel, aki a társadalmi jelenségek jelrendszereit „nyelvként” értelmezte és jellemezte. A szerzők elemzik Greimas elméleteit is, aki a szimbólumot rendszerként szemléli, valamint a nyelvet a gondolkodásnak alárendelt világmegismerési eszközként értelmezi. Ricoeur hermeneutikájából az interpretációelméletet, valamint a szimbólum és a metafora viszonyának feltárását idézik.

Todorov jelentőségét a szerzők a jel és a szimbólum fogalmának a szétválasztásában, a jelentés és a szimbolizáció megkülönböztetésében látják. Todorov végigkövetve a szimbólumról és a szimbolizációról való gondolkodás fontos kiindulópontnak jelöli meg az antik retorikát, továbbá a romantikusok és a neoklasszicisták szimbólumfelfogása közötti különbségeket. A tőle származó idézetek kapcsán Goethe és Schelling allegória- és szimbólumfelfogása is megjelenik. A huszadik század második felében a szimbolizációról való gondolkodáshoz hozzájáruló Eco és Elias néhány gondolatáról is olvashatunk. A fejezet végén szereplő (*További szemiotikusok a szimbolizációról...* alfejezetben a szerzőpáros a magyar szemiotika fontos képviselőinek gondolatait foglalja össze, két átfogó munkára és három szöveggyűjteményre hivatkozva. Gráfik Imre, Horányi Özséb, Szépe György, Terestyéni Tamás és Voigt Vilmos gondolatait mutatják be részletesen a szimbólumokról és a szimbolizációról. Ebben a részben újra előtérbe kerül Saussure, Peirce és Morris jelemélete, illetve Frege és Grice felvetései is.

A harmadik, *A metaforológia tanulságai* című rész, bár terjedelmében jóval kisebb, mint az első két fejezet, tartalmilag rendkívül fontos, hiszen a fentebb említett szerzők többségénél felmerül, hogy a metafora fogalmának kulcsszerepe van a szimbolizációban. A metaforológia, amely Lakoff és Johnson munkásságával bontakozott ki, a szimbolizáció vizsgálatához jelentős szempontokat ad. Hangsúlyozva a szimbólumok metaforikus jellegét, a szerzők a metaforológia területén született téziseket tekintik át, ezen belül a metaforák és a szimbolizáció működésmódját. A metaforák kultúrára és az egyén világmérete gyakorolt hatását Weber és Goatly megállapításaival támasztják alá. A gondolkodásunkat befolyásoló metaforák gyakran mutatkoznak meg a testhez, a térhez, az irányokhoz való viszonyainkban, és ez a nyelvhasználatban is érzékelhető. Lakoff és Johnson felvetéseit idézve, a szerzők számos konkrét példával mutatják be a metaforák működését. A Lakoff–Johnson-elméleten túl a metafora további megközelítései is helyet kapnak a kötetben: elsőként Max Black interperszonális nézőpontú metaforavizsgálata; majd a metaforikus jelentés és a valóságábrázolás kérdéskörét övező vitákat Rumelhart bemutatásán keresztül ismerhetjük meg, végül Blumenberg kapcsán a metafora jelentősége és a fogalmi-logikai gondolkodás közötti összefüggések is megjelennek.

Összegzésként elmondható, hogy a kötet a szerzők szimbolizációval kapcsolatos gondolatainak, filozófiai koncepcióknak, illetve a huszadik századi szemiotikai felvetéseknek a tudományosan megalapozott szintézise. A szöveg stílusa élvezhető, számos idézet gazdagítja, amelyeket a szerzők alapos magyarázata, pontosítása kísér. A szimbólumfogalom sokszínűségének vagy éppen túlterheltségének ellensúlyozását a gazdag fogalomismertetés és a részletes lábjegyzetek segítik. A három részből felépülő kismonográfia tematikájából, illetve az idézett szerzők műveinek interdiszciplináris jellegéből adódóan a filozófia vagy a szemiotika területén jól alkalmazható, a metafora- és a szimbólumfogalom újszerű, pontos megközelítése révén hiánypótló, valamint a felsőoktatásban is használható szakirodalom.

Kolumbán Adrienn
egyetemi hallgató

Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad
Szegedi Tudományegyetem, Szeged
<https://orcid.org/0000-0003-1788-5469>

Hírek

A megszűnt, átalakult *Magyaritanítás* pótlására 2019-től új lap jött létre az Anyanyelvápolók Szövetsége kiadásában: a *Magyaróra*, alcíme szerint: *A magyar nyelv és irodalom barátainak, tanárainak lapja*. A lap irodalmi és nyelvészeti tematikus összeállításokat közöl a magyartanárok és a magyar nyelv és irodalom iránt érdeklődők számára. Az első évfolyam 1–4. száma 2019 novemberében látott napvilágot: *Bánk bán búvárlatok* címmel. A második évfolyam 1–2. száma 2020 áprilisában jelent meg *Retorika minden tárgyban* címmel. A 2020 novemberében megjelenő szám fő témája a mai magyar irodalom lesz. A lap felelős szerkesztője: Balázs Géza; további szerkesztői: Blankó Miklós, Lengyel Klára, Pölcz Ádám. A lap előfizethető, illetve az egyes számok internetes változata itt olvasható: www.enyelv.hu.

Az *Édes Anyanyelvünk*, az Anyanyelvápolók Szövetségének folyóirata idén már a 42. évfolyamába lépett. Az évente ötször megjelenő lap 2019-től már 28 oldalon olvasható. Teljes archívuma elérhető az anyanyelvapolo.hu honlapon.

A 2020 márciusában Magyarországot is elérő koronavírus-járvány miatt több fontos nyelvészeti-nyelvi-kulturális rendezvény elmaradt, későbbre került, vagy online módon lett megszerveve. 1967 óta először maradt el áprilisban a *magyar nyelv hete*. Az 54. magyar nyelv heti rendezvényt – az Anyanyelvápolók Szövetsége, a rendezvény gazdája – 2020. április 24-én Egerben kívánta megnyitni. Heves megye mellett további tíz megyében lettek volna rendezvények. Ezeket részben 2020 őszén valósítják meg. A magyar nyelv hete rendezvényt sorozat első ötven évéről összefoglaló, értékelő, valamint dokumentumokat is közlő kiadványt jelentetett meg az Anyanyelvápolók Szövetsége (*Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában. A magyar nyelv hete 1967–2016*. Szerk.: Balázs Géza. Budapest, 2016).

Az 1970-ben indult anyanyelvi konferenciák soron következő, 14. rendezvénye 2020. május 23-án és 24-én lett volna a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A járványveszély miatt ezt az összejövetelt 2020. november 2-ára és 3-ára halasztották.

Megtartották viszont a 7. nyelvésztábort, mivelhogy éppen a rendkívüli helyzet utáni időpontra volt meghirdetve: immár *Magyaróra-tábor* néven. A 2020. június 17. és 21. közötti sátoraljaújhelyi rendezvényen minden eddiginél több volt a szabadidős program. A táborsorozatot az Anyanyelvápolók Szövetsége indította el 2011. június 17-én Anyanyelvi juniális néven. Ennek folytatása lett 2014. június 18-án az első nyelvésztábor. Hat nyelvésztábor után 2020-tól már Magyaróra-tábor néven folytatódik a rendezvényt sorozat.

Gyógyító nyelv munkacímmelel rendezi meg a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport a második alkalmazott nyelvészeti ankétot az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2020. november 4-én. A tervek szerint az egész napos ankét témája: az irodalom-, mese-, könyv- és nyelvterápia.

Az Anyanyelvápolók Szövetségének egyik fő, nyilvános rendezvénye a magyar nyelv napi gálaműsor a Vigadóban. 2020. november 13-án 10. alkalommal lépnek színpadra a Kárpát-medence legjobb néptáncosai, mese- és énekmondói – és ekkor adják át a Szövetség díjait, pályázatainak jutalmait. A 2020. évi országos anyanyelvi pályázat témája: népi receptek – a pályamunkák augusztus 20-ig küldhetőek be.

A 8. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában konferenciasorozat idei témája: a magyar mondat és kontextuális környezete, amelyet az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és a DiAGram Funkcionális nyelvészeti központ (ELTE) rendez. A konferencia időpontja: 2020. november 19–20., helyszíne az ELTE Bölcsészettudományi Kara.

Hírvolatunk az Anyanyelvápolók Szövetséggel kötött megállapodás részeként valósul meg.